BERNARD LECOMTE

KGB

A SZOVJET TITKOSSZOLGÁLATOK TÖRTÉNETE

CORVINA

„Történelmi következményeit nézve a legesztelenebb tisztogatás a Vörös Hadsereget sújtotta. 1938. június 11-én az NKVD (a KGB elődje) azzal kérkedett, hogy példátlan méretű összeesküvést hiúsított meg, amelyben Tuhacsevszkij marsall és hét szovjet tábornok vett részt a legkimagaslóbbak közül. A náci Németország javára elkövetett hazaárulással vádolták őket, és másnap mindannyiukat kivégezték. Mihail Tuhacsevszkij az első világháború hőse és a Szovjetunió legfőbb katonai szakértője volt! Rögtön ezt követően a Vörös Hadsereg 70 000 tisztjének több mint a felét kivégezték vagy bebörtönözték. A Szovjetunió Legfelsőbb Katonai Tanácsának 80 tagja közül 75-öt lelőttek. E józan ésszel teljesen felfoghatatlan vérontás jelentőségére 1941 júniusában döbbennek majd rá, amikor Hitler hadosztályai betörnek a Szovjetunióba anélkül, hogy a lefejezett és teljesen szétzilált Vörös Hadsereg képes volna ellenállást tanúsítani."

X 333863

BERNARD LECOMTE

KGB

A SZOVJET TITKOSSZOLGÁLATOK TÖRTÉNETE

CORVINA

© Perrin 2020, Published by arrangement with SAS Lester Literary Agency & Associates

Hungarian translation © Barabás József, 2022

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:
Bernard Lecomte: *KGB – La véritable histoire des services secrets soviétiques*, 2020
Éditions Perrin, un département de Place des Éditeurs, Paris

A kötetet tervezte: Karcagi Klára

Jelen kiadvány a jogtulajdonos írásos engedélye nélkül sem részben, sem egészben nem másolható, sem elektronikusan, sem mechanikai eljárással, ideértve a fénymásolást, számítógépes rögzítést vagy adatbankban való felhasználást is!

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 3.

Kiadja 2022-ben a Corvina Kiadó Kft.,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001403982

1086 Budapest, Dankó utca 4–8.
corvina@lira.hu
www.corvinakiado.hu

Felelős kiadó: Király Levente, a Corvina igazgatója
Felelős szerkesztő: Gspann Veronika
Műszaki vezető: Székelyhidi Zsolt
Tördelő: Szabó Rózsa
Korrektor: Toldi Veronika

X 333863

ISBN 978 963 13 6790 4

Nyomta és kötötte: Generál Nyomda Kft., 2022
6728 Szeged, Kollégiumi út 11/H
www.generalnyomda.hu
Felelős vezető: Hunya Ágnes

Előszó

„A múltat végképp eltörölni"
(Internacionálé)

A KGB 1917. december 7-én, közvetlenül az októberi forradalom után alakult meg. A szervezet a világ folyását megváltoztató esemény egyik legjellegzetesebb képződménye, és egyben az egyik legidőtállóbb is, hiszen mindvégig központi helyet foglalt el a szovjet történelemben, melynek – a kommunista párttal és a Vörös Hadsereggel egyetemben – hét évtizeden át legfontosabb tényezője volt. Kezdetben a Cseka, majd a GPU, OGPU, NKVD, MGB, MVD, majd végül – a Szovjetunió 1991-ben történt felbomlásáig – a KGB elnevezést viselte. E betűszavak mindvégig ugyanazon intézményt takarták: egy nagyon széles, államtitoknak minősülő hatáskörrel felruházott politikai rendőrséget, amelyet a hatalom egyedüli letéteményeseként fellépő bolsevik párt kizárólagos szolgálatába állítottak.

E különleges rendvédelmi erőre, rögtön megalakulását követően – Lenin és Sztálin országlása alatt – kettős feladat hárult: egyrészt a rendszer ellenségeinek felkutatása és megsemmisítése a fiatal államon belül; másrészt a forradalom ellenségei tevékenységének ellehetetlenítése a határokon kívül. Ez az, ami a KGB-t a legtöbb más titkosszolgálattól első pillantásra megkülönbözteti: egy kézben összpontosítja a külső hírszerzést – amely legalább olyan fontos feladat, mint a diplomácia – és a belső rend fenntartását, beleértve a határvédelmet is.

A titkosrendőrség minden újkori állam alkotórésze. Koncepciója természetesen nem a Cseka 1917-ben történt megszervezé-

sekor született meg, ám azon tevékenységi formák, illetve technikák alkalmazása, korszerűsítése vagy tökéletesítése, amelyek meghatározó hatással voltak a XX. század politikájára – kémkedés, kémelhárítás, lehallgatás, propaganda, dezinformáció, társutasok –, mégis ez utóbbi szervezetnek köszönhető. Mindezen eljárási módokat még egyetlen állam sem fejlesztette oly mértékben rendszerszintűvé, mint az 1930-as évek Szovjetuniója. Az angol, francia vagy amerikai titkosszolgálatok soha nem terebélyesedtek volna oly hatalmassá, ha a Szovjetunió mindenütt jelen lévő és hatékonyan működő titkosszolgálatai nem ösztönzik őket.

* * *

A KGB krónikájának megírása semmi más történészi munkához nem hasonlítható, ugyanis csaknem leküzdhetetlen akadályokba ütközik: ezek pedig a források. Ugyanis minden levéltári dokumentumot, újságkivágást, személyes beszámolót, volt ügynökök emlékiratait fenntartással kell kezelni egy olyan területen, ahol a dolgok elhallgatása, a hamisítás, a titkolózás és a hazugság a rendszer szerves részét képezi. Kiváltképp, ha ez a rendszer egy olyan ideológia szolgálatában áll, amely az igazság semminemű elferdítésétől sem retten vissza. Vajon a két világháború közötti időben a Szovjetuniót nem a „nagy hazugság országának"[1] nevezték?

Ez a történeti anyag minden másnál jobban megköveteli az elbeszélés elemeinek éber figyelemmel és éles judíciummal történő egyeztetését, ellenőrzését és összehasonlítását: egy közszereplő attól még nem lesz ügynök, mert a KGB fedőnévvel látta el, ahogyan valaki attól sem válik okvetlenül hazaárulóvá, mert például szerepel a híres „Venona" projekt[2] adattárában. És a Szovjetunió összeomlását követően vajon hány hajdani titkos ügynök tett közzé többé vagy kevésbé hiteles, „leleplező" információkat anélkül, hogy tartania kellett volna a cáfolatoktól?

Egy másik nehézség abban rejlik, hogy vajon melyek lehetnek a kémkedésben és a kémelhárításban részt vevő különböző felek valódi indítékai? Hogyan jut valaki oda, hogy egy külföldi hatalom szolgálatába álljon? Vajon meggyőződésből, fizetségért vagy a titkolt nemi orientációja miatt válik valaki szovjet ügynökké? A kezdeti idők többé-kevésbé naiv, a fasizmus gyűlöletétől hajtott ideológusait az évek folyamán jobbára a pénzben érdekelt zsoldosok váltották fel. Persze igen nehéz az emberek szívébe vagy veséjébe látni.

* * *

A KGB 1991-ben múlt ki. Az év nyarán a Mihail Gorbacsov ellen végrehajtott puccs, melynek kitervelője a KGB-főnök, Vlagyimir Krjucskov[3] volt, kudarcba fulladt. A politikai rendőrség feloszlatása néhány hónappal megelőzte a Szovjetunió felbomlását. Ám a következő években a KGB – mint poraiból a főnix – új néven újjászületett, ekként túlélve a kommunista államot, melynek egyik alapkövéül szolgált. Napjainkban – az egykor maga is csekista[4] – Vlagyimir Putyin akaratának köszönhetően az FSZB továbbra is folytatja a kémkedést, a lehallgatást, a propagandát és a dezinformációt az új Oroszország szolgálatában. De ez már egy másik történet.

GYAKORIBB RÖVIDÍTÉSEK, BETŰSZAVAK

Szovjetunió

KB	(A Kommunista Párt) Központi Bizottsága
FSZB	Szövetségi Biztonsági Szolgálat
FSZK	Szövetségi Kémelhárítás
Gulag	Javítómunka-táborok Főigazgatósága
GPU	Állami Politikai Hatóság
GRU	Felderítő Főcsoportfőnökség
INO	A Cseka, majd a GPU külföldi részlege (később az NKVD, majd a KGB „első főcsoportfőnöksége")
KGB	Állambiztonsági Bizottság
Komintern	Kommunista Internacionálé
Komszomol	Kommunista Ifjúsági Szövetség
MGB	Állambiztonsági Minisztérium
NKVD	Belügyi Népbiztosság
OGPU	Egyesített Politikai Főigazgatóság
OMSZ	(A Komintern) Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya
SZKP	A Szovjetunió Kommunista Pártja
PGU	Az Állambiztonsági Minisztérium Első Hírszerzési Főcsoportfőnöksége
NTR	Tudományos és műszaki hírszerzés
SZMERS	„Halál a kémekre" (katonai kémelhárítás)
SZVR	Külső Hírszerző Szolgálat (1991 után)
Cseka	Rendkívüli Bizottság az Ellenforradalom és Szabotázs Elleni Harcra
Vcseka	Oroszországi Rendkívüli Bizottság az Ellenforradalom és Szabotázs Elleni Harcra

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 3.

Egyesült Királyság

MI5	Katonai felderítés, 5. szekció (kémelhárítás)
MI6	Katonai felderítés, 6. szekció (külső hírszerzés)
SIS	Titkos felderítés
SOE	Különleges hadműveletek végrehajtó egysége

Egyesült Államok

ASFA	Fegyveres Erők Biztonsági Ügynöksége
ASA	Az Amerikai Hadsereg Biztonsági Ügynöksége
CIA	Központi Hírszerző Ügynökség
FBI	Szövetségi Nyomozó Iroda
NSA	Nemzetbiztonsági Ügynökség
OSS	Stratégiai Szolgálatok Hivatala
NATO	Észak-atlanti Szerződés Szervezete
CPUSA	USA, Kommunista Párt

Franciaország

DGSE	Külső Biztonsági Főigazgatóság
DST	Területellenőrzési Igazgatóság
SDECE	Külső Dokumentációs és Kémelhárító Szolgálat

Németország

BND	Szövetségi Hírszerző Szolgálat (NSZK)
HVA	Külföldi Felderítési Főosztály (NDK)
KPD	Németország Kommunista Pártja 1918–1956
SED	Német Szocialista Egységpárt (NDK)
Stasi	Állambiztonsági Minisztérium (NDK)

ELSŐ FEJEZET

A Cseka születése

„Ahol fát vágnak, ott hullik a forgács."
(Orosz közmondás)

„Oroszország polgáraihoz! Az ideiglenes kormány megbukott. Az államhatalmat a Munkás- és Katonaküldöttek Petrográdi Szovjetjének szerve: a petrográdi proletariátus és helyőrség élén álló Forradalmi Katonai Bizottság vette kezébe..." (*Lenin Összes*, 35. k., 1. old.)

Amikor 1917. október 25-én[1] reggel meglátták ezt a városszerte kiragasztott felhívást, Petrográd lakosai nem hittek a szemüknek. Előző este közülük többen is a Nyevszkij proszpekt valamelyik elegáns éttermében vacsoráztak, nem is sejtve, hogy tőlük néhány lépésre egy kisebb szélsőséges csoport katonai puccsal megbuktatta az ideiglenes kormányt, amely a cár februári lemondása óta irányította Oroszországot. A minisztereket börtönbe vetették, a kormány elnöke, az ügyvéd Kerenszkij szökésben van. Furcsa, terhes, bizonytalan légkör telepszik az orosz fővárosra.

Az október 25-i nap folyamán a puccsisták vezére, a Lenin néven ismert, negyvenhét éves, volt száműzött Vlagyimir Iljics Uljanov bejelenti a Népbiztosok Tanácsának (Szovnarkom) nevezett, új „ideiglenes" kormány megalakítását, amely a munkás- és katonatanácsok (szovjetek) nevében, az Alkotmányozó Gyűlés már régóta tervezett összehívásáig kormányozza az országot.

A kiáltvány inkább megnyugtatta Petrográd lakóit, akiken a cár lemondása miatt fejetlenség lett úrrá: ettől kezdve minden

e híressé lett törvényhozó gyűlés megválasztásán múlik, amelyről az országon belül és kívül élő minden józan ember úgy véli, hogy végre stabil és demokratikus intézményeket ad Oroszországnak. És – következésképpen –, hogy elsöpri azt a szélsőséges csoportot, amely az éjszaka folyamán fegyveres erővel magához ragadta a hatalmat.

Azok, akik most az orosz állam élére akarnak állni, egy maroknyi radikális párthoz – a bolsevikokhoz – tartoznak. Egyfajta maximalista szocializmus hívének vallják magukat, osztályharcot hirdetnek, és a forradalmat minden ellenségével szemben – akár erőszak árán is – meg kívánják védeni. Ennek megfelelően az új kormányzat, rögtön azután, hogy egy történelmi jelentőségű rendelettel földhöz juttatta a parasztokat, dekrétumot bocsát ki, amely betiltja az ellenforradalmi röplapokat, ellenőrzés alá veszi a távíróközpontokat, és elrendeli az ország hét legfontosabb hírlapjának a betiltását.

E drákói intézkedések heves tiltakozást váltanak ki a városi Duma, valamint a hagyományos pártok, többek között a bolsevikok legfőbb riválisának számító, a vidéken mély gyökeret eresztett szociálforradalmárok (eszerek) részéről. Mindez megerősítette Lenint abban a véleményében, hogy a forradalom ellenségei nemcsak a régi arisztokraták, földbirtokosok, burzsoák, tisztek, papok és jómódú parasztok, hanem általában az új hatalom minden ellenfelének – beleértve a mérsékelt szocialistákat – köréből verbuválódnak, és hogy ezeknek az elemeknek a likvidálását késedelem nélkül el kell végezni.

Leszámolás a nép ellenségeivel

A Téli Palota elfoglalását követő hetekben a bolsevikok az új szovjethatalom megszilárdításán fáradoznak. Nem minden nehézség nélkül: néhány, a győzelemtől megrészegült értelmiségitől eltekintve, mint Lenin és Trockij, soraikban nincs olyan személyiség, aki képes volna az ország kormányzására, a gazdaság vezetésére, az új társadalom megszervezésére. A bolsevikok nemcsak hogy alkalmatlanok és törpe kisebbséget alkotnak, de a köztisztviselőkkel is szembetalálják magukat, akik egyedüliként testesítik meg azt, ami az államból megmaradt: ők semmibe veszik Lenint a Szovnarkommal, a kormánnyal együtt, amelyet Vlagyimir Iljics a nagy felfordulás közepette láthatóan minden politikai és adminisztratív szabály ellenére, egyik ügyről a másikra bukdácsolva vezet; vagy a titokzatos Központi Végrehajtó Bizottságot (KVB), amelyet a szovjetek legutóbbi kongresszusa nagy sebtében választott meg; hasonlóképpen a petrográdi Forradalmi Katonai Tanácsot (RVSZ), azt a munkásmilíciát, amelyet a Téli Palota október 24. estéjén történt elfoglalásakor fegyveres ökölként használt.

Ugyanakkor Lenin célja nem egyedül az orosz kormányzati gépezet fölötti hatalom megszerzése, inkább az egyetlen értelmes cél – a világforradalom – felé terelése. Elképzelése szerint a francia, angol és német proletariátus felkelése fogja igazán lendületbe hozni és megmenteni az orosz forradalmat, amely csupán az első lépés! Pontosan ezért van szüksége erre, hogy időt nyerjen. A köztisztviselők első sztrájkját is ezért kell letörni, hiszen őket a Forradalmi Katonai Tanács október 29-én közzétett kiáltványában, kíméletet nem ismerve, a „nép ellenségeinek"[2] bélyegezte.

Vajon Lenin valóban hisz az európai forradalmi tömegek küszöbön álló lázadásában? Sok ideje nincs. 1917. november 12-én országszerte megkezdődnek a cár februári lemondása óta már többször is elhalasztott alkotmányozó gyűlési választások, és semmi nem utal arra, hogy ezek kedvező kimenetelűek lennének a bolsevikok számára, éppen ellenkezőleg! Amint később Trockij emlékirataiból[3] kiderül, Lenin már az októberi forradalom másnapján el akarta halasztani, majd törölni az általános választásokat, mivel a győzelemre semmi esélye nem volt. Még mielőtt

a választások megkezdődtek volna, pártja lapjában, a *Pravdá*ban arra figyelmeztetett, hogy semmiféle hatalom nem helyettesítheti a szovjetek kormányzását, amelyet ezentúl a bolsevik párt gyakorol.

A meglepetés elmarad. Az első részeredmények megerősítik, hogy az Alkotmányozó Gyűlésbe beválasztott bolsevikok egyértelműen kisebbségben lesznek. A becslések a választási részvételt 60 százalékosra teszik, ami óriási arány – különösen, hogy a februári forradalom óta a nők is szavaznak. E több millió szavazóból alig 20 százalék voksol a bolsevikokra, akik a 703 tagú testületben végül 168 helyet szereznek. De még az új szövetségeseik, a 39 tagot számláló baloldali eszerek támogatását élvezve is nyilvánvalóvá vált, arra kaptak felhatalmazást, hogy az ország gyeplőjét a nép valódi képviselőinek adják át.[4]

E testület régóta várt első ülését először november 28-ra hívták össze. A megelőző héten Lenin nyíltan arra készül, hogy megtagadja a törvényhozó gyűlés elismerését. Felszólítja a Népbiztosok Tanácsát, hogy halassza el alakuló ülését, miközben egyre több vádat hoz fel ellene, lecsukatja a szavazás lefolyását ellenőrző összoroszországi választási bizottság tagjait, betiltja az igen aktív liberális Alkotmányos Demokrata Pártot (KD), amelyet szintén a nép ellenségének tart. A helyzet mind feszültebbé válik. A februári forradalom egykori vezetői, vagy akik megmaradtak közülük, kezdik megérteni, hogy a hatalom megtartása érdekében Lenin és csatlósai bármire készek. Több városban tüntetések kezdődnek az Alkotmányozó Gyűlés támogatására, miközben félő, hogy a köztisztviselők igen magas részvétellel folyó sztrájkja országos méretűvé terebélyesedik.

A Szovnarkom december 5-én megtartott ülésén Lenin azt javasolja, hogy a magát a proletárdiktatúra öklének nyilvánító petrográdi szovjet Forradalmi Katonai Tanácsát (RVSZ) feltűnés nélkül bizottsággá alakítsák, melynek kitüntetett feladata lesz

a minden rendű és rangú ellenforradalmárok és szabotőrök elleni küzdelem. E testület elé – minden más ügyet félretéve – két elsődleges célt tűznek ki: a köztisztviselők sztrájkja árnyékában készülődő általános sztrájk leállítását és az Alkotmányozó Gyűlés összehívásának megakadályozását. Kabinetfőnökének, Vlagyimir Boncs-Brujevicsnek Lenin kifejezi azon óhaját, hogy találja meg „a magunk Fouquier-Tinville-jét[5], aki majd szétzúzza az egész ellenforradalmi csőcseléket". A francia forradalomra tett – Lenin és Trockij szájából gyakran elhangzó – utalás mindenekelőtt az 1793-as fordulópontot, Robespierre-t, a Közjóléti Bizottságot, a jakobinus diktatúrát idézi.

Márpedig e közvádló, aki képes emberek ezreit „guillotine" alá küldeni, kéznél van: a korábban az RVSZ-t irányító Feliksz Dzerzsinszkij tökéletesen megfelel a feladatnak. Ő az a megbízható proletár-jakobinus: kérlelhetetlen, kegyetlen és ügyes manipulátor, aki a legnagyobb lelki nyugalommal építi majd ki a forradalmi terrort megvalósító szervezetet. Egyébként – hangsúlyozza Lenin – „vajon nem Dzerzsinszkij az, aki a legtöbb időt töltött a cári börtönökben, és akinek a legtöbbször gyűlt meg a baja az Ohranával? Érti a dolgát!"[6]

A minta: az Ohrana

Az Ohrana a cár politikai rendőrsége volt, amelyet minden forradalmár, anarchista és egyéb terrorista Oroszország-szerte jól ismert. És mivel az új „bizottságot" a semmiből vagy csaknem minden előzmény nélkül hozták létre, kézenfekvő volt, hogy Lenin, Dzerzsinszkij és cinkosaik ezt az államrendőrséget vették mintának, amelyet II. Sándor 1880 augusztusában – nem sokkal az 1881 augusztusában életét kioltó támadás előtt állított fel. Ez a fia, III. Sándor uralkodása idején még csak a Belügyminisztérium harmadik részlegeként működő szervezet ettől kezdve – az összes

tartományra kiterjedő hálózatával – valóságos közigazgatási szervezetté nőtte ki magát, amely a terrorista támadások kitervelésével gyanúsítható személyek felügyeletére, beszivárgásának megakadályozására, felderítésére, kinyomozására, provokációjára, átnevelésére, zsarolására, letartóztatására, bebörtönzésére vagy eltávolítására szakosodott. Az 1905-ös forradalom leverését követően, ami az anarchista, szociálforradalmi vagy bolsevik mozgalmakba beszivárgó kettős ügynökök toborzását illeti, a cári Ohrana nagyban tökéletesedett.[7]

Dzerzsinszkij tehát e minta alapján kívánja felépíteni csapatát. Egy különbséggel: a proletárforradalom kezét nem fogja kötni a cári rendőrség burzsoá szemérmeskedése, tevékenységét semmiféle erkölcsi regula nem korlátozza. Az új bizottságok korlátlan hatalmat fognak élvezni. A cári rendszerben az Ohrana köteles volt áldozatairól az Igazságügyi Minisztériumnak jelentést tenni: badarság! Az újdonsült hatóság maga fog törvényt ülni és ítélkezni az általa leleplezett „bűnösök" fölött, és gondoskodik a kiszabott büntetések végrehajtásáról.

Az ügyet 1917. december 7-én nyélbe is ütik. Feliksz Dzerzsinszkij Lenin sürgetésére hivatalosan kéri a Népbiztosok Tanácsát, hagyja jóvá egy olyan „szervezet megalakítását, amely forradalmi, igazi bolsevik módon számol le az ellenforradalmárokkal". A cél világos: „Minden ellenforradalmi és szabotázscselekmény vagy -kísérlet elfojtása és felszámolása egész Oroszország területén, bárhol nyilvánuljon is meg." Egyben a kényszerítő intézkedéseket is meghatározza: „Vagyonelkobzás, kilakoltatás, az élelmiszerjegyek megvonása, a nép ellenségeiről készített jegyzékek nyilvánossá tétele stb." Ez az új harci szervezet – fejtegette Dzerzsinszkij – azokat az „elszánt, kemény, sziklaszilárd, kétségektől nem gyötört elvtársakat fogja maga köré tömöríteni, akik készen állnak, hogy feláldozzák magukat a forradalom ügyéért", és e belső fronton harcba szállnak. Elnevezése pedig a következő

lesz: „Összoroszországi rendkívüli bizottság az ellenforradalom és szabotázs elleni harcra", amelyet oroszul Vcsekaként, majd röviden Csekaként fognak emlegetni.

E rendkívüli bizottság felállítását csak 1917. december 10-én adták hírül az *Izvesztyija* kormánylapban megjelent közleményben. A Cseka székhelyét a Gorohovaja utca 2. szám alatt – közvetlenül az Admiralitás mögött, egy kőhajításnyira a Téli Palotától – jelölték ki. A lap arról is tudósít, hogy: „Az irodák naponta 12-től 17 óráig tartanak nyitva." A külső szemlélő számára ez nem több egy újabb igazgatási szervnél a bürokratikus és teljesen szétdúlt államgépezetben, amelyben a lakosság csak nagy nehezen igazodik el. Az *Izvesztyija* olvasóit ezen a napon különben is jobban érdekli a „Munkás-paraszt Vörös Hadsereg megszervezésére hivatott összoroszországi bizottság" létrehozásáról szóló beszámoló. Úgy vélték, az ország területének a védelme sokkal fontosabb, mint a bolsevik rendőrségnek a spekulánsokkal meg szabotőrökkel folytatott viszálykodása. Tévedtek.

Le az Alkotmányozó Gyűléssel!

December 12-én Lenin a *Pravdá*ban közzéteszi tizenkilenc tézisét az Alkotmányozó Gyűlésről, melynek lényege: e gyűlésnek többé nincs létjogosultsága, mert a szovjet forradalom lehetővé tette a klasszikus parlamenti szakasz meghaladását; és mivel ezt az Alkotmányozó Gyűlést előreláthatólag a bosszúra szomjazó polgári pártok fogják uralni, ettől fogva ellenforradalmi intézménynek tekintik, amelyet, mint ilyet, el kell lehetetleníteni![8] Amikor 1918. január 5-én hivatalosan összehívják az azelőtt a cári Duma üléseinek helyet adó Tauriszi-palotában, Lenin egyik közeli munkatársa, Grigorij Zinovjev arra figyelmezteti a testületet, hogy mindenekelőtt el kell ismernie a kormány, azaz a bolsevikok legitimitását, máskülönben fel fogják oszlatni. Ebből mindenki érthetett.

Lenin és Trockij sokkal gyorsabban szerettek volna előrehaladni. December 12-én szövetségre léptek az eszerek baloldali szárnyával, amely késznek mutatkozik a bolsevikok kottájából játszani, azonban kíméletlenségüket szemükre hányja. Az új szövetségesek egyike volt a fiatal ügyvéd, Iszaak Stejnberg, egy lett zsidó, akit nemrégiben neveztek ki igazságügyi biztosnak. Amikor hangot adott abbeli – végül is jogos – igényének, hogy a Csekát a minisztériumához rendeljék, Lenin szigorúan megdorgálja, és megerősíti, hogy a „bizottság" nem neki tartozik majd számadással. Egy idő múlva Stejnberg már panaszkodik az erőszakra, amellyel a Cseka az ügyeket kezeli: „De hát mire való az igazságügyi népbiztosság? Inkább »társadalom-megsemmisítő népbiztosságnak« kellene nevezni."

Mire Lenin gúnyos válasza: „Nagyszerű ötlet! Kár, hogy ez nem lehetséges!"[9]

Dzerzsinszkij egy percet sem vesztegetve munkához látott. Már december 15-én felszólította a helyi szovjeteket, hogy hozzanak létre önkormányzati csekákat. Petrográdban e rögtönzött milícia parancsnoka egy ukrán zsidó, Mojszej Urickij. Ő lesz az, aki az Alkotmányozó Gyűlés megnyitásának előestéjén, január 4-én ostromállapotot hirdet, és mintegy 30 000, az északi háborús frontról kivont lett katonával ellenőrzés alatt tartja a várost,[10] miközben a parancsnoksága alatt álló matrózok körülzárják a Tauriszi-palotát.

Másnap a képviselők – az új Alkotmányozó Gyűlés védelmére érkezett sok száz tüntető buzdítása mellett – az erőszakosan fellépő matrózok nyomása ellenére bevonultak a palotába. Nagy lökdösődés-taszigálás közepette az ismert szociálforradalmárt (eszert), Viktor Csernovot megválasztják, aki nem rejti véka alá a bolsevikokkal szembeni ellenérzését. A bolsevikok pedig nagy hangon kiabálnak, verik a pulpitust, a lábukkal dobognak, és követelik, hiába, hogy a gyűlés hagyja jóvá a Szovnarkom összes

rendeletét, majd Lenin és Szverdlov vezetésével nagy csinnadratta közepette kivonulnak az ülésről.

A képviselők – egy proklamációktól, egetverő ricsajtól és különböző csoportok időnkénti benyomulásától terhes, őrült nap után – éjszaka elhagyják a Tauriszi-palotát. Ekkor a matrózok a Cseka parancsára lezárják az épület bejáratait, és a főkapura kifüggesztik a gyűlés feloszlatásáról szóló kormányrendelet szövegét. Másnap utcai harcok törnek ki Petrográdban. Két liberális képviselő életét veszti. Az előző napi vitákat közlő lapokat lefoglalják és megsemmisítik. A remény, hogy az orosz nép végre egy demokratikus gyűlésben képviseltetheti magát, végleg szertefoszlik.

A palota körül őrködő katonák csak január 10-én vonulnak el, utat engedve a szovjetek III. összoroszországi kongresszusa 2000 résztvevőjének, akik hatalmas felhajtás közepette csődülnek be az épületbe. Ez az ismeretlen, kopott öltözetű, sok esetben írástudatlan személyekből álló tömeg Lenin és Trockij minden javaslatát kész egy emberként megszavazni. Egyebek mellett az új – magától értetődően bolsevik többségű – Központi Végrehajtó Bizottság (KVB) megalakítását, hasonlóképpen – ahogyan az várható volt – az Alkotmányozó Gyűlés végleges megszüntetését célzó indítványt is.

A Cseka tehát elvégezte feladatát. A várakozásoknak megfelelően Lenin és a bolsevik vezetők fegyveres öklévé vált. Semmilyen erőszaktól sem riad vissza. Így 1918. január 14-én, az élelmiszer-utánpótlás kérdésének szentelt ülésen Lenin tíz-tizenöt fős, felfegyverzett „katonákból és munkásokból" álló különítmények felállítását javasolja, amelyek majd kényszerítik a parasztokat a városok ellátására, megbízva a Csekát, hogy számoljon le „a szabotőrökkel, akik nem engedelmeskednek a parancsainak".

A szabály egyszerű: céljai elérése érdekében a Cseka – ellentétben az Igazságügyi (NKJu) és a Belügyi (NKVD) Népbiztossággal – bármit megengedhet magának. Lenin és Trockij ismét

a francia forradalom példáját követi: számukra valóban a régi rend szétveréséről van szó, mégpedig, ahogyan azt Robespierre és Saint-Just értette, azaz terrorral. És – akárcsak 1793-ban Párizsban – mindazok, akik szembeszállnak ezzel a radikális elvvel, azt kockáztatják, hogy maguk is áldozataivá válnak.

Dzerzsinszkij például azon gúnyolódik, hogy a szovjetek második kongresszusa október 27-én, a Téli Palota elfoglalása utáni napon hivatalosan eltörölte a halálbüntetést! „Hogyan lehet kivégzés nélkül forradalmat csinálni?" – fakadt ki erre Lenin. 1918 júniusában a halálbüntetést hivatalosan újra bevezették, hogy ekképpen a Cseka által, fennállásának első évében végrehajtott több ezer, majd több tízezer kivégzésnek jogi alapot teremtsenek. E gyilkos őrülethez képest szinte semmi az a 6321 politikai indítékú kivégzés, amelyre a cári Ohrana egész történelme során utasítást adott!

Dzerzsinszkij egyik helyettese, a lett bolsevik Martin Lácisz a túlkapásokat ekképpen indokolta:

„A Cseka nem vizsgálóbizottság és nem is bíróság. Harci szervezet, amely tevékenységét a polgárháború hazai frontján fejti ki. Nem ítélkezik az ellenség felett: lesújt rá. Mi nem egyes személyek ellen viselünk hadat. A burzsoáziát mint osztályt irtjuk ki. Ha nyomoznak, ne iromány ok és bizonyítékok után kutassanak, hogy mit tett vagy mondott a vádlott a szovjet hatóságok ellen. Először is azt kérdezzék tőle, hogy melyik társadalmi osztályhoz tartozik, milyen származású, milyen nevelésben, oktatásban részesült, mi a foglalkozása: ez fog dönteni a sorsáról."[11]

A Lubjanka, 1918 márciusa

1918. március 9-én, szombaton az összes népbiztos és magas rangú kormánytisztviselő táviratot kapott Boncs-Brujevicstől, amelyben utasítja őket, hogy másnap pontban 10 órakor „ideiglenesen" hagyják el Petrográdot, és induljanak Moszkvába. Különvonat viszi majd őket és csomagjaikat az ország új fővárosába. A váratlan lépés okát nem részletezik, de mindenki tudja, miről van szó: március 3-án aláírták a németekkel a megalázó, valóságos diplomáciai katasztrófának számító breszt-litovszki békeszerződést, amely Petrográdot, palotáival és gyáraival egyetemben II. Vilmos hadserege ágyúinak lőtávolságán belül hagyja.[12]

Lenin Oroszországát az menti meg, hogy a német hadsereget – amelyet ettől kezdve már nem fenyeget a keleti fronton az orosz veszély – teljes egészében a nyugati frontra csoportosítják át, ahol súlyos nehézségekkel küszködik. Tehát nem a valószínűtlen proletárforradalom gyengíti meg Németországot, és juttatja némi oxigénhez a fegyvert letevő bolsevikokat, hanem az Egyesült Államok hadba lépése által siettetett német katonai vereség, és a Birodalom 1918 novemberében bekövetkezett kapitulációja.

A Nemzeti Szállóban töltött néhány nap után Lenin kormányával együtt a Kremlbe költözik. A Cseka pedig egynéhány száz méterre, a Nagy (Bolsaja) Lubjanka utcában fekvő, terjedelmes épületben rendezkedik be. A Lubjanka nevet viselő épületet – amely Moszkva központjában az egyik legnagyobbnak számít – korábban egy nagy biztosítótársaság, a Yakor, valamint a londoni Lloyds foglalta el. Már régen elmúltak azok az idők, amikor Dzerzsinszkij nagy sietve vagy száz munkatársat gyűjtött maga köré, közülük számos lett vagy lengyel harcra kész alakot, akikkel korábban az RVSZ-ben találkozott: a Cseka ekkor már 2000 tisztviselőt foglalkoztat, többet, mint bármely minisztérium. És a toborzás szünet nélkül folytatódik: állománya júniusban, a Cseka-szervezetek első összoroszországi konferenciája idején már 12 000, decemberben 30 000 főt tesz ki, majd a csúcsot – 280 000 alkalmazottal – 1921 elején éri el.

A kormány Moszkvába költözését rosszul készítették elő, ami siettette az orosz állam megmaradt részének a szétesését. A bolsevik Oroszország sorsa 1918 kora tavaszán még soha nem volt eny-

nyire bizonytalan, és nem csupán amiatt, mert a breszt-litovszki szerződés aláírása óta nyugaton rohamosan csökkent a területe.[13] A közigazgatás már nem működik, általános káosz uralkodik az országban, a munkanélküliség mind magasabbra szökik, éhínség fenyeget, a bűnözés robbanásszerűen növekszik, az ország peremvidékein „fehér" hadseregek alakulnak. És persze – ahogyan arra számítani lehetett – a lakosság is egyre elégedetlenebb, az ellenzék pedig újjászervezi erőit.

Immár lehetetlen számontartani a tömeges letartóztatásokat, túszejtéseket, a különböző fegyveres különítmények, vörös gárdák vagy bolsevik elemek által, tárgyalás nélkül végrehajtott kivégzéseket. Moszkvában és Petrográdban felkelések törnek ki. 1918. április 11-ről 12-re virradó éjjel a Cseka – Moszkvába települése óta első nagyszabású akciójaként – ötszáz letartóztatással és huszonöt statáriális kivégzéssel végződő megtorló műveletet hajt végre a moszkvai anarchisták ellen. Május 31-én Dzerzsinszkij arra figyelmeztette a nyilvánosságot, hogy „a Cseka a helyszínen kivégez minden banditát, tolvajt, spekulánst vagy ellenforradalmárt, aki a szovjethatalom ellen szervezkedik". Továbbá javasolja helyetteseinek, hogy „elszánt embereket verbuváljanak, akik jól tudják, hogy a golyónál nincs hatékonyabb eszköz arra, hogy valakit elhallgattassanak!"[14]

A maguk részéről a baloldali eszerek – akik felmondták a bolsevikokkal kötött szövetséget – igen élénk tevékenységet fejtenek ki. Július 6-án meggyilkolják az új német nagykövetet, von Mirbach grófot, aki éppen akkor érkezett Moszkvába. A kormánytól pedig – egyebek mellett – a Cseka felszámolását követelik. Augusztus 30-án Mojszej Urickij, a petrográdi Cseka-főnök kerül sorra, akit azért tesznek el láb alól, mert fél év leforgása alatt valódi vagy feltételezett ellenzékiek ezreit végeztette ki.

Oroszország káoszba süllyed, ahol mindenki fegyverrel a kézben küzd a túlélésért. Szeptember 19-én Grigorij Zinovjev,

a petrográdi bolsevik párt akkori vezetője ezt írta: „Oroszország 100 millió lakosából 90 milliót meg kell nyernünk az ügyünknek. A többieknek nincs mit mondanunk, őket ki kell irtani!"[15]

A Cseka igazi főnöke

1917. december 27-én kelt személyes feljegyzéseiben Lenin már kifejtette, hogy a burzsoázia ellenállását meg kell törni, mégpedig „a burzsoázia és cinkosai ellen folytatott módszeres erőszakkal, amit tudományos nyelven a proletariátus diktatúrájának nevezünk." Akárcsak Trockijnak, neki sincs semmi kétsége afelől, hogy az ellenséggel szemben terrorral kell fellépni: „Csakis a forradalmi munkások és parasztok tömegeinek önkéntes és lelkiismeretes, forradalmi lelkesedéssel véghezvitt közreműködése a gazdagok, tolvajok, naplopók és garázda elemek nyilvántartásában és ellenőrzésében, csakis ez az, ami le tudja győzni az átkozott kapitalista társadalom e maradványait, az emberiségnek ezt a söpredékét, e reménytelenül megrothadt és lezüllött elemeket, ezt a járványos nyavalyát, pestist, fekélyt, amit a szocializmusra a kapitalizmus hagyott örökségül. [...] Nincs kegyelem a nép ellenségei, a szocializmus ellenségei, a dolgozók ellenségei számára! Élet-halál harc a gazdagok és tányérnyalóik, a burzsoá intellektuelek ellen; harc a tolvajok, naplopók és garázda elemek ellen. [...] Más helyen arra fogják kényszeríteni őket, hogy az árnyékszékeket tisztítsák. A harmadik helyen büntetésük letöltése után sárga lapot kapnak, hogy megjavulásukig az egész nép szeme előtt legyenek, mint ártalmas emberek. A negyedik helyen megtizedelik a munkakerülőket, ott, a helyszínen..."[16]

Ugyanezen a héten Lenin a *Hogyan szervezzük meg a versenyt?*[17] című brosúrában kifejti az általános terror bevezetésének módját, mind a városokban, mind a falvakban. 1918-ban ő lesz,

aki hadat üzen a parasztság ellen: „Kíméletlen harc a kulákok ellen! Mindhalálig!" A későbbiekben e jelszót Sztálin a maga céljaira fogja felhasználni.

Mivel ettől kezdve a Csekának már nemcsak a hatalom politikai ellenségeit kell megzaboláznia, hanem a Leninnel és a szovjetekkel szembenálló parasztok hatalmas tömegét is, küldetése megváltozik. A csekisták – „agitátorok", „komisszárok" vagy „instruktorok" néven nevezett – különítményeinek szétküldése az óriási kiterjedésű ország minden szegletébe, hogy a terményt erőszakkal begyűjtsék, az egész vidéket lángba borította, és addig még soha nem látott méretű osztályharcot robbantott ki. Lenin, csöppnyi habozás nélkül, mind vérszomjasabb ukázokat ad ki: nem elég rekvirálni – hajtogatja –, lehetőleg minél több kulákot le kell puffantani vagy fel kell akasztani!

A párt levéltári anyagait és Lenin személyes iratait feldolgozó történészek számos saját kezűleg írt névjegyzéket találtak a kitoloncolásra vagy kivégzésre ítélt gyanúsítottakról, közöttük olyan értelmiségiekről, akik az ő véleményével szembenálló nézeteket hangoztattak. A forradalom vezérének parancsai általában cinikus és durva, gyakran visszataszító, sőt ocsmány nyelvezeten fogalmazódtak meg. Így például 1918. augusztus 10-én a következőket táviratozta az ottani szovjet vezetőinek Penzába, ahol éppen parasztfelkelés tört ki: „Elvtársak! A kuláklázadást kíméletlenül le kell törni. Példát kell statuálni. 1) Fel kell akasztani legalább száz kulákot, pénzeszsákot, közismert vérszopót (de úgy, hogy az emberek jól láthassák). 2) Nyilvánosságra kell hozni a nevüket. 3) Az összes gabonájukat le kell foglalni. [...] Táviratozzanak, hogy megkapták és végrehajtották ezeket az utasításokat. Üdvözlettel, Lenin."[18]

A kép, amelyet a szovjet történészek a későbbiekben Leninről festenek – a bölcs férfiú, aki figyelemmel kíséri a sajtót, aki a tömegeket tanítja-oktatja, aki a gyerekekhez szól – pontosan

az ellentéte annak, amit a hosszú időn át cenzúrázott dokumentumok elárulnak róla: megkeseredett és bosszúálló személyiség, aki kész arra, hogy minden ellenfelét fizikailag kiirtsa. És boszszúállás dolgában szőrszálhasogatóan aprólékos, amint ez a Joszif Unschlichtnak, a Cseka második számú főnökének 1922-ben küldött feljegyzéséből is kiviláglik: „Kérlek, megjegyzésekkel ellátva küldd vissza nekem az összes mellékelt iratot: kit toloncoltak ki, ki van börtönben, kit (és miért) mentettek fel a száműzés alól? Készíts rövid jegyzeteket erre az oldalra..."[19]

Ugyanebben az időben a következő, ceruzával írt feljegyzést küldte a párt titkárának, Sztálinnak: „Ami a mensevikek, népi szocialisták, kadétok stb. kiűzésének a kérdését illeti – mivel ez a művelet még a szabadságom előtt kezdődött –, vajon az összes népi szocialista eltávolítását a kellő alapossággal hajtották végre? Pecsehonov, Mjakotin, Gornfeld, Petricsev és a többiek? Mindannyiukat ki kellene toloncolni. Az eszerek a legveszélyesebbek, mert ők a legértelmesebbek. Nemkülönben... [személyek felsorolása következik, sok esetben családtagjaikkal együtt] irgalmatlanul külföldre kell száműzni. Hosszú időre megtisztítjuk Oroszországot!"[20]

A cár és családja

A Cseka 1918. július 17-én a cári családnak az Ural szívében fekvő Jekatyerinburgban végrehajtott borzalmas lemészárlásában tüntette ki magát. Az uralkodó és egész családja meggyilkolását Lenin határozta el – vajon a francia forradalmárok nem küldték nyaktiló alá XVI. Lajost és Marie-Antoinette-et? Az erre vonatkozó parancsot Jakov Szverdlov, a párt Központi Végrehajtó Bizottságának elnöke adta ki Filipp Goloscsekin komisszárnak, a helyi szovjet vezetőjének, aki végrehajtás végett Jakov Jurovszkijnak, a Cseka területi parancsnokának továbbította.

A többségükben faragatlan, kegyetlen, másra alkalmatlan csekisták hidegvérrel mészárolták le II. Miklós volt cárt, a feleségét, Alekszandra Fjodorovnát, négy lányukat, Olgát, Tatjánát, Mariját és Anasztáziát, valamint a tizenhárom éves Alekszandr cárevicset és több hűséges szolgát. A csekisták szervezték meg a kivégzést, majd a holttestek elszállítását egy első helyszínre – melynek holléte hamar kiderül –, azután egy távolabbi erdőbe történő átszállításukat, a tetemek sebtében végzett elégetését – mindezt oly gyalázatos módon, amely a későbbiek során nagymértékben hátráltatta a szörnyű mészárlás rekonstruálására irányuló vizsgálatokat.[21]

1918. augusztus 30-án maga Lenin ellen is merényletet követtek el, amikor a Moszkva régi városrészében fekvő Michelson gyárban tartott gyűlésről távoztában rálőttek. Két pisztolygolyó találta el, de megmenekült. Az esemény körülményei még ma is meglehetősen zavarosak. Az állítólagos terroristának, Fejga Rotmannak, alias Fanya Kaplannak nem jutott sok ideje arra, hogy megmagyarázza indítékait vagy hogy a felbujtókat feljelentse: a Kreml parancsnoka egy közeli garázsban azon nyomban agyonlőtte. Vajon Kaplan tényleg az SZR párt zsoldjában álló szélsőséges aktivista volt? Vagy esetleg provokáció történt, hogy a bolsevikok nyílt háborút indíthassanak korábbi szövetségeseik ellen?[22]

Másnap megtorlásul a Nyizsnyij Novgorod-i Cseka – melynek parancsnoka Nyikolaj Bulganyin, a Szovjetunió Minisztertanácsának későbbi elnöke – nyolcszáz tússzal végzett. Dzerzsinszkij és a Csekákat felügyelő népbiztos, Grigorij Petrovszkij vérgőzös támadások sorozatát jelenteti meg a hivatalos sajtóban. Akár megtervezték, akár nem, az esemény okot szolgáltat arra, hogy a Cseka hivatalosan magasabb sebességbe kapcsoljon. De vajon a Csekának szüksége van-e ürügyre ahhoz, hogy üldözze, letartóztassa vagy lepuffantsa állítólagos ellenfeleinek ezreit? A becslések

szerint csak 1918 őszén 15 000 embert végeztek ki, általában úgy, hogy golyót röpítettek a fejükbe.

Az *Izvesztyija* augusztus 23-i számában Martin Lácisz, Dzerzsinszkij jobbkeze a következőképpen fejtette ki eljárásának filozófiáját: „A kapitalista háborúnak megvannak az írott törvényei, de a polgárháborúnak saját törvényei vannak [...]. Nemcsak az ellenség tevékeny erőit kell megsemmisíteni, hanem azt is nyilvánvalóvá kell tenni, hogy kard által vész, ki kardot ragad a fönnálló osztályrend ellen. [...] A polgárháborúban az ellenségnek nem jár bíróság. Ez élethalálharc. Ha nem ölsz, téged ölnek meg. Tehát ölj, ha nem akarod, hogy megöljenek."[23]

Az első koncentrációs táborok

1918. szeptember 5-én – ugyanebben a szellemben – rendelet vezeti be a „vörösterror" elnevezést, amely születését a „fehérek" – vagyis a hatalmat a bolsevikoktól visszavenni szándékozó, sebtében, több-kevesebb eredménnyel verbuvált különítmények – állítólagos uralmát hirdető „fehérterror" terminusnak köszönhette. E vörösterrort a Cseka valósítja meg és gyakorolja, ennek megfelelően szerepét pontosan meghatározzák és kibővítik: „[...] Megvédelmezni az Oroszországi Szovjetköztársaságot osztályellenségeivel szemben, ezek koncentrációs táborokba zárásával; azonnali hatállyal kivégezni minden olyan személyt, aki fehérgárdista szervezetekben, összeesküvésekben, felkelésekben, zavargásokban vesz részt..."[24]

A koncentrációs táborok újdonságnak számítottak. Eddig Lenin csak „kényszermunkát" rendelt el. Augusztus 8-án Trockij, a Vörös Hadsereg parancsnoka jóváhagyta új fogolytáborok létrehozását Muromban, Arzamaszban és Szvijazsszkban, de a hadsereg keretein belül. Ugyanakkor Lenin augusztus havában keletkezett táviratai megerősítik, hogy ő koncentrációs táborok

megnyitását tervezte „kulákok, papok, fehérgárdisták és egyéb kétes elemek", tehát egyértelműen civilek számára.[25] Szeptember 5-én a Csekát bízták meg e feladattal, amely megoldásnak Lenin számára az volt az előnye, hogy mindennemű igazságügyi hatóságot kirekesztett.

Egy nappal a vonatkozó parancs kihirdetése előtt a Szovnarkom rendelete hivatalosan is megerősítette e táborok létrehozását, amelyekbe majd a „forradalom ellenségeit", vagyis az ellenzékieket, a lázongókat és az összes engedetlenkedőt fogják bezárni. E fogvatartási intézmények a Cseka kezelésébe tartoznak – míg a hadifogolytáborokat tavasz óta a „foglyok és szökevények ügyeivel foglalkozó központi kollégium", a hagyományos városi börtönöket pedig az Igazságügyi Népbiztosság külön igazgatósága irányította.

1919. április 3-án a Cseka felállította a „kényszermunkatáborok igazgatóságát". Dzerzsinszkij a Szovnarkom jóváhagyásával a táborok két fajtáját határozta meg: egyrészt a javító munkatáborokat, amelyekben a bűnösök átnevelésével foglalkoznak; másrészt a koncentrációs táborokat, ahová a társadalmilag veszélyes elemeket zsúfolják össze. Elvileg csak az előbbiek függnek közvetlenül a központi Cseka irányításától, az utóbbiak a helyi vezetők alá tartoznak.

Ám a gyakorlatban e bürokratikus kategóriákat a fejetlenség meg a kapkodás már kezdettől fogva felborította. Az első tábor meg is nyílt, mégpedig az ország távoli, északi részén található Szoloveckij-szigetek egykori kolostorában. Ezt gyors egymásutánban a második, harmadik, tizedik, harmincadik követi. 1921-ben már százhét koncentrációs tábort számolhatunk össze, amelyeket – német kifejezéssel – lágernek titulálnak; ebből az elnevezésből született meg a Gulag rövidítés, amely majd be fog vonulni a történelembe. Ez időben – szakértői becslések szerint – már hozzávetőleg 50 000 foglyot tartottak fogva.[26]

Kronstadt: ahonnan nincs visszaút

Néhány hónappal az októberi államcsíny után a bolsevik forradalom rálépett arra az útra, amelyről már soha többé nem fog letérni: a politikai erőszak hamarosan az ország tényleges kormányzási rendszerévé vált. A primer erőszakhoz való folyamodás, különösen vidéken, elkerülhetetlenül arra kényszerítette a vezetőket, hogy állományukat erőszakos elemekkel, bűnözőkkel és gátlástalan gyilkosokkal töltsék fel.

„A jó kommunista jó csekista is" – jelentette ki Lenin 1918. december 19-én. Mondása egy csapásra népszerűvé vált. Azt kívánta feledtetni, hogy a Cseka nemcsak egy ártatlan embereket elpusztító gigantikus gépezetnek, hanem egyben bűnözők és pszichopaták bandájának hírében is állt. Az egyik felügyelő, akit Dzerzsinszkij Jaroszlavba küldött ki, a következőképpen jellemzi a helyi Csekát: „A csekisták bárkit kifosztanak és letartóztatnak. Mivel jól tudják, hogy büntetlenül maradnak, a helyi Cseka főhadiszállását nagyszabású bordélyházzá alakították, ahová »burzsoá nőket« rendelnek be. Nagyban dívik a részegeskedés. A kisfőnökök köreiben igen kelendő a kokain..."[27]

Egy 1918. október 16-i jelentés hasonlókról tudósít a Dél-Oroszországban fekvő Asztrahán Cseka-szervezetéről: „Az állomány nagyrészt kétes, sőt bűnöző elemekből áll. [...] A tivornyák és a vad dorbézolások mindennaposak. Majdnem minden csekista fogyaszt kokaint. Azt mondják, így jobban elviselik a vér látványát. Az erőszaktól és vértől megrészegült csekisták... nyilvánvalóan féktelen elemeknek számítanak, akiket szigorúan szemmel kell tartani..."[28]

A Cseka működését a fiatal szibériai író, Vlagyimir Zazubrin (valódi nevén Vlagyimir Zubcov) rendkívüli regénye alapján érthetjük meg. 1923-ban leírja, hogyan szervezi meg aprólékosan egy szibériai területi Cseka (Gubcseka) az információgyűjtést,

a letartóztatást és legfőképpen – hátborzongató pontossággal – a feltételezett forradalom ellenségeinek a kivégzését.[29] Ezt a mélyen megrendítő szöveget olvasva érthetővé válik, hogy szerzője miért nem talált akkoriban kiadót...

A Lenin vagy helyettesei pillanatnyi rosszkedvében kiadott parancsainak engedelmeskedő Cseka által elkövetett kegyetlenkedések és mészárlások megszámlálhatatlanok. Így például, amikor 1919. március 10-én a híres Marija Szpiridonovának, a baloldali eszerek kiemelkedő vezetőjének a Putyilov-gyárban tartott gyűlésen mondott beszéde lelkes fogadtatásra talált, Lenin és Trockij legott válaszolni akart neki, ám a tömeg lehurrogta őket, így nem tudtak szóhoz jutni. Megtorlásul március 16-án a Cseka körülvette, majd rohammal bevette a gyárat, ahol kilencszáz munkást letartóztatott, és közülük kétszázat agyonlőtt.

A következő tragikus esemény a kronstadti matrózlázadás leverése volt 1921 márciusában. E bátor tengerészek, akiket mindaddig hősként ünnepeltek, négy esztendővel korábban az októberi forradalom elit alakulataként küzdöttek. A bolsevik rendszer iránti elégedetlenségüket kifejező sztrájkoló munkások küldötteinek és más szakszervezeti mozgalmároknak a letartóztatása után a Cseka azonmód munkához látott. A jéggel körülvett híres erődítmény ellen indított gyilkos rohamot a későbbi marsall, Tuhacsevszkij parancsnoksága alatt támadó Vörös Hadsereg vezeti, viszont a katonák szuronyai elől megmenekült sok száz matrózt a Cseka ejti foglyul és ítéli el. Őket – Dzerzsinszkij kifejezett utasítására – a távoli északon fekvő Ukra táborába, és a számukra az Arhangelszk melletti Holmogoriban újonnan létrehozott büntetőtelepre szállították. A forradalom, e fékezhetetlen és kielégíthetetlen étvágyú emberevő ettől fogva kezdi el felfalni saját gyermekeit.

MÁSODIK FEJEZET

A kettős ügynökök kora

„Nekünk mindent szabad, mert mi vagyunk az elsők a világon, akik a szabadság nevében kardot ragadtak!"
(Vörös Kard, a Cseka újságja, 1918.)

Lenin utasításának megfelelően a Cseka bevezette a vörösterrort. A szervezet négy év leforgása alatt minden várakozást felülmúlóan teljesítette küldetését. Tagjai – az alapítás és az oroszországi polgárháború végét jelentő 1921. év között – a történészek becslése szerint több mint 250 000 embert végeztek ki.[1] A bolsevikok között – akiket időnként elfog a félelem a politikai rendőrség ellenőrizhetetlenné vált, túlzó hatalma láttán – vita folyik a kérdésről. 1921. december 28-án a szovjetek IX. összoroszországi kongresszusa úgy határoz, hogy megreformálja és korlátozza a hatáskörét. Ennek megfelelően 1922. február 8-án a Csekát az Állami Politikai Hatóság váltotta fel. Oroszul: Goszudarsztvennoje Politicseszkoje Upravlenyije (GPU). Ez a szerv a Belügyi Népbiztosság (NKVD) alá lett rendelve.

1919 márciusa óta Feliksz Dzerzsinszkij a Cseka mellett az NKVD-t is irányítja. Magától értetődő, hogy a lenini politikai terror felépítőjének nem állt szándékában saját hatalmát csökkenteni. Lenin – aki 1922-ben úgy fogalmazott, hogy „a törvény nem szüntetheti meg a terrort, hiszen az illúzió vagy csalás volna"[2] – igazat is ad neki. Amikor a bolsevik forradalom győzelmét követően, 1923-ban megszületett a Szocialista Szovjet Köztársaságok

Szövetsége (Szovjetunió), a GPU is „szövetségivé" (objegyinyennoje) vált, és felvette az OGPU nevet.

A politikai rendőrség, amely kitüntetett helyet foglalt el az újonnan létrejött kommunista államban, nem várja meg Sztálin hatalomra kerülését, hogy létrehozza a politikai elnyomás páratlanul borzasztó rendszerét. De, ami a legfontosabb, mai, modern formájában feltalálja, tökéletesíti és professzionális szintre emeli azt, ami hetven éven át az elsődleges tevékenysége lesz: a külföldi kémkedést.

Őfelsége a cár ügynökei

Valójában nem a Cseka találta fel a határokon átnyúló kémtevékenységet. Dzerzsinszkij e területen is a cári Ohrana mintájából indult ki. Az utolsó cárok különösen az Európába emigrált oroszokat tartották gyanúsnak: ezek közül több százan, sőt több ezren akadtak olyanok, akik – esetenként az anarchistákkal vagy a narodnyikokkal összeköttetésben – a párizsi, londoni vagy zürichi kávéházak hátsó termeiből nagy lelkesen merényletek elkövetésére, forradalmak kirobbantására buzdítottak. Az efféle csoportok utáni kémkedést III. Sándor, majd II. Miklós rendőrsége abszolút szükségesnek tekintette. Egyébként az Ohrana külföldi részlege (Zagranyicsnaja agentura), amelyet tizennyolc éven át az első külföldi orosz rezidensnek tekinthető Pjotr Racskovszkij vezetett, 1882-től a párizsi orosz követség, az orosz állam által 1864-ben,[3] a rue de Grenelle-en megvásárolt Hôtel d'Estrée helyiségeiben működött.

Pjotr Ivanovics Racskovszkijnak – mint a háttérben tevékenykedő szocialista aktivistának – már azelőtt meggyűlt a baja az orosz igazságszolgáltatással, mielőtt az Ohrana 1879-ben beszervezte. A hatóság egyszerű alkut ajánlott: együttműködik, vagy megy száműzetésbe, Szibériába. E minden hájjal megkent fráter rövid időn belül kivételes befolyású ügynökké növi ki

magát. Párizsban – ahol csakhamar ő diktál az egész orosz konzulátusnak – sikerül egykettőre bejutnia az előkelő társaság köreibe. A vidám fickóként, dörzsölt tőzsdespekulánsként, sikeres nőcsábászként ismert Racskovszkij szoros kapcsolatot alakít ki a Sûreté különböző francia igazgatóival, akiket arról tájékoztat, hogy Párizsban több tízezer orosz forradalmár húzza meg magát – ami igen erős túlzás –, és Oroszország meg Franciaország közös érdeke, hogy szemmel tartsák őket.[4] Az Ohrana és a francia rendőrség nem hivatalos együttműködése II. Miklós 1896-ban tett párizsi látogatásakor éri el csúcspontját. Sokan ábrándoztak erről az alkalomról, akik szerették volna a cárt meggyilkolni.

A francia–orosz barátság kovácsával, Théophile Delcassé miniszterrel szoros kapcsolatot ápoló Racskovszkij olyan besúgóhálózatot épít ki és tart fönn, amelynek ügynökei nem voltak mindig tisztában azzal, hogy egy idegen hatalom – legyen az akár a cári Oroszország – érdekeit szolgálják. Racskovszkijra a dezinformáció nagymestereként is emlékezni fognak: a legtöbb történész[5] egyetért abban, hogy ő és Matvej Golovinszkij nevű ügynöke voltak a szerzői a hírhedt *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* című hamisítványnak, amely azzal a céllal készült, hogy bebizonyítsa egy világméretű zsidó összeesküvés létezését; ezen teóriát harminc évvel később majd a nácik antiszemita propagandája ássa elő és terjeszti széles körben.

A cár Európában bevetett ügynökei a századforduló idején – már akkor! – a belső behatolás (lefizetett besúgók toborzása) és a politikai agymosás (hamis információk terjesztése) bajnokai voltak. Különösen a titkos dokumentumok ellopása és megfejtése terén jeleskedtek. Nekik köszönhetjük olyan eldugott, titkos helyiségek – „cabinet noir"-ok vagy „chambre noir"-ok – alkalmazásának bevezetését és elterjesztését, amelyekben a kor legkiválóbb dekódoló berendezéseivel felszerelt szakemberek végezték a diplomáciai üzenetek elfogását és megfejtését.[6]

Amikor 1902-ben Racskovszkij visszatért Szentpétervárra, az orosz titkosrendőrség könnyebben teljesíthette párizsi küldetését, mivel a francia kormány – inkább, mint korábban bármikor – úgy tett, mintha ügynökei tevékenységéről nem venne tudomást: nekik köszönhetően a köztársaság igen értékes dokumentáció birtokába jutott a Franciaországban és egész Európában működő forradalmárok tevékenységéről. Azonban a helyzet a háborúról szállongó pletykák hatására bonyolultabbá válik, és – a világméretű összeütközés közeledtével – ennek a Jaurès, Clemenceau, valamint az egész baloldali sajtó által elítélt, alig leplezett együttműködésnek 1913-ban vége szakad. Legalábbis hivatalosan.[7]

Kémek égen-földön

A század elején mindenütt kémek nyüzsögtek. Amikor Lenin 1917-ben átvette a hatalmat Oroszországban, megdöbbenve tapasztalta, hogy párizsi vagy zürichi tartózkodása idején az Ohrana minden lépését figyelte. Arról nyilván volt tudomása, hogy a környezetében fel-felbukkannak utána szaglászó kettős ügynökök. Az ő révükön tudott inkognitóban, a német rendőrség által felügyelt vonaton átutazni Németországon, hogy 1917 áprilisában megérkezhessen Petrográdba. Ám a bizonyítékok dacára soha nem ismerte volna el, hogy egyik leghűségesebb útitársa, Roman Malinovszkij hosszú időn keresztül a bolondját járatta vele. Ez a társ igazi munkásember volt, szakmájára nézve lakatos, harcedzett proletár, eszményi aktivista, akiért Lenin már 1912-ben annyira lelkesedett, hogy támogatta előrejutását a bolsevik apparátuson belül, ahol a párt Központi Bizottságáig emelkedett, majd a Duma képviselőjévé választatta, hogy ott a bolsevik frakció vezetőjévé váljon. Hogyan is képzelhette volna, hogy ez a mintaforradalmár az Ohranának dolgozik?

1913-ban, amikor közeli munkatársai körében a Malinovszkij árulását rebesgető pletykák egyre erősödtek, Lenin különleges bizottságot nevezett ki, amelynek tagjai Kamenyev, Zinovjev és Malinovszkij voltak! Ez utóbbi – a kettős beszéd bajnoka, a kettős élet csúcstartója – több tucatnyi forradalmárt – többségében bolsevikokat – jelentett fel büntetlenül a cári politikai rendőrségnek, és Lenin mindvégig elhallgattatta az időközben a *Pravda* pénztárosává kinevezett védence ellen felgyülemlett gyanúsításokat.[8] Csak 1918-ban tér végre jobb belátásra, amikor is Malinovszkijt a Kreml falai alatt a forradalmi bíróság agyonlöveti.

A nehéz idők kedveznek a kettős ügynökök tevékenységének. Vajon a bolsevik forradalom alatt mi is hasonlítana jobban egy száműzetésben élő oroszra, mint egy másik száműzetésben élő orosz? Ez időtől kezdve egy sor rendkívül érdekes történet táplálta az orosz titkos ügynökök legendáját. Mint például 1918-ban a csekista Golubjev beszivárgását a Petrográdban működő, titokzatos bolsevikellenes harci szövetségbe, amely a kozák Kalegyin tábornokkal működött együtt, aki maga is egy – a hivatalos változat szerint 4000 fős – kommunistaellenes hadsereget szervezett a Kubán-vidéken. A szervezetet – talán említeni sem szükséges – a Cseka azon nyomban és látványos módon felszámolta.

Ennél nagyratörőbb célt tűzött ki a „Szindikátus" művelet, amelyet a Cseka 1921-ben indított el a Haza és Szabadság Védelmének Népi Szövetsége felszámolására. E szervezetet a volt eszer miniszter, Borisz Szavinkov irányította Varsóból, majd Párizsból; soha nem adta fel a bolsevik uralom megdöntésének a tervét. Egy Pavel Szeljanyinov, alias Alekszandr (Eduard) Opperput-Sztaunyic nevezetű csekista elhitette Szavinkovval, hogy Oroszországban működik egy teljes egészében kitalált, titkos bolsevikellenes hálózat: a csapda megnyitotta a Cseka, majd a GPU előtt annak a lehetőségét, hogy az egész Szavinkov-hálózatot – helyet-

teseivel, Sepenyjával és Pavlovszkijjal együtt – felszámolja; elfogták és vezetőjük ellen fordították őket. Végül magát Szavinkovot is kelepcébe csalták, őrizetbe vették, és 1924-ben Moszkvában bíróság elé állították. A GPU 1925-ben jelentette be, hogy a börtönben öngyilkos lett.[9]

Ugyanez a machiavellizmus jellemzi a gyászos emlékezetű „Trószt" műveletet is, amely szintén a legaktívabb nyugati orosz emigránsok megsemmisítésére irányult. 1921-ben a Cseka a puszta semmiből kitalált egy titkos ellenállási szervezetet, a Közép-Oroszországi Monarchista Egyesületet (MOCR), amely kapcsolatot teremtett az orosz emigránsok két valódi mozgalmával: a berlini Legfelsőbb Monarchista Tanáccsal (LMT) és a Párizsban, Kutyepov tábornok vezetésével működő Orosz Összkatonai Szövetséggel (ROVSZ). (Russzkij Obscsevoinszkij Szojuz). A MOCR tagjai, különösen az üzletember Alekszandr Jakusev – aki valójában a Cseka tisztje volt –, kellőképpen hitelt érdemlő kapcsolatokat létesítettek, hogy az emigráns körökből származó fenyegetéseket semlegesíthessék és megszüntethessék, amelyek valójában sokkal kevésbé voltak veszélyesek, mint ahogyan azt Moszkvában állították.

Aktív intézkedések, alvóügynökök, dezinformáció, provokáció stb. E viharos időszaktól kezdve – Mata Hari párizsi pere is 1917 októberében zajlott – olyan módszereket és eszközöket vetettek be nagy számban, amelyek a kémkedést egyszerre a színfalak mögött dúló, bonyolult, kegyetlen és kaotikus, ugyanakkor regényes, sőt romantikus háborúvá változtatták: vajon hány ügynök döntött úgy, hogy kettős életet él, mert a börtön vagy deportálás helyett inkább a hazaárulást választotta; mert álarc mögé rejtőzve kergetnek egy csak általuk ismert ideált; mert hazájuk, Oroszország szolgálatát mindenek elé – a fennálló rendszert is beleértve – helyezik; vagy, ami még gyakoribb: mert egy gyönyörű kémnő bűvkörébe kerültek.

A Komintern színre lép

A titkos ügynökök külföldre telepítését a cár 1917. februári lemondását követő zűrzavaros időkben felfüggesztették, ám a Kommunista Internacionálé 1919-es megalakulásától kezdve e műveletek – más szín alatt – folytatódtak. Lenin – igazi marxistaként – mindig is úgy gondolta, hogy az orosz forradalom utat nyit a proletárforradalom világméretű folyamata előtt. 1918 októberében még a nemzetközi forradalomnak az „elkövetkező napokban való kitörését" is bejelentette. Németországban – feltételezése szerint – a katonai vereség csak egy általános felkelést eredményezhet.

1918 novemberében Berlinben valóban felkelés tört ki, amelyet úgynevezett „spartakista" aktivisták vezettek, ám csakhamar katasztrófába torkollott, és a mozgalom két vezetője, Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht a megtorlás áldozatává vált. Lenint e csúfos kudarc korántsem tántorította el attól – éppen ellenkezőleg –, hogy 1919 márciusában sürgősen egy új Internacionálét alapítson. Ennek megfelelően – Lenin, Trockij, Zinovjev és Buharin kezdeményezésére – nagy sietve tucatnyi Moszkvában élő külföldit kürtölnek össze – mindössze egyetlen résztvevő, Hugo Eberlein érkezik pártja megbízásából, külön ez alkalomra Németországból –, és minden aggályt félretéve a világforradalom vezérkarának nyilvánítják magukat.

A Harmadik Internacionálé – ellentétben két elődjével[10] – semmiképpen sem az európai pártok, még kevésbé az általa képviselni kívánt népek akaratának megtestesítője, hiszen a szervezetet Grigorij Zinovjev, a petrográdi bolsevikok vezetője irányítja felülről, és minden francia, angol vagy német szimpatizáns köteles hozzá csatlakozni és utasításainak engedelmeskedni. Ennek jelentősége Franciaországban, 1920 decemberében válik majd nyilvánvalóvá, amikor a Kommunista Internacionálé francia tagozata, a leendő Francia Kommunista Párt (FKP, PCF) elfogadja a Moszkva által

a csatlakozásának követelményeként támasztott huszonegy feltételt, és felrobbantja a kiérdemesült Munkások Internacionáléjának Francia Szekcióját (SFIO). Az új Internacionálét olyannyira nyilvánvalóan Lenin irányítja a Kremlből, hogy az orosz elnevezése – Komintern – válik általánossá.

Az európai forradalom „tudományosan megalapozott" újraindítása érdekében a Komintern Európa minden fővárosába – legelőször is Berlinbe és Amszterdamba – ügynököket telepít. Ám ezek a forradalmi kiküldöttek legfeljebb agitátorok, vagy inkább csak egyszerű futárok, és nem a hírszerzés vagy a befolyásolás szakértői. Néhány hónappal a Komintern megalakulása után a németországi és magyarországi bolsevik felkelések kudarca lehűti a lelkesedést. Az 1921 márciusában megtartott X. Pártkongresszuson maga Lenin jelentette ki, hogy „nem sikerült a külföldi tömegeket meggyőzni".

Ám az ügynek ezzel még koránt sincs vége. Lenin és Trockij, minden akadály ellenére, továbbra is amellett kardoskodik, hogy a végső harc változatlanul a világforradalom kivívása. A legnagyobb titokban úgy döntenek, hogy a Kreml fegyvertárában szunnyadó cári kincsek egy részét a Komintern céljaira fordítják. Több éven keresztül, a szervezet londoni, párizsi vagy amszterdami küldöttei, ruhabélésükben vagy valamelyik zsebükben elrejtve 64 karátos gyémántokat, nyakláncokat, gyűrűket és egyéb, felbecsülhetetlen értékű ékszereket visznek magukkal, azzal a megbízással, hogy a megadott címzetteknek szépen csengő aranyak ellenében adják át. Felesleges megjegyezni, hogy az efféle ügyletekbe bevont helyi aktivisták közül jó néhánynak aztán bottal üthették a nyomát.[11]

Kémkedés külföldön...

A Komintern lassú meggyökeresedése Oroszország határain kívül nem ad kielégítő magyarázatot az orosz ügynökök Európaszerte és azon túl tapasztalható hirtelen elszaporodására. Ebben az időben – amikor Lenin elhatározta a polgári gazdaság és a nemzetközi kereskedelem szabályait visszaállító új gazdaságpolitika (NEP) bevezetését – a Cseka és utóda, a GPU újra kedvet kapott a kémkedéshez, külföldön csakúgy, mint belföldön. A határokon túl 1920 májusában nyíltak meg a lehetőségek, amikor a szovjetek állama – az új gazdaságpolitikát a gyakorlatban alkalmazva – Londonban orosz kereskedelmi képviseletet nyit. A brit vezetők gyanakodva fogadják ezeket a különös ügyvivőket, ám nem tudnak ellenállni a gondolatnak, hogy újból üzletelhessenek a hatalmas orosz birodalommal. A Londonban felállított missziót ketten vezetik: személyesen maga a külkereskedelmi miniszter, Leonyid Kraszin, valamint jobbkeze, a Klicsko nevű különleges munkatárs, egyben a Cseka tisztje. E páros hoz – amelynek mintáját a KGB a későbbiek során mindenütt követte – hozzá kell még tennünk egy újoncot, aki titokban a Csekának dolgozott: Arthur Ransome brit újságírót, aki a forradalom idején a *Daily News* petrográdi tudósítója volt.

Tehát egy titkos ügynök egy hivatásos diplomata árnyékában, aki diplomáciai védelmet biztosít számára, és egy informátor, akit az újságírás világából toboroztak: ezt a struktúrát akarja Dzerzsinszkij Szovjet-Oroszország határain kívül bevezetni, amikor 1920 decemberében létrehozza a Cseka „külföldi osztályt", amelyet orosz nevének megfelelően INO-nak (Inosztrannij Otgyel) kereszteltek. A valamely országban jogszerűen tartózkodó részlegvezetőket rezidenseknek nevezték. Ezeknek már abban az időben gyakran nagyobb hatalmuk volt, mint a kinevezett követeknek, akik még műveltek és kulturáltak voltak.

1921 nyarán a Komintern átszervezi külföldi hálózatát, amely már nem korlátozódott Londonra és Berlinre, hanem Kínára és az Egyesült Államokra is kiterjedt. Végrehajtó bizottsága felállította a nemzetközi kapcsolatokért felelős, titkos osztályt, az OMSZ-t (Otgyel Mezsdunarodnih Szvjázej), amelynek célja a titkos ügy-

nökhálózat felügyelete és erős kézben tartása volt. Az OMSZ igen hasznosnak bizonyult a Cseka, majd később az OGPU számára, mert sok német, francia vagy angol aktivista, aki őszintén elkötelezte magát a Kommunista Internacionálén belül folytatott titkos harc mellett, ezt valószínűleg nem tette volna meg az orosz politikai rendőrség megbízásából.

A két, egymást gyakran kiegészítő, egymással néha versengő szervezetet két orosz zsidó, Mejr Trilisszer (INO) és Oszip Pjatnyickij (OMSZ) irányította, akik kora ifjúságuk óta részt vettek a forradalmi harcban, és a konspiráció[12] minden csínját-bínját ismerték. Ez a két tapasztalt bolsevik tökéletesen megértette egymást, hiszen ugyanazokért az eszmékért harcoltak. Egymás sorsában is osztoztak: a sztálini terror alatt, az 1930-as évek közepén mindkettőjüket likvidálták.

Megjegyzendő, hogy e titkos ügynökök alkotta különleges összetételű csoportok mellett 1918 novembere óta a Vörös Hadsereg vezérkarán belül – a moszkvai Znamenszkij utca 19. szám alatt – működött még a katonai hírszerzésért felelős negyedik főcsoportfőnökség (Glavnoje Razvedatyelnoje Upravlenyije), amelyet elnevezésének kezdőbetűi – GRU[13] – tettek hírhedté. Amikor Peking a szovjet titkosszolgálatok célpontjává vált, a Vörös Hadsereg szolgálatai megszervezik a kínai fővárosban a „forradalom ellenségeinek" megfigyelését és semlegesítését.

...és elhárítás belföldön

A polgárháború befejezése után[14] a körülmények arra vezettek, hogy Dzerzsinszkij Oroszországon belül fejlessze ki kémszervezetét. 1921 júliusában – amikor az orosz kormány kétségbeesett felhívást intézett a külföldhöz, amelyben segítséget kért az elviselhetetlenné vált éhínség leküzdéséhez – a nyugati segélyek eljuttatásával megbízott humanitárius szervezeteket,

többek között az Amerikai Segélyszervezetet, gyanakvással fogadták, és azon nyomban állandó megfigyelés tárgyává váltak. Az ellenőrzést a Cseka végzi, és e célra külön osztályt (KRO – KontrRazvegyivatyelnyij Otgyel) hozott létre, melynek vezetői azonnal hozzáfogtak angolul beszélő és értő munkatársakat keresni![15]

A külföldi országok Moszkvában megnyitott, egyre szaporodó nagykövetségei és külképviseletei szigorú megfigyelésének a feladatát a Cseka csakhamar szakértőként végezte. A KRO-t, és később, 1929 és 1934 között az INO-t, a számos technikai eljárás kidolgozójaként híressé vált Artur Artuzov irányította, módszereit a Szovjetunió területén átutazó üzletemberek, újságírók és egyéb külföldi turisták megfigyelését végző KGB-ügynökök ötven évvel később is használni fogják. Az ő regnálása alatt történt, hogy a Moszkvából Petrográdba éjszakánként közlekedő, híres „Vörös Nyíl" gyorsvonathoz, egy az alvó utasok megfigyeléséhez szükséges, különleges felszereléssel ellátott vagont kapcsoltak. Előkelő szállodák bárjai, szerelmesek rögtönzött találkája, mikrofonnal bepoloskázott szobák, a kiszolgáló személyzet bevonása, ellenőrzése, a zsarolások minden elképzelhető fajtája, vagyis a kémregényekben évtizedeken át használt motívumok többsége ebből az időszakból származik.

A Cseka idejében az információk továbbítását és a lehallgatásokat egyetlen részleg végezte. Alkalmazottai szállodákban, irodákban, nyilvános helyeken, sőt néha még a nagykövetségeken is szereltek fel poloskákat. A GPU-n belül ez a lehallgató hivatal mindegyre bővült, végül külön önálló részleggé (szpecotgyel) vált, amelyet egy sötét alak, Gleb Bokij, a cári kényszermunkatáborok régi törzsvendége irányított, aki e különleges osztályt tizenhat éven át vezette, mígnem 1937-ben – sok más régi bolsevikhoz hasonlóan – eltűnt a moszkvai perek gyilkos süllyesztőjében.

A GPU-ügynökök különös előszeretettel igyekeztek a szám-űzötteket a befogadó országban besározni, a fehérorosz aktivistákat az anyaország szolgálatába visszaállítani, a rendszer érdemeit magasztaló propagandistákat toborozni, a kommunizmus lehető legtöbb ellenségét lejáratni. Az orosz titkosszolgálatok egyik, kezdetektől fogva alkalmazott módszere, a dezinformáció a GPU legfőbb szakterületévé válik. A kifejezés az eredeti orosz dezinformácijá szóból származik, amelyet ma valószínűleg „fake news-nak", vagyis hamis, félrevezető információnak fordítanánk. A hamisítás és az álhírgyártás bajnokainak számító orosz kémek nagy szerepet játszottak abban, hogy valamely bonyolult ügyben végül már senki ne tudja megkülönböztetni az igazságot a hazugságtól.

Valóban, már az 1920-as évektől kezdve előfordult, hogy a szakértők a valódi dokumentumokat nem tudták a megtévesztő utánzatoktól megkülönböztetni. Így például az 1924. októberi brit választási kampány időszakában a londoni sajtó egy a brit kémelhárítás által elfogott, különös moszkvai iromány közöl, nevezetesen a Komintern legfőbb vezetőjének titkos, látszólag hiteles sürgönyét, amelyben Grigorij Zinovjev arra utasítja az angol kommunistákat, hogy – a jövőbeni angliai forradalom sikeresebb előkészítése érdekében – közeledjenek a munkáspárti elvtársakhoz.[16] Erre akkora botrány tört ki, hogy az éppen hatalmon lévő Munkáspárt elveszítette a választásokat. Természetesen az új konzervatív kormány a későbbiek során szavatolni fogja a dokumentum hitelességét, amelyet egy a brit kommunista párt székházába beépült MI5-ügynök hallgatott le, de hát ez valóban bizonyítéknak számít? Természetesen az is napvilágra került, hogy a Komintern Végrehajtó Bizottsága megrovásban részesítette a brit kommunista pártot, mert hanyagul kezelte a Moszkvából érkező táviratokat, de vajon ez nem csak csel? A történet

csattanója az, hogy a korra szakosodott történészek csaknem egy évszázaddal később elismerik: képtelenek eldönteni, hogy a dokumentum valódi volt-e vagy sem.

Amikor Lenin meghalt...

Lenin 1924-ben bekövetkezett halála fordulópont a szovjet politikai rendőrség korai történelmében. Erre számítani lehetett, hiszen annak az embernek az eltávozása, aki ezt a testületet életre hívta, működését elméletileg kidolgozta és nagymértékben saját hasznára fordította, a GPU-vá alakult régi Cseka újraértékeléséhez vezetett. Hét évvel e különleges intézmény megalakulása után változtak az idők, a „dicsőséges" korszak véget ért. Az erőforrások szinte korlátlan növelésének, hasonlóképpen a tömegesen elkövetett bűntettek harsány dicsőítésének ideje lejárt. Először fordul elő, hogy még a kormányzat részéről is éles kritika sújtja. Példának okáért a pénzügyi népbiztos, Grigorij Szokolnyikov nagymértékben csökkenteni akarta a testület költségvetését; az igazságügyi népbiztos, Nyikolaj Krilenko azt hozta fel ellene, hogy semmiféle jogszabályt nem tart be; a külügyi népbiztos, Georgij Csicserin szerint diplomáciai tevékenységét több ízben is akadályozta; sőt, még Nyikolaj Buharin, a Politbüró tagja és a *Pravda* igazgatója is „kevesebb megtorlást, több törvényességet"[17] követelt tőle.

Feliksz Dzerzsinszkij és helyettesei – mások mellett a GPU információs osztályát vezető Grigorij Prokofjev – kemény választ adtak. Ennek lényege: a fehérgárdisták, a kulákok, a monarchisták, a klerikálisok, a banditák és a rendszer más ellenségei soha nem voltak ilyen aktívak, megfigyelésükkel őrültség volna felhagyni. A GPU természetesen nem hibátlanul dolgozó szervezet – káderpolitikája sok esetben hagy némi kívánnivalót maga

után –, ám mivel az ország hatalmas kiterjedésű, a tizenhárom régiójában tevékenykedő munkatársaknak biztosítani kell az eszközöket ahhoz, hogy vezetőik, ügynökeik és besúgóik munkáját kellőképpen megfizethessék.

Ami a GPU Oroszországon kívüli tevékenységét illeti, még inkább nélkülözhetetlenné tette az a tény, hogy a fiatal Szovjetunió valóságos ostromlott erőddé vált, amelynek szomszédos országai (Lengyelország, Románia, Finnország, a balti államok) a kapitalista hatalmak – Nagy-Britannia, Németország, Franciaország stb. – titkosszolgálatainak előretolt támaszpontjául szolgáltak. Feltétlenül szükséges tehát – bizonygatja Artur Artuzov, a kémelhárítás vezetője –, hogy „biztosítsuk azokat az eszközöket, amelyekkel minden eddiginél hatékonyabban szembe tudunk szállni az egész világban egyre erősödő ellenforradalommal".[18]

Dzerzsinszkij védekezése hatékonynak bizonyult. Érvei célba találtak. A Politikai Bizottság 1924 decemberében az ő javára döntött: alapos megfontolás után a GPU költségvetésének csökkentéséről szó sem lehetett! Ilyen értelemben szavazott többek között az államfő, Mihail Kalinyin, a leendő kormányfő, Vjacseszlav Molotov és az a kollégájuk, aki egy pillanatig sem vonta kétségbe a Cseka, majd a GPU jelentőségét, egy olyan férfiú, akit soha nem botránkoztattak meg a módszerei, és aki a jövő előkészítésén munkálkodott: Joszif Sztálin.

HARMADIK FEJEZET

Sztálin rémtettei

„Az igazságosság megszűnésével mi egyébbé válnak az országok, mint hatalmas rablóbandákká?"
(Szent Ágoston)

A Lenin 1924-ben bekövetkezett halálát követő néhány évben a GPU helyzetét bizonytalanság jellemezte, hiszen a régi Cseka az első naptól kezdve politikai eszközül szolgált a forradalom vezetője számára. Ha az utódlás másképp alakul, ha Buharin vagy Zinovjev örökli a hatalmat, a politikai rendőrség csaknem ugyanolyan lett volna, mint bármely más állami hivatal, nem pedig állam az államban, amely minden törvényt felrúghat, és mindenkit rettegésben tart. De az utódlásért folytatott küzdelemben Sztálin diadalmaskodott. A grúz pedig nem késlekedett sokáig, hogy a GPU-t a maga igényeihez formálja.

Lenin a szovjethatalmat ostromlott erődítménynek tekintette, vagyis a fő veszély kívülről leselkedett. Az ellenforradalom ugyanúgy fenyegetett a Franciaországhoz vagy Angliához hasonló kapitalista hatalmak, mint a fehérek hadseregei, a monarchisták, a burzsoák, a papok, az eszerek, a mensevikek részéről. Kevéssel halála előtt, 1922 őszén Lenin még levélben azt kérte Dzerzsinszkijtől és helyettesétől, Unschlichttől, hogy küldjenek száműzetésbe több száz értelmiségit, írót és tanárt, akiknek a véleménye nem egyezik az övével.[1] Sztálin alatt megfordul a rangsor, és a fő ellenséget magában az erődben, azaz a szovjethatalmon belül

keresik, és néhány év elteltével a GPU az „árulók" és „gonosztevők" után magában a kommunista pártban, a Vörös Hadsereg soraiban, sőt még a GPU-irodákban is szaglászik.

A „hasznos idióták"

A politikai rendőrség eleinte a vidék megzabolázására összpontosított, amikor Sztálin 1929-ben a „kulákok mint osztály felszámolását" követelte azzal a céllal, hogy mintegy 10 millió parasztot erőszakkal az akkor alakuló, többnyire az otthonuktól távol fekvő kolhozokba toloncoljanak. Ez az erőszakos kollektivizálás 1932–33 folyamán súlyos éhínséghez vezetett, amely hozzávetőleg 7 millió ember halálát okozta, főként az egykor Európa magtáraként emlegetett, termékeny Ukrajnában. Ez alkalommal a GPU-nak olyan feladattal kellett megbirkóznia, amelyre nem számított, és amelyet a büntető törvénykönyv sem ismert: a kannibalizmus bűncselekményének megtorlásával.

Ebben az időben a GPU finomította propaganda- és dezinformációs technikáit, és több szakosodott szervezeti egységet – például a Külügyminisztérium sajtóosztályát, az Inturiszt nevű állami utazási irodát vagy a Kulturális Külkapcsolatok Összszövetségi Társaságát – használta fel propagandautak szervezésére, amelyek a Szovjetunióról Nyugaton kialakult kép javítását célozták. Ez az agitpropnak (agitáció és propaganda) keresztelt tevékenység hosszú időre a GPU, az NKVD, majd – a háború után – a KGB szakterületévé vált.

Vajon hány köztiszteletnek örvendő meghívott vendég vagy kíváncsi látogató – Édouard Herriot francia radikális politikustól George Bernard Shaw angol drámaíróig, a híres amerikai újságíró Walter Durantytól Romain Rolland francia pacifistáig – számolt be bárgyú elégedettséggel arról, miután éppen e borzalmas időszakban járt a Szovjetunióban, hogy az éhínségről szóló

mendemondák alaptalanok, hiszen egész ott-tartózkodásuk alatt minden földi jóban bővelkedő proletárszállodákban dőzsöltek! Mindig meglepő újraolvasni az említett utazók tollából való írásokat, akiket Lenin egykor „hasznos idiótáknak" nevezett, mint például H. G. Wells brit író sorait, akit 1934. július 23-án történt találkozója Sztálinnal rendkívüli módon felvillanyozott:

„Arra számítottam, hogy Moszkvában egy rideg, kíméletlen emberrel találkozom – talán egy doktrinerrel. [...] Soha nem találkoztam még ennél őszintébb, megbízhatóbb és becsületesebb férfival! [...] Mielőtt láttam volna, azt gondoltam, talán azért van azon a helyen, ahol van, mert az emberek félnek tőle. De rájöttem [így!], hogy senki sem fél tőle, mindenki bízik benne..."[2]

Propaganda, dezinformáció, külső és belső kémkedés, vadászat a szabotőrökre, mindenféle és -fajta ellenzékiek száműzése, de különösen a feljelentésre, letartóztatásra, bíróság elé citálásra, elítélésre és kivégzésre, vagy jobb esetben – szörnyű életkörülmények közepette –táborokba zárásra ítélt, megszámlálhatatlan „belső ellenség" tömeges likvidálása: vagyis a terror szorítása Sztálin alatt sem csökken. Azonban a GPU-nak az új feladatok elvégzéséhez a csekisták új nemzedékére volt szüksége, akik Jezsov vagy Berija keze alatt már semmiben sem fognak hasonlítani Dzerzsinszkij alárendeltjeihez.

Dzerzsinszkij, a katonaszerzetes

Feliksz Dzerzsinszkij, az NKVD és a GPU mindenki által elismert főnöke 1926. július 20-án halt meg Moszkvában. Éppen a párt Központi Bizottságának egy mozgalmas értekezletéről távozott, amikor szívroham érte. E váratlan haláleset a Politbürón belül megrendülést keltett, a GPU-nak a hatalom legfelsőbb szintjein képviselt súlya, valamint a végső győzelemig tartó forradalmi harc lenini mítosza Dzerzsinszkijt a rendszer hősévé tette, aki-

nek emléke – és az ő esete kivételnek számít – a kommunizmus történetének minden megrázkódtatásán túl fenn fog maradni, a sztálini terrortól a peresztrojkáig. Amikor Borisz Jelcin 1991 augusztusában betiltotta a Szovjetunió Kommunista Pártját, a Lubjanka téren emelkedő Dzerzsinszkij-szobor nagy hűhó közepette megrendezett ledöntése a szovjetrendszer néhány hónappal később bekövetkezett kimúlását adta hírül.

„Vas Feliksz" – ahogyan nevezték – keményvonalas bolsevik volt. Katonaszerzetes. Krimihős. Az októberi forradalom előtt a lengyel arisztokraták marxizmusra áttért fia tizenegy évet töltött cári börtönökben. Több ízben is megszökött. Fiatal éveiben fáradhatatlan aktivistaként a szocialisták, majd a bolsevikok mellett kampányolt. Leninnel 1906-ban, Stockholmban találkozott az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt IV. Kongresszusán. Amikor a petrográdi szovjet Forradalmi Katonai Tanácsa (RVSZ), vagyis azon munkásmilícia élére nevezték ki, amely 1917. október 25-én Lenin hatalomra kerüléséért harcolt, nyilvánvalóvá vált, hogy tűzzel-vassal sikerre akarja vinni álmai forradalmát. 1917 decemberében Lenin e minden aggály nélkül cselekvő Fouquier-Tinville-re bízta – amint már láthattuk – a bolsevik forradalom fegyveres öklének, a Csekának a megszervezését és irányítását.

A szenvtelen, hajthatatlan, megvesztegethetetlen Dzerzsinszkij keménykezű harcosként parancsnokolta a Csekát, majd a GPU-t, semmilyen kiváltságot nem fogadott el, szinte aszketikus életet élt, és semmilyen bűncselekménytől sem riadt vissza. A forradalmár Viktor Serge a következőképpen jellemezte: „Feddhetetlen idealista, kérlelhetetlen és lovagias, az inkvizítorok beesett arcával, magas homlokával, csontos orrával, szúrós kecskeszakállával, fáradt és szigorú tekintetével..."[3]

A költő Majakovszkij a maga részéről nem habozott magasan szárnyaló szavakkal zengeni dicséretét:

„...hegyes szakállal,
gyűrött köpenyben
megjelent
egy férfi,
inas és erős.
Az ifjúnak,
mikor
nekivág életének,
és példaképekre
gondol szüntelen,
töprengés nélkül
mondom:
– Példaképed
Dzerzsinszkij elvtárs
legyen."[4]

Ám e rendkívüli apparatcsik különös személyiségét saját szavaiból, egy 1918 májusában, moszkvai irodájából a feleségének küldött levélből érthetjük meg legjobban:

„A fronton vagyok. Katonaélet. Nincs megállás. Meg kell mentenem hazámat, Oroszországot. Nincs időm rád vagy magamra gondolni. [...] Személyesen én vezetem a legfontosabb kihallgatásokat. Még az is megesett, hogy a bűnösöket magam végeztem ki. Kezem csupa vér, iszonyodom tőle, de mi mást tehetnék? [...] Könyörtelen vagyok, vasakarat feszül bennem, és a végsőkig elmegyek, hogy kiirthassam a régi világ gonoszságát és igazságtalanságát. [...] Az irodámat soha nem hagyom el. Ott dolgozom és alszom, egy spanyolfal mögött..."[5]

Az egyszerre munkamániás, vakbuzgó forradalmár és a pártmunkások szemében valóságos evilági szent Dzerzsinszkijt Lenin – aki nem tudta nélkülözni – a legkülönfélébb feladatokkal bízza meg: munkaügy, gazdaság, közlekedés, a hóakadályok stb. Senkit

SZEGED

sem lepett meg, hogy a Cseka 1922. februári reformja után ő örökölte meg a GPU irányítását. Ha meg kellett volna nevezni a fiatal Szovjetunió akkori három legfontosabb vezetőjét, Dzerzsinszkij neve természetesen Lenin és Trockij neve mellé kerül – jóval Zinovjev, Buharin, Kamenyev vagy Sztálin előtt.

Épp időben halt meg?

Dzerzsinszkij néhány évvel élte túl Lenint, aki 1924. január 21-én hunyt el. A forradalom vezetőjének betegsége több mint egy éven át pusmogó találgatásokat és néhány alantas fondorkodást indított el, különösen Sztálin, a párt új főtitkára részéről, tekintettel az óhatatlanul közelgő utódlásra. Az ország legfőbb vezetőjének halála fordulópont volt a Szovjetunió történetében. A történelem jövendő alakulásának minden egyes főszereplője a két valószínű örököshöz, Lev Trockijhoz és Joszif Sztálinhoz képest foglal állást, akik mindketten más-más jövőképet testesítenek meg: az egyik a forradalomnak az egész világra történő utópisztikus kiterjesztését, a másik a fiatal szovjet állam mindenáron való megszilárdítását kívánja megvalósítani. Egyikük a permanens forradalom, míg a másik a szocializmus egy országban eszméjét vallja. Tudjuk, hogyan végződött ez a verseny: az előbbinek száműzetés és egy GPU-ügynök által elkövetett merénylet lesz osztályrésze; az utóbbi pedig, abszolút hatalomra jutva, a történelem legborzalmasabb rémuralmát fogja megvalósítani.

Az eseményekben bővelkedő átmeneti időszak kiemelkedő szereplői között természetesen helyet kapott a titkosrendőrség főnöke is. Soha nem fogjuk megtudni, hogy Dzerzsinszkij végül milyen döntést hozott volna, de gyanítani lehet, hogy hosszú időn át kitartott volna Lenin mellett. Vagyis egykettőre Sztálin célkeresztjében találta volna magát: a Kreml új ura valószínűleg letartóztatja, és helyette valamelyik csatlósát ülteti ennek a kulcsfontosságú testületnek az élére, majd 1937-ben vagy 1938-ban minden további nélkül elítélteti és kivégezteti, ahogyan a legtöbb régi bolsevikkal, Lenin társaival vagy Trockij egykori barátaival cselekedte.

Dzerzsinszkij több helyettese és munkatársa az életével fizetett azért, mert Lenin idejében a bolsevik forradalom vezetői közé tartoztak. A Cseka alapítója időben meghalt ahhoz, hogy – mint október szinte valamennyi hőse – ne essen áldozatul a nagy sztálini tisztogatásoknak.

Menzsinszkij: az átmenet

Dzerzsinszkij utódjául Vjacseszlav Menzsinszkijt jelölték. Ő is lengyel nemesi családból származott, és főnökéhez hasonlóan már nagyon korán beállt a bolsevikok soraiba, majd a Cseka GPU-vá történt alakulásakor a politikai rendőrség második emberévé emelkedett. Az ekkoriban ötvenkettedik évét taposó, magas termetű, cvikkeres férfiú Dzerzsinszkijnél sokkal műveltebb volt, sok nyelven beszélt, ám nem dicsekedhetett elődje karizmájával és tekintélyével. Életerő dolgában is lemaradt elődjétől: sokat betegeskedett, gyakran esett ágynak, és nem kellett túl nagy képzelőerő annak megjövendöléséhez, hogy nem sokáig marad e tisztségben, amelynek elfoglalására nyilvánvalóan jó néhány – fékezhetetlen becsvágytól fűtött – jelölt ácsingózott a háttérben.

1917 őszétől kezdve Dzerzsinszkij megbízható helyetteseket, valódi, hiteles forradalmárokat, tapasztalt internacionalistákat és az ügy iránt vakon elkötelezett férfiakat nevezett ki, mint amilyen Martin Lácisz, a lett bolsevik, aki az ukrán Csekát irányította; Jakov Petersz, a másik lett, aki a kaukázusi Cseka élén állt; a lengyel zsidó, Joszif Unschlicht, az orosz értelmiségiek réme; vagy a külügyi részleg (INO) első igazgatója, Mejr Trilisszer. 1923-ban maga mellé vett egy második hatékony és elkötelezett helyettest: Genrih Jagodát.

A Volga menti Ribinszkből származó zsidó kézműves fia, Jagoda ugyancsak a szocialista mozgalomban tevékenykedett, közben a cári rendőrség több ízben is letartóztatta, Szibériába száműzték, az 1914-es háború alatt dezertált, majd 1917-ben csatlakozott a bolsevik milíciához. Az író Makszim Gorkij régi ismerőse, mintaszerű bürokrata, akit ócsárlói „erőszakosnak, műveletlennek és durvának"[6] tartottak. Felemelkedését annak köszönhette, hogy annak idején gyógyszerészetet tanult, ezért Lenin 1921-ben egy szigorúan titkos patikát bízott rá, amely a „nedves munkára" (mokroje gyelo) – ahogyan a parancsra elkövetett gyilkosságokat[7] oroszul nevezték – szánt mérgekre specializálódott. E váratlan előléptetés és konspirációs tehetsége idővel határtalan becsvágyat oltott belé.

Durva arcvonásaival, kis fekete bajuszával, szürke arcszínével és gyorsan eljáró kezével Jagoda kitűnően alkalmazkodott a körülményekhez. Kezdetben Buharinhoz, Zinovjevhez és Kamenyevhez állt közel, akik csakhamar a jobboldali ellenzék képviselőivé válnak, és ezért életükkel lakoltak, majd Sztálinnak fogadott hűséget, ám korántsem ideológiai okokból. Az opportunista, cinikus, erőszakos Jagodát a leghitványabb árulásokkal és a leggonoszabb fondorlatokkal vádolták. Amikor felettese, Menzsinszkij szívrohamban meghalt, azon nyomban elterjedt a hír, hogy az infarktust Jagoda okozta alattomos mérgeivel. Az efféle híresztelések korántsem meglepőek, hiszen valahányszor egyik vagy másik helyettese eltűnt – amint az 1929-ben Mejr Trilisszerrel, vagy 1932-ben Ivan Akulovval történt – Jagodát gyanúsították, hogy besegített a sorsnak.

Amikor Menzsinszkij 1934. május 10-én eltávozik az élők sorából, Jagoda már a GPU tényleges vezetője. Senkit sem lepett meg, hogy ő örökölte a posztot. Júliusban a GPU Állambiztonsági Főigazgatósággá (GUGB) alakul a Belügyi Népbiztosságon (NKVD) belül, amely igazgatóságot ugyancsak Jagoda irányítja,

ekként saját kezében összpontosítva a „közönséges" rendőrséget, a politikai rendőrséget, a bűnügyi rendőrséget és a határőrséget. Érthető tehát, hogy Jagodát közvetlen telefonvonal köti össze Sztálinnal, aki ily módon folyamatosan értesül ennek a – teljes bizalmát soha nem élvező – karrieristának a viselt dolgairól.

Jagoda: a végső bukás

1934 fordulópont a Szovjetunió és különösen a GPU történetében. December 1-jén Leningrádban meggyilkolták Szergej Kirovot, a kommunista párt második számú vezetőjét, Sztálin régi elvtársát, a nagy népszerűségnek örvendő politikust. A gyilkossággal kapcsolatban számos feltételezés látott napvilágot. A legtöbb orosz történész úgy tartja, hogy titokban maga Sztálin adott parancsot vetélytársa meggyilkolására, de mivel Jagodában nem bízott, a merénylet végrehajtására feltehetően a leningrádi NKVD vezetőjét, Filip Medvegyevet utasította, aki aztán a bűntény elkövetője, a fiatal Leonyid Nyikolajev kezébe nyomta a fegyvert.

Ezt az elméletet – amely az évek során alig változott – nemrégiben a korszak egyik tanúja, a szószátyárságáról, terjengősségéről ismert mesterkém döntötte meg. Pavel Szudoplatov, aki ez időben még nem tartozott az NKVD-főnökök közé, emlékiratában[8] azt állítja, hogy Nyikolajev bosszúból ölte meg Kirovot, mert a leningrádi pártfőnök elcsábította a feleségét, Milda Draulét. Kirov meggyilkolása tehát nem a Kremlben, Sztálin irodájában szőtt fondorlat eredménye, hanem egy féltékeny férj műve lenne. Persze ez a lényegen mit sem változtat: való igaz, hogy Sztálin kapott az alkalmon, hogy az egész országban – és még azon túl is – példa nélkül álló megtorlásra adjon parancsot.

A támadás estéjén meg is jelent egy rendelet, amely az NKVD-t a terrorizmussal gyanúsítottakkal szemben a legrövidebb eljá-

rásra jogosítja fel, és ezen joga még húsz éven át, Sztálin haláláig megmaradt. Innen fogva az NKVD-nek – az igencsak elnéző „Útmutató" szerint – jogában áll tetszés szerint és haladéktalanul mindazokat kivégezni, akiket szerencsétlenségükre minden bizonyíték nélkül azzal vádolnak, hogy osztályellenségek vagy ellenforradalmi összeesküvők.

Az évek során a Kreml urának zsigeri paranoiája valóságos kormányzati elvvé emelkedik. Rendszeresen felütik fejüket a különböző összeesküvés-elméletek. Mindenki gyanúsít mindenkit. Mindenki gyanakszik mindenkire. Mindenki spicliskedik, feljelent, történeteket agyal ki. Nyikita Hruscsov híres 1956. februári titkos jelentésében Sztálint betegesen gyanakvónak[9] nevezi. Kirov temetése után „minden népek atyját" egyre inkább gyötri a gondolat, hogy életére törnek, és hogy lehetséges merénylői a hatalom köreiben keresendők.

E jobbára képzeletbeli összeesküvések elhárításának kulcsembere Jagoda. Ugyanakkor e mindenható hivatal egyben bukásának oka is lesz. Az NKVD-főnök kezdi azt hinni, hogy őt semmi nem érheti: meghívták – ami a legnagyobb megtiszteltetésnek számít –, hogy költözzön be a Kremlbe, és arra is ígéretet kapott, hogy hamarosan bekerül a Politbüróba. 1936. szeptember 25-én szakadt rá az ég, amikor Sztálin táviratot küld a pártvezetésnek. Jagodát menesztették, és helyére a Központi Bizottság titkárságán az NKVD-t vezető Nyikolaj Jezsovot nevezték ki. Állítólag Sztálin amiatt háborodott fel, hogy a nyomozás során, amelyet az NKVD Kirov meggyilkolását követően Jagoda irányításával folytatott, Jagoda megkímélte Buharint és Rikovot. Már az 1935 januárjában megtartott első moszkvai perben felrótta Jagodának, hogy Zinovjevvel és Kamenyevvel szemben nem lépett fel határozottabban. Majd 1936 augusztusában Buharinnal és Rikovval kapcsolatban tesz újabb szemrehányásokat. Sztálin dühe végül a Kaganovicsnak, Molotovnak és a Politbüró több más tagjának

küldött táviratban tör ki: „Feltétlenül szükségesnek és sürgősnek tartjuk Jezsov elvtárs kinevezését a belügyi népbiztosi posztra. Jagoda nyilvánvalóan képtelennek bizonyult a trockista-zinovjevista klikk leleplezésére! Az NKVD négy évet fecsérelt el ezzel az üggyel!"[10]

Ezután Jagodát a Postaügyi Népbiztosság élére helyezik. Ám ez a hierarchián belüli viszonylagos lecsúszás, amely időt adott utódjának, hogy az NKVD élén eligazodjon, nem több lélegzetvételnyi szünetnél. 1937 áprilisában azzal a váddal tartóztatják le, hogy összeesküvést forralt az NKVD-n belül, és végül az 1938 márciusában megrendezett utolsó nagy sztálini perben jelenik meg volt munkatársaival, Buharinnal és Rikovval együtt. Védekezése során ő maga is az ellene felhozott vádak képtelenségét hangsúlyozta: „Ha kém lettem volna, több tucatnyi ország bezárhatta volna hírszerző szolgálatát!"[11]

De mit számítanak a tények, a valóság, a józan ész? Jagodát 1938. március 15-én kivégezték. Az az ember, aki az erőszakos kollektivizálás idején minden idők egyik legnagyobb bűnözője volt, úgy fejezte be életét, mint oly sok áldozata: golyót röpítettek a fejébe. Azonban a moszkvai perek legtöbb fő vádlottjával – Buharinnal, Zinovjevvel és Kamenyevvel ellentétben – Genrih Jagodát nem rehabilitálta Gorbacsov, amikor 1987–88-ban elérkezett az idő, hogy eltüntesse a történelem fehér foltjait. Úgy vélte, egy ilyen hitvány alak esetében nem célszerű a történelem szemétdombján kapirgálni.

Jezsov és a „jezsovscsina"

Azt az embert, aki Jagodát eltakarította, hogy a helyére üljön, Nyikolaj Jezsovnak hívták.[12] Olyan alacsony (1,57 m), hogy nemegyszer gyereknek nézik. Egy idő után a véreskezű törpe gúnynevet kapta. E csaknem teljesen iskolázatlan, szentpétervári

születésű orosz mozgalmár, egykori szabóinas, a kazahsztáni bolsevik párt rendes tagja, azzal a tulajdonságával tűnik ki – amire 1929-ben figyelnek fel –, hogy a rábízott feladatokat soha nem lankadó lendülettel, fáradhatatlanul végzi. Szervezőtehetségének köszönhetően karriert csinált a pártkáderek szekciójában, majd bekerül a Központi Bizottságba, és a Központi Ellenőrző Bizottság alelnökévé választják – ez a meredeken emelkedő pálya a tíz évvel korábbi, fiatal Sztálinéra emlékeztetett. Mintaszerű apparatcsik, aki az akták, irattárak és szervezési táblázatok szakértőjeként válik ismertté.

Ezt a csenevész férfiút,[13] aki kerüli a nyilvánosságot, komplexusok gyötrik, bosszúálló, a vodka és a prostituáltak szerelmese, vasakarat és beteges nagyravágyás hevíti. Miután az NKVD ellenőrzésére kap megbízást, és beköltözik a Lubjanka egyik irodájába, fokozott érdeklődést tanúsít a nyomozati munka, a letartóztatások és bizonyítási eljárások iránt. Alkalomadtán maga is részt vesz néhány kegyetlen, kínzásba torkolló vallatáson. Jezsov egykettőre meghazudtolja mindazokat, akik Jagodában a cinizmus és a könyörtelenség nagymesterét látták: ez a fanatikus ember még sötét lelkű, gonosz elődjénél is hazugabb, fondorlatosabb, szadistább.

1937. március 18-án az NKVD tiszti kantinjában tartott beszédében példátlan vádakat fogalmazott meg az intézmény ellen, amelynek egyes vezetői szerinte veszélyes ellenforradalmárok, sőt, külföldiek szolgálatában álló kémek. Élükön, igen, magával Jagodával! Ezt hallgatóságából senki sem hiszi el, de mindannyian eszelősen, nagy lelkesedéssel tapsolnak neki. Mindhiába: az NVKV élén álló Jagoda tizennyolc népbiztoshelyettese közül az egyetlen Szluckij kivételével – aki mérgezésben hal meg – mindegyik a kivégzőosztag előtt végzi.

Sztálin éppen azért gyanúsította ezeket az embereket erélytelenséggel, majd egész egyszerűen hazaárulással, mert Kirov

meggyilkolása óta ők már tudták, hogy mindeme vádak és összeesküvések koholtak vagy teljes egészében kitalált történetek. A belső megtorlás erősödése annak az eredménye, hogy még a legképtelenebb vádaskodásokat is igyekszik mindenki még túllicitálni, hiszen ez az egyetlen módja annak, hogy megmeneküljenek a letartóztatások elől, és a bőrüket mentsék.

Ezt a folyamatot felgyorsította, hogy Sztálin kvótákat állapított meg a letartóztatásokra, kivégzésekre és száműzésekre: minél sikeresebben teljesítette az NKVD gyilkos kötelezettségeit, annál feljebb emelték az úgynevezett szovjetellenes elemek, a szabotőrök, az árulók, a lengyelek, a görögök, a volgai németek vagy a kulákok kvótáit. Az esztelen nyilvántartáson alapuló, minél jobb eredményért folytatott verseny fő felelőse Jezsov volt. Később kiderült például, hogy a szverdlovszki körzet NKVD-vezetője diadalmasan jelentette be 4218 lengyel likvidálását, akik között valójában 390 volt igazi lengyel: a kvótákat teljesíteni kellett.[14]

750 000 kivégzés másfél év alatt

Jezsov 1936. szeptember 25-től 1938. november 24-ig állt az NKVD élén. A sztálini nagy terror az ő műve volt. A nagy moszkvai perek – e nyilvános látványosságok, amelyeket Lev Sejnyin, az NKVD egyik kádere, egyben maga is színműíró[15] színdarabként rendezett meg az egykori Nemesi Kör (a későbbi Szakszervezetek Palotája) nagytermében, az elmozdíthatatlan és félelmetes ügyész, Visinszkij elnöklete alatt – ugyancsak Jezsov művei voltak. E korszakot az oroszok jezsovscsinának nevezték el.

Jezsov – akárcsak egy bűvészinas – egy pokoli gépezet élén találta magát, amelyet senki sem tudott megállítani. Az NKVD megállás nélkül, éjjel-nappal gyilkolt és csak gyilkolt. Vezetősége egy 1935. május 27-én kelt titkos rendelettel a területi rendőrfőnökből, NKVD-főnökből és párt-elsőtitkárból álló háromtagú

bizottságokat (trojkákat) teljes jogkörrel ruházta fel. 1937 nyara után a harmadik tag, a pártvezető jelenlétére már nem is volt szükség. Kevesebb mint másfél év alatt az NKVD 750 000 gyanúsítottat végzett ki. Csúcsteljesítmény!

E gyilkos tisztogatások áldozataira vonatkozó első hivatalos adatok közlésére egészen az 1956 márciusában megtartott XX. pártkongresszusig kellett várni. Nyikita Hruscsov bizalmas kérésének eleget téve a KGB úgy becsülte, hogy 1935 és 1940 között az NKVD 19 millió embert tartóztatott le.[16] A XX. kongresszus szervezői figyelmüket nem erre, hanem a pártra összpontosították. Nem félelem nélkül: a Központi Bizottságnak a XVII. kongresszuson, 1934-ben megválasztott 139 tagja közül 110-et lelőttek vagy a Gulágra küldtek. És az azon a kongresszuson jelen lévő 1966 küldöttből, 1939-ben, a következő kongresszuson mindössze 59-en vettek részt!

A történelmi következményeket nézve a legesztelenebb tisztogatás a Vörös Hadsereget sújtotta. 1938. június 11-én az NKVD azzal kérkedett, hogy példátlan méretű összeesküvést hiúsított meg, amelyben Tuhacsevszkij marsall és hét szovjet tábornok vett részt a legkimagaslóbbak közül. A náci Németország javára elkövetett hazaárulással vádolták őket, és másnap mindannyiukat kivégezték. Mihail Tuhacsevszkij – barátságot kötött de Gaulle alezredessel – az első világháború hőse és a Szovjetunió legfőbb katonai szakértője volt! Rögtön ezt követően a Vörös Hadsereg 70 000 tisztjének több mint a felét kivégezték vagy bebörtönözték. A Szovjetunió Legfelsőbb Katonai Tanácsának 80 tagja közül 75-öt lelőttek. A német hadsereg elképedt vezetői soha nem tudtak volna ilyen őrültséget elképzelni! E józan ésszel teljesen felfoghatatlan vérontás jelentőségére 1941 júniusában döbbennek majd rá, amikor Hitler hadosztályai betörnek a Szovjetunióba anélkül, hogy a lefejezett és teljesen szétzilált Vörös Hadsereg képes volna ellenállást tanúsítani.

Jezsov, a bűnbak?

De hát mit is akart pontosan Sztálin? A történészek mind a mai napig próbálkoznak azzal, hogy eldöntsék, vajon a diktátort paranoiája, kegyetlensége, elvakultsága vagy esetleg észszerűbb indítékok késztették ilyen óriási számú bűncselekmény elkövetésére. Sztálin tehát valóban – kezdve a társadalom legmélyebb rétegeitől egészen a Politbüró szívéig – minden eszközzel meg akarta semmisíteni mindazokat, akik merényletet tervezhettek volna ellene? És vajon a tények teljes ismeretében követelte volna minden olyan politikai és katonai vezető likvidálását, aki szerinte egy német támadás esetén az ellenséghez pártolt volna?

Nagyon nehéz egy olyan ravasz, képmutató ember, mint Sztálin, valódi szándékaival tisztába jönni. Ám még merészebb eljárás végérvényes következtetéseket levonni az NKVD-vezetők nyilatkozataiból, amelyekben elítélik az összeesküvéseket, igazolják a kivégzéseket, vagy azon örvendeznek, hogy ezt vagy azt a titkos konspirációt, ördögi ravaszsággal kitervelt merényletet felszámolták. Vajon attól tartottak, hogy bátortalan, kishitű, ingatag vezetők benyomását keltik, a kvótákat akarták teljesíteni, vagy dezinformálás dolgában akarták egymást túlszárnyalni? Vagy egyszerűen mindenki megőrült?

Sztálin egyik legközelebbi elvtársa, Vjacseszlav Molotov, azon kevesek egyike, akik öregségükben haltak meg, idős korában ezt mondta Feliksz Csujev írónak: „Ezeknek [a tisztogatásoknak] köszönhetjük, hogy a háború alatt nálunk nem volt ötödik hadoszlop. [...] Persze nagyon eltúloztuk a dolgot. De mégis úgy vélem, hogy a lényeg – vagyis a hatalom mindenáron való megtartása – érdekében mindez elfogadható volt."[17]

Annak igazolására, hogy Sztálin biztosan nem volt őrült, a korszak történészei gyakran azzal a feltételezéssel állnak elő, hogy maga a diktátor volt az, aki 1938 végén – látva népszerűségé-

nek összeomlását az országban – úgy döntött, megálljt parancsol ezeknek az esztelen tisztogatásoknak. És persze – amint számítani lehetett rá –, mindezért az NKVD vezetőjét tette felelőssé. Annyi bizonyos, hogy 1938. december 8-án Jezsovot eltávolították magas tisztségéből, és helyére első helyettese, egy fiatal grúz került, aki korábban a Kaukázusban irányította az NKVD-t: Lavrentyij Berija.

Ahogyan Jagodát ideiglenesen egy jelentéktelen minisztériumi osztály élére helyezték, Jezsov a folyami közlekedési miniszteri tárcát kapta meg mielőtt letartóztatták és „a német és lengyel titkosszolgálat ügynökeként" bíróság elé állították. Kétségbeesett írásos vallomásában hiába bizonygatta, hogy személyes fogyatékosságai és vétkei jelleméből, nem pedig politikai választásaiból fakadnak, hiába hangoztatta, hogy az ő parancsára 14 000 csekistát végeztek ki, 1940. február 6-án elítélték és kivégezték. Utolsó szavai ezek voltak: „Mondjátok meg Sztálinnak, hogy a nevével ajkamon halok meg!"

Őt sem fogják soha rehabilitálni.

NEGYEDIK FEJEZET

A Münzenberg-hálózat

„Az igazmondás kispolgári szokás."
(V. I. Lenin)

E fejezet hőse Willi Münzenberg. Nem orosz, hanem német. Világéletében csak németül beszélt. Nem értelmiségi, apja türingiai kávéház-tulajdonos volt, éppoly szegény, mint amennyire alkoholista.[1] Nagyon korán csatlakozik a fiatal német szocialista forradalmárokhoz, azonban az első világháború kitörésekor Svájcba menekül, ahol 1914-ben Trockijjal, majd 1915-ben Leninnel találkozik. A két híres száműzöttet lenyűgözte e rokonszenves és elszánt aktivista intelligenciája. Lenin, akire nagy hatással volt Willi szervezőkészsége és a titkos ügyek iránti vonzódása, barátjára, Karl Radekre bízta, erre a Feliksz Dzerzsinszkijhez közel álló lengyel forradalmárra, aki később a bolsevik állam fő propagandistája lett.

1917 márciusában a fiatal Willi egyike volt azoknak a lelkes aktivistáknak, akik a Petrográdba induló Lenint elkísérték a zürichi pályaudvarra. A Radek, Zinovjev, Martov, Krupszkaja és mások alkotta kis csapat helyet foglalt a számukra kijelölt kocsiban. Münzenberg azonban nem: a két német tiszt, akik e különös társaságot kalauzolják, kényszerítik – minden bizonnyal éppen német állampolgársága miatt –, hogy a peronon maradjon. Visszatér Berlinbe, és – távol a petrográdi forrongástól – részt vesz Németország Kommunista Pártja (KPD) megalapításában, majd 1921-től a Komintern egyik fő európai szervezője, állandó kap-

csolatot tartva Dzerzsinszkij Cseka-ügynökeivel. Münzenberg már 32 éves korában a kettős élet művészének számít.

1924-ben, a demokratikus weimari rendszerben kommunista képviselővé választják. Politikailag képezi magát. Alfred Kantorowicz újságíróval és Wilhelm Reich pszichiáterrel karöltve folytat mozgalmi tevékenységet. Az író, Arthur Koestler szerint, aki szintén elvtársai közé tartozik, „a nép érdekeit védő, lelkes és ellenállhatatlan szónok" vált belőle, aki „oly könnyedséggel viharzik be egy terembe, mint a tank, amelyik átmegy a falon!"[2] 1928 után a német parlament, a Reichstag folyosóján Willi egy másik félelmetes szónokkal méri össze a kardját, aki a szemben álló tábort választotta: egy bizonyos Joseph Goebbelsszel.

„Szolidaritás az éhező orosz néppel!"

Távol a hadikommunizmus és az Oroszországban dúló Cseka-terror borzalmaitól, Münzenberg Németországban azon fáradozik, hogy bolsevik elvtársai számára olyan embereket toborozzon, akiket később majd – az orosz példát utánozva – útitársaknak neveznek.[3] E célra alkalmas szervezeteket alapít – mint amilyen például a Nemzetközi Munkássegély (IWA). Ez jótékonysági szervezet – kommunista persze, de nem túlságosan átpolitizált –, amely kulturális rendezvényekkel és tudományos konferenciákkal támogatja a fiatal, hősies orosz forradalmat, gyűjtéseket és ingyenkonyhákat szervez a proletárok javára stb. Tagjai szimpatizánsok, nem politikai aktivisták: elkötelezettségük így hitelesebb a közvélemény szemében.

Vajon sejthetné-e bárki, hogy e nagylelkű, baloldali, humanista személyiségeket a Komintern külügyi osztálya, vagy – ami még rosszabb – a GPU manipulálja? Vajon maguk a Komintern[4] internacionalista tevékenysége iránt őszintén elkötelezett militáns kommunisták el tudták volna-e képzelni, hogy a GPU, majd az

NKVD kapta feladatul, hogy a Kommunista Internacionálé köré csoportosuló összes egyesületet, mi több, idővel annak kádereit is felügyelje és ellenőrizze?

1921-ben a forradalom utáni első súlyos éhínség arra kényszerítette a bolsevik Oroszországot, hogy – nagyon is akarata ellenére – segítséget kérjen a világ többi országától. Hogy e dicstelen felhívás politikailag katasztrofális hatását valahogyan enyhíteni tudják, Radek azt javasolta Leninnek, indítson egy célzott nemzetközi kampányt, amelynek szervezésével Münzenberget bízza meg. Ő ezután berlini székhellyel meg is alapítja a Nemzetközi Vörös Segélyt, amely az éhező orosz nép iránti szolidaritás nevében több ifjú idealistát és elkötelezett értelmiségit vonzott, mint az összes akkori marxista gyűlés. Vajon nem volt-e hasznos, sőt izgalmas dolog segíteni a fiatal szocialista országot, hogy leküzdje nehézségeit, amelyek – és ebben senki sem kételkedhetett – cári múltjából és ellenforradalmár ellenségei tevékenységéből fakadtak?

Mivel e propagandakampány sikere felülmúlta moszkvai kitervelőinek reményeit, Willi Münzenberget megbízzák, hogy az oroszországi éhínség leküzdése után is folytassa tevékenységét. Szolidaritás a hős proletárokkal, akik próbálják megváltoztatni a világot, az 1914–18-as lövészárkokban darabjaira hullott, idejétmúlt liberális társadalmi rendszer elutasítása, a keleten támadó új „fény" iránti rokonszenv, íme, ezek azok az eszmék, amelyek képesek magukkal ragadni az új nemzedékeket.

Münzenberg Berlinben és egész Németországban komoly erőfeszítést fejt ki annak érdekében, hogy seregnyi professzort, írót, művészt, akik a jó ügy mellé kívánnak állni, humanitárius és kulturális tevékenységének vonzáskörébe csábítson. Ráadásul e munkában igazán kedvét leli. És közben ráébred, hogy tehetsége van ahhoz, hogy mozgósítsa a sajtó meg a rádió munkatársait, hogy beférkőzzön a mozi[5] meg a színház világába. Ő maga

könyvkiadókból (pl. Kosmos) és különböző újságokból *(Arbeiter Illustrierte Zeitung, Die Welt am Abend)* egy egész hálózatot hozott létre, amelynek révén kezdetben önerőből támogathatta propagandatevékenységét, majd kis idő múlva már zsíros összegek üthették a markát. A könyv- és lapkiadó Münzenberg nemcsak saját sofőrje vezette Lincolnban kocsikázott, de arra is telt neki, hogy a GPU- meg GRU-titkosügynökök, kémek és egyéb besúgók egész seregét eltartsa.

A Sacco és Vanzetti-ügy

1925-ben a Komintern felkérte Münzenberget, tájékozódjon az Egyesült Államok, valamint az októberi forradalom[6] fűtötte lelkesedés hullámain alapított, majd a szovjet valóságot leleplező újsághírek következtében megtizedelődött, kicsiny Amerikai Kommunista Párt felől. A távoli Amerika megbabonázta a bolsevik vezetőket. Lenin, majd később Sztálin is lehetetlennek tartotta a forradalmi receptek alkalmazását egy láthatóan lendületesen fejlődő kapitalista társadalomra – az amerikai „way of life"-ra –, amely ráadásul minden tekintetben messze az 1914–18-as háború által feldúlt vén Európa előtt jár. A Kreml által javasolt stratégia tehát nem annyira a washingtoni hatalomátvételre irányul – ez nyilvánvalóan ostoba elképzelés –, hanem inkább annak megakadályozására, hogy Európa a dicsőséges Szovjet-Oroszország példája helyett az amerikai kultúra követőjévé váljon.

Nemsokára fel is csillan a lehetőség, amelyet két fiatal olasz bevándorló – az 1920-ban Massachusettsben, egy rablás miatt letartóztatott – Nicola Sacco és Bartolomeo Vanzetti testesített meg. A bűntényben, amelyről nem derült ki, hogy kik is követték el, két ember meghalt, és ez Amerikában azzal járt, hogy az elkövetőket halálra ítélték. A két férfi anarchista aktivista, ami lehetőséget kínált az amerikai baloldal egyik hangadónak

számító ügyvédjének, a különc Fred Moore-nak, hogy a világ közvéleményének figyelmét erre a politikai botrányként tálalt esetre irányítsa. Eredménytelenül. Mindkét férfit villamosszékre ítélik.

1925-ben az ügy elakad, amikor Münzenberg utasítására a Nemzetközi Vörös Segély Chicagóban megalapítja a Nemzetközi Munkavédelem (International Labor Defense – ILD) nevű amerikai fiókszervezetét, azzal a feladattal, hogy a Sacco és Vanzetti-ügyet felmelegítse, ám ekkor már nem az anarchisták, hanem a bolsevikok érdekében. Berlinből sugalmazott, a helyszínen Gardner Jackson újságíró meg az OMSZ- és NKVD-ügynökök kezdeményezésére született újságcikkek, szervezett tüntetések, bizottságok meg petíciók áradata tüzelte az embereket, hogy szálljanak harcba a kapitalistáknak kiárusított, a bevándorlókkal ellenséges amerikai igazságszolgáltatással. Mindenütt nagyszabású gyűjtések indultak Sacco és Vanzetti számára – anélkül, hogy bárki tudta volna, hol kötnek ki e hatalmas összegek. A két szerencsétlen sorsát persze ez mit sem befolyásolta: Saccót és Vanzettit 1927 augusztusában kivégezték. Charlestontól Londonig, Párizstól Berlinig[7] világszerte tiltakozási hullám indult el az amerikai társadalom igazságtalansága és vezetőinek embertelensége ellen. Ki gondolta volna, hogy fél évszázaddal később Ennio Morricone és Joan Baez fel fogja támasztani – mégpedig nem is rövid időre – az amerikai barbárság két áldozatának elhalványult emlékét:

Here's to you, Nicola and Bart,
Rest forever here in our hearts...

A „Münzenberg-trösztˮ

Egy évvel Sacco és Vanzetti tragikus halálát követően, 1928-ban Brüsszelben tartotta meg első kongresszusát a – természetesen Münzenberg által alapított – Antiimperialista Liga. Egy közös

jelszó hallatszik mind hangosabban a viták, konferenciák alkalmával, a rádióadásokban Európa-szerte ugyanaz a felhívás visszhangzik: Békét! A béke! Ki ne vágyna ebben az időben a békére? Tíz évvel az első világháború befejezése után vajon elképzelhető-e szélesebb összefogással és jobb eredménnyel kecsegtető álláspont, mint konferencián vagy interjúban azt hangoztatni, bizonygatni, hogy az ember a leghatározottabban ellenzi a háborút?

Henri Barbusse és Romain Rolland pacifista írók 1932. május 27-én egy háborúellenes világkongresszus összehívását kezdeményezik, amelyhez Heinrich Mann, John Dos Passos, Albert Einstein, Bertrand Russell, Makszim Gorkij – hogy másokat ne említsünk – azonnal csatlakozik. A „kongresszust" – melynek lebonyolítása fölött Willi Münzenberg és helyettese, Louis Gibarti őrködött – augusztusban tartották meg Amszterdamban. Ez volt a két világháború közötti baloldal egyik legnagyobb rendezvénye. A következőt 1933 áprilisában, a párizsi Pleyel-teremben rendezték meg, ezért ettől kezdve a mozgalom az „Amszterdam-Pleyel Bizottság a háború ellen", majd 1933 után „Liga a háború és a fasizmus ellen" néven volt ismert. Nem tudni, hogy a nicaraguai gerilla Augusto Sandinótól az indiai pacifista Jawaharlal Nehruig vajon hány vezető vagy jövőbeli vezető csatlakozott ehhez a kezdeményezéshez.

E nagy hatású mozgalom sikere adott néhány ötletet Münzenberg csapatainak, ezeken belül is egy Guy Jerram[8] nevű francia kommunista aktivistának, a háború elleni Amszterdam-Pleyel Bizottság titkársági tagjának, aki 1932-ben „Összefogás a békéért" elnevezésű kezdeményezésre tesz javaslatot. A Sztálinnak bemutatott terv felkeltette a diktátor érdeklődését. E terv már előrevetítette a második világháború után a Békeharcosok világmozgalmává fejlődő szerveződést, melynek francia tagozata a társutasok stratégiájának csúcspontját jelentő „Mouvement de la paix"[9] (Békemozgalom) lett.

Németországban 1933. január 30-án Adolf Hitler és pártja jut hatalomra, így az egész Münzenberg-hálózat azonmód veszélybe kerül. Maga a főnök elhagyja tiergarteni luxuslakását, és néhány hétig barátainál húzódik meg. A Reichstag felgyújtásának estéjén, február 27-én elkerüli a letartóztatást, majd az éjszaka folyamán átlépi a német határt, és fantasztikus kalandok közepette sikerül Franciaországba eljutnia. Williből egész biztosan nagyszerű regényhős lett volna.

Párizsban azon melegében újrakezdi tevékenységét. Kibővíti sajtóbirodalmát, és filmmágnássá növi ki magát, miközben továbbra is – hol a nyilvánosság előtt, hol a háttérben meghúzódva – számos egyetemi egyesületet, kiadóvállalatot és egyéb produkciós vállalkozást irányít, amelyek Európa-szerte sokasodnak, sőt még Japánban is megtalálhatók. Apparátusát az európai közvélemény befolyásolására kitűnően alkalmas sajtóügynökséggel, valamint számos nagy könyvesbolttal bővíti ki, amelyek New Yorktól Sanghajig alkalmas találkozóhelyet kínálnak a feltűnést kerülő „baráti" értelmiségieknek.

A Münzenberg-tröszt – ahogyan ez időtől fogva nevezik – lehetővé teszi számára, hogy mind több egyetemi embert, alkotót, művészt és tudóst vegyen rá, hogy a szocializmus, sőt a kommunizmus ügyét előmozdító kulturális vagy humanitárius szervezetekben – egyesületek, klubok, különböző csoportok, bizottságok – vegyenek részt, és csak egy második lépésben azonosítsa majd azokat, akik közvetve vagy közvetlenül a bolsevik eszmék megvalósításáért dolgoznának. Vajon ki gondolta volna, hogy az egyesült államokbeli Brandon Films forgalmazó cég valójában a Komintern irodája, amelyet GPU-ügynökök irányítanak a helyszínen? Ezeket az egyesületeket – amelyeket gyakran híres, népszerű és közismerten baloldali személyiségek irányítanak – maga Münzenberg is egy nem túl hízelgő kifejezéssel: „ártatlanok klubjának" nevezi.[10]

Egy kivételes tehetségű kommunikátor

1933 szeptemberében Münzenberg új lehetőséghez jut, hogy Párizsból tegye próbára hálózatának képességeit. Moszkvában Sztálint szerfölött aggasztotta a gyászos kép, amely az ország korszerűsítésére szánt egyik legnagyobb vállalkozásról, a fehér-tengeri-csatornáról (Belomorkanal) kialakult. Az építkezés ugyanis borzalmas munkatáborrá züllött, ahol az NKVD több tízezer politikai foglyot dolgoztatott embertelen körülmények között.[11] Miután meghívták, látogassa meg személyesen e minden szörnyűséget felülmúló hullagyárat, ezt az újkori poklot, Münzenberg – nem kis cinizmussal – arra utasította az újságírókból és nyugati értelmiségiekből verbuvált hálózatát, hogy az egekig magasztalja a szovjet mérnökök tehetségét és bátorságát, akik a legnagyobb nehézségeket is legyűrve valósítják meg a zseniális Sztálin elvtárs által kitűzött eszményeket. Makszim Gorkij orosz író példáját követve számos tekintélyes szerző – például a brit baloldal kiemelkedő alakja, Mary Amabel Williams-Ellis – csatlakozik a kampányhoz, és segédkezik abban, hogy a nyugati emberek tudatvilágában a „proletariátus győztes hazájáról" a valósággal ellentétes kép alakuljon ki.

Münzenberg tevékenysége már Hitler hatalomra kerülése előtt is egyetlen vezérmotívum – az antifasizmus – köré épült. E bármire ráhúzható jelszó hangoztatásával sikerül – így-úgy ügyeskedve – olyan neves személyiségeket megnyernie, mint John Dos Passos, André Gide, Ernest Hemingway, Erwin Piscator, André Malraux, Bertolt Brecht, Dorothy Parker, Romain Rolland, Manès Sperber, Arthur Koestler, Henri Barbusse és még számos közismerten haladó kiválóságot. Mindezek – azon meggyőződésüktől vezérelve, hogy ekként a történelem fejlődési irányát követik – esetenként szerényen meghúzódva, máskor határozottan kiállva, nyilvánosan elkötelezték magukat egy olyan antifasizmus mellett, amely egyben állásfoglalás a szocializmus hazája mellett – önként szemet hunyva az 1932–33-as éhínség, a sztálini nagy terror, a moszkvai perek vagy a Gulag-táborok léte fölött. Münzenberg zsenialitása abban rejlik, hogy tartósan belevéste az emberek agyába, hogy nincs más választás: ha valaki a fasizmus ellen harcol, akkor szükségképpen a Szovjetunió oldalán áll.

Ezen útitársak egyike, Manès Sperber osztrák regényíró, aki utóbb ostorozta a totalitarizmust, a következőképpen számolt be erről: „Münzenberg különböző írókat, filozófusokat meg művészeket arra buzdított, hogy aláírásukkal tanúsítsák: készséggel állnak a radikális harcosok élére [...] ekként értelmiségiekből álló karavánokat alakítanak, akik csak az ő jelére várnak, hogy útnak induljanak; és az irányt is ő jelölte ki."[12]

A megannyi bizottságot, mozgalmat, csoportot és politikai rendezvényt összekovácsoló antifasizmus nyilvánvalóan sokak részéről őszinte elköteleződéssel járt. Egyébként a kommunista történetírás és a baloldali értelmiségi körök Willi Münzenberget hosszú időn át a fasizmus ellen folytatott küzdelem hőseként ábrázolták. Azonban a Komintern levéltárának megnyitása a Szovjetunió összeomlása után[13] e legendás képet porrá zúzta, és leleplezte Sztálin ügynökének különböző mesterkedéseit, aki mindenekelőtt rendkívüli tehetséggel megáldott propagandista és – vagy ahogy ma mondanánk – kivételes kommunikátor volt.

Az 1930-as években a politika mindenre rátelepedett. Ez a korszak a pártok meg a társutasok aranykora. Az Atlanti-óceán mindkét partján, egymással versengve sorakozik fel a kulturális baloldal összes szereplője az igaz ügyek erkölcsi támogatásának frontján. Arthur Koestler író – maga is a Német Forradalmi Írók Ligájának tagja – önéletrajzában úgy fogalmaz, hogy Münzenberg „szemfényvesztő bűvész módjára varázsolta elő a bizottságokat".[14] Ezeket úgy hívták, hogy Világliga a gyarmatosítás ellen, Világliga az imperializmus ellen, a Forradalmi Írók Nemzetközi

Szervezete, Világbizottság a Német Fasizmus Áldozatainak Megsegítésére stb. Münzenberg és csatlósai számára a nehézség abban rejlett, hogyan tudják ezt a rengeteg egyesületet, bizottságot, frontot meg ligát kézben tartani és összefogni, amelyeket a fáradhatatlan Willi két legfőbb helyettese, a magyar aktivista Louis Gibarti, alias Dobos László és a cseh ügynök, Otto Katz terelt és irányított a háttérből.

A Reichstag felgyújtása

1933. február 27. Egy hónappal Adolf Hitler német kancellári kinevezését követően egy bűnös kéz lángra lobbantja a fiatal, törékeny német demokrácia legfőbb jelképének tekintett Reichstagot. Vajon ki okozta a tüzet? Vagy inkább: ki mozgatta a Marinus van der Lubbe nevezetű, nem teljesen beszámítható gyújtogató karját? Rejtély. Hitler még aznap este – a legcsekélyebb bizonyíték nélkül – hevesen megvádolja a német kommunistákat. A következő napokban Németország Kommunista Pártja (KPD) több mint 4000 tagját vetik börtönbe anélkül, hogy bármi is alátámasztotta volna a Führer és új propagandaminisztere, Joseph Goebbels vádjait. E történetben nem ez a legkisebb ellentmondás: azok, akik a bűntett kitervelésével a kommunistákat vádolják, és azok is, akik a nácikat vádolják azzal, hogy ők ösztönöztek a bűntett elkövetésére, hazugságok özönével igyekeznek állításukat bizonyítani.

Március elején, a Párizsban alig megmelegedett Münzenberg Moszkvából – egész pontosan régi barátjától, Radektől[15] – azt a parancsot kapja, hogy a háború elleni nagy hatású mozgalmat egy új, a fasizmus ellen küzdő új világkampánnyá alakítsa át, és – a Reichstag felgyújtását kihasználva – minden lehetséges eszközzel vádolja meg a nácikat azzal, hogy valójában ők követték el a bűntényt. E kampányban nagyon sokan vettek részt. Hasonlóképpen az 1933. március 23-án Párizsban szervezett legelső találkozóhoz, amelyre Gide, Aragon,[16] Malraux – Párizs egyéb progresszív személyiségeivel együtt – sietve tódult.

A mozgalom a feltételezett gyújtogatók elleni per közeledtével tetőzött, amely 1933. szeptember 20-án kezdődött Lipcsében, a vádlottak első sorában a bolgár kommunista Georgi Dimitrovval, valamint két helyettesével, Popov és Tanev elvtársakkal. Dimitrov, a Komintern nyugat-európai részlegének vezetője, a Münzenberg-féle szervezet egyik meghatározó figurája volt. Emellett – magától értetődően – a Fasizmus és Háborúellenes Világbizottságnak, hasonlóképpen az Antiimperialista Ligának, a Nemzetközi Vörös Segélynek, a Kommunista Ifjúsági Internacionálénak, valamint a Vörös Sport Internacionálénak stb. is serény tagja. Természetesen mindezen szervek lelkes támogatását élvezi.

A mozgalom élén egy másik szervezet állt: a Világbizottság a Német Fasizmus Áldozatainak Megsegítésére, amely egy szűkebb közönséget célzott meg, és amelynek elnöki tisztét a magyar állam egykori köztársasági elnökének, gróf Károlyi Mihálynak ajánlották fel: senki nem gondolhatta, hogy ez a tekintélyes arisztokrata tudtán kívül Moszkva utasításainak engedelmeskedik.

Emlékirataiban Károlyi gróf beszámol a saint-germaini erdőben meghúzódó Faisanderie-ben, a napjait „oroszok, újságírók és szovjet hivatalnokok társaságában" töltő, „népszerű amerikaiak, német spionok, ügynökök és a világ minden tájáról érkező kalandorok" által látogatott Lucien Vogel könyvkiadó mágnás otthonában tartott párizsi estélyekről.[17] Közülük is kitűnt Münzenberg, akit Vogel lánya, Marie-Claude, Paul Vaillant-Couturier kommunista képviselőnek, a *L'Humanité* főszerkesztőjének, a franciaországi Sacco és Vanzetti-kampány irányítójának későbbi felesége mutatott be a párizsi előkelő társaság tagjainak.

Vogel környezetét olyan személyiségek alkották, mint az író Henri Barbusse és Romain Rolland, Gaston Bergery, a híres ügyvéd, Leonyid Kraszin szovjet miniszter veje, de olyan Komintern-

váltják fel. Münzenberg nagyon is jól tudta, hiszen helyettese, a már említett Otto Katz ízig-vérig csekista volt, aki iránt semmi rokonszenvet nem érzett.

1936-ban az események felgyorsulnak. Moszkvai referensét, a cinikus és nagyhatalmú Karl Radeket, a Kreml legfontosabb titkainak őrzőjét váratlanul letartóztatják, majd 1938-ban – sok más régi bolsevikhoz hasonlóan (lásd a 3. fejezetet) – kivégzik. Néhány hónappal később Münzenberg két közvetlen munkatársát, Oszip Pjatnyickijt és Alekszandr Mirov-Abramovot is őrizetbe veszi az NKVD. Miután kémkedés vádjával elítélik őket, ugyancsak 1938-ban végeznek velük.

Münzenbergre nyilvánvalóan ugyanez a sors várt, de tudomására jut, hogy Sztálin úgy határozott: lefejezi a Német Kommunista Pártot.[21] Ezért aztán 1938-ban, Georgi Dimitrov (a Kominternek új vezetője) és Walter Ulbricht (a keletnémet kommunista párt későbbi vezetője) szívélyes és sürgető meghívására sem volt hajlandó Moszkvába utazni. Életét e rendkívül szokatlan engedetlenség mentette meg. Legalábbis 1940. október 22-ig, amikor a franciaországi Grenoble melletti erdőben vadászok találnak rá a holttestére, arcán és nyakán a fojtogatás árulkodó nyomaival.

Helyettese, Otto Katz ugyanennek a sorsnak nézett elébe. Ő azonban a túlélők közé tartozott, mivel a második világháborút az Egyesült Államokban és Mexikóban töltötte, távol az NKVD és a Komintern, az új sztálinisták meg a régi bolsevik gárda között folyó esztelen leszámolástól. A háború után visszatért Prágába, és az 1948-as prágai puccs jóvoltából befolyásos újságíróvá avanzsált, ám végül mégis Sztálin bosszújának esik áldozatául, mivel letartóztatják, bíróság elé állítják, és a Rajk- illetve Slansky-per mintájára koholt perben elítélik, majd 1952-ben felakasztják.

ÖTÖDIK FEJEZET

A „cambridge-i ötök"

„A kémkedést talán még el lehetne
viselni, ha tisztességes emberek végeznék."
(Montesquieu)

„Ha valaki a fasizmus ellen harcol, akkor szükségképpen a Szovjetunió oldalán áll." Willi Münzenbergnek ezen hitvallás hirdetésével sikerült az 1930-as évek Európájában sok útitársat verbuválnia a Komintern, sőt a GPU soraiba. Egyik angliai felhajtója, a cambridge-i Trinity College közgazdászprofesszora, Maurice Dobb is ugyanezt az elvet vallotta. Dobb elkötelezett marxistaként és utópistaként 1920-ban az elsők között lépett be Nagy-Britannia Kommunista Pártjába. Cambridge-ben, ahol gazdag és tehetséges fiatalokat, közöttük számos arisztokrata csemetét tanított, ez a félelmetes propagandista megbabonázta hallgatóságát. Hány meg hány diákot győzött meg Dobb professzor arról, hogy Európában a fasizmus és a nácizmus térnyerését csak a kommunizmus akadályozhatja meg, és hogy Szovjet-Oroszország valóságos ígéret földje, amelynek támogatására érdemes politikai gyűléseket tartani?[1]

Egy bizonyos Kim Philby

Egyik lelkes fiatal hallgatóját Harold Kim Philbynek hívják, akit apja Rudyard Kipling hőse után nevezett el Kimnek. A gazdag arisztokrata Harry St. John Philby maga is a brit titkosszolgálat

ügynöke, amellett neves arabista volt, aki hosszú éveken át az indiai Pandzsábban élt, majd a szaúd-arábiai Dzsiddába költözött, ahol iszlám hitre térve, muszlim nőt vett feleségül. Ibn Szaúd király barátjául fogadta. Az 1912-ben született és édesanyja keze alatt Angliában felnőtt ifjú Kimre nagy hatást tett ez a titokzatos és távoli apa, a kalandor és nonkonformista, aki nyílt gyarmatellenességével, majd hamarosan fasiszta szimpátiájával keltett feltűnést a londoni előkelő körökben.

A cambridge-i Trinity College-ban, ahová 1929-ben került, Kim bekapcsolódott egy szocialista diákszervezet tevékenységébe. Hamarosan barátságot kötött Maurice Dobbal, akinek marxista idealizmusát elfogadta, ám ez nem tartotta vissza, hogy 1932-ben a Cambridge Apostles köréhez, ehhez a nagyon titkos, elitista klubhoz csatlakozzon, amely az egyetem legígéretesebb diákjait kívánta egybegyűjteni. Itt ismerkedik meg két másik tehetséges diákkal, Anthony Blunttal és barátjával, Guy Burgess-szel, akikről később még esik szó.

1933-ban Philby Ausztriába távozik, hogy tanulmányait ott fejezze be. Maurice Dobbtól megkapja egy párizsi francia házaspár címét, akik a Münzenberg-féle Világbizottság a Német Fasizmus Áldozatainak Megsegítésére szervezetnek (lásd a 4. fejezetet) dolgoznak Párizsban, és akik a Kominternhez kötődő Nemzetközi Munkássegélyező Szervezet osztrák részlegéhez irányítják. Bécsben Philby beleszeret egy meggyőződéses kommunista aktivistába, a Litzi nevű, fiatal, lengyel zsidó nőbe, aki belépteti a Harmadik Internacionálé földalatti szervezetébe.

Az ifjú pár összetalálkozik egy befolyásos NKVD-ügynökkel, a magas, jóképű, magyar származású Mály Tivadarral (Theodor Maly), az európai antifasiszta harc egyik meghatározó szereplőjével. Mályra a kortársak rendkívül vonzó személyiségként emlékeztek. Az első világháború után a Csekához elszegődő kiugrott papot megragadja Philby intelligenciája és elszántsága. Ráveszi,

hogy dolgozzon a Szovjetuniónak, és visszaküldi Angliába, hogy ott egy másik NKVD-spion, az Arnold Deutsch, alias „Otto" nevű osztrák ügynök, egyúttal a híres pszichológus Wilhelm Reich köréhez tartozó tudós – aki hosszabb ideig a Komintern nemzetközi részlegének, az OMSZ-nek az ügynökeként dolgozott – kiképezze. És aki széles körű ismereteivel, kultúrájával és karizmájával azon nyomban magával ragadja.

Deutsch először arra buzdítja Philbyt, vállaljon állást valamely magasabb szintű közhivatalban, hogy azonosíthassa a brit állam szívébe befurakodott fasisztákat. Ám mivel kommunista szimpatizáns hírében áll, elutasították. Deutsch ekkor azt tanácsolta neki, látszólag szakítson meg minden kapcsolatot a kommunizmussal, és tájékozódjon az újságírás felé. A terv szerint hasznos információkért előbb Németországba (1936-ban), majd Spanyolországba (1937-ben) utazik, ahol a *The Times* tudósítója lett. Vajon a tekintélyes lap szerkesztőjének megfordult-e valaha is a fejében, hogy Philby jelentéseinek első olvasója személyesen Sztálin, Molotov és Berija?[2]

Négy fiú, aki halad a korral

Mi abban a meglepő, ha Philby bemutatja Deutschot legjobb barátjának, Guy Burgessnek, volt cambridge-i osztálytársának? Ez az ifjú egy tengerésztiszt ivadéka, aki eminens diákként végzett Etonban, majd 1930-ban a cambridge-i Trinity College-ba nyert ösztöndíjat. Tisztában van saját értékeivel, lebilincselően megnyerő, gyilkos humorával mindenütt sikert arat. Maurice Dobb előadásai őt is magával ragadják. Mélyen érdeklődik az osztályharc iránt, és őszintén aggódik a nép nyomora miatt: egyik nap a városi buszsofőrök sztrájkjában vesz részt, a másikon pedig a szemetesek munkabeszüntetését támogatja. Harcol, magához vonzza, elbűvöli környezetét, uralkodik rajta. Kellemes csevegő,

aki jól tudja, mivel szédítse hallgatóságát. Homoszexuálisként sok tartós kapcsolatot köt – többek között egy nála három évvel idősebb diáktársával, Anthony Blunttal, akit bevon titkos tevékenységébe.

A fiatal Anthony egy lelkész fiaként – apja, Arthur Blunt tiszteletes tíz éven át szolgált a párizsi anglikán egyház káplánjaként, és anyai ágon a királyi családdal is távoli kapcsolatban állt – 1926-ban került a Trinity College-ba. Inkább visszahúzódó, magába zárkózó alkat. A politikánál – amelyet túlságosan közönségesnek tart – jobban kedveli a művészeteket, a matematikát meg az idegen nyelveket. Maga is homoszexuális lévén, beleszeret a fiatal, briliáns, „Jimnek" becézett Burgessbe, akivel kapcsolata meglehetősen bonyolult: amennyire visszafogott Blunt, annyira szeszélyes Burgess.

Egy 1933-as római utazás során Burgess ráveszi Bluntot – akit jobban érdekel az olasz festészet, mint a német politika –, hogy csatlakozzon antifasiszta aktivistákból toborzott csoportjához. Berlinben Hitler éppen akkor kerül hatalomra. Bluntot érzelmi és intellektuális okok is arra késztetik, hogy igent mondjon. Egyaránt fogékony Burgess vonzereje, a fasiszta fenyegetés, a burzsoá osztály művészettel szemben tanúsított közönye iránt, azonban magasról tesz a szemetesek sztrájkjára.

Ugyancsak 1933-ban Burgess új baráttal, Donald Macleannel bővíti elkötelezett marxistákból álló szűk körét. Ő annak a Sir Donald Maclean konzervatív ügyvédnek a fia, aki az 1920-as években Őfelsége miniszteréként szolgált. Az 1930-ban szintén Cambridge-be avanzsált ifjú Donald nemigen hasonlít Guy kollégájára, ám – csakúgy, mint ő – teljes meggyőződéssel lép be a kommunista pártba. Vajon – ahogyan feltételezték – Maclean homoszexuális kapcsolatba került Burgesszel? Burgess ezt tagadta, mindenesetre 1934-ben ő beszéli rá Macleant, hogy csatlakozzon a titkosszolgálathoz, amely kezdetben egyáltalán nem érdekelte.[3]

Philby, Burgess, Blunt, Maclean: 1934 végére kialakul a kvartett. Tizenöt évvel a versailles-i békeszerződés után az öreg kontinens rivális és gyilkos ideológiák csataterévé vált. A négy fiatalember meggyőződéssel vallja, hogy választaniuk kell Berlin és Moszkva között. Mind a négyen készek ilyen értelemben együttműködni egy idegen hatalommal – de vajon hazaárulásnak számít-e, ha valaki Európa, és így a Brit Birodalom jövőjéért harcol?

Az újságírás és a diplomácia között

1936-ban a négy fiatalember – összekötő tisztjük, Arnold Deutsch („Otto") és az új rezidens ügynök, Mály Tivadar („Paul") védőszárnyai alatt – belekóstol a titkos műveletekbe. Miközben Philby a *The Times* számára a náci Németországról tudósít, Burgess és Blunt – csomagtúra keretében – rövid utazást tesz a Szovjetunióba. Abban a kiváltságban részesülnek, hogy Oszip Pjatnyickij, az OMSZ vezetője és Nyikolaj Buharin, az SZKP ideológusa személyesen fogadja őket. Az emberek – akikkel utazásuk alatt találkoznak – lenyűgözték őket – az ország ugyan nem annyira, de mit számít ez!

Az év végétől Burgess is belevág az újságíró szakmába. Notesze ekkorra már megtelt címekkel, melyek két év alatt gyűltek össze, amikor is az egyik barátja anyjának, Lady Rothschildnak a pénzügyi tanácsadójaként tevékenykedett. Olyan magas rangú tisztviselőkkel ismerkedik meg, mint Stewart Menzies, az MI6 főnöke, Dick White, az MI5 helyettes vezetője és Robert Vansittart, a titkosszolgálatokért felelős külügyi államtitkár.[4] Homoszexuális körökben is sokat forgolódik, kapcsolatba kerül a fiatal konzervatív nácibarát körökhöz közel álló képviselővel, Macnamarával, Párizsban pedig a diabolikus természetű diplomatával, Édouard Pfeifferrel, Édouard Daladier hadügyminiszter kabinetigazgatójával.

A BBC-ben az „Egy hét a Westminsterben" című műsort vezeti. A mikrofonja elé meghívott személyiségek között – mintegy véletlenül – számos diplomata és titkosszolgálati tisztviselő is akad, mint például 1937-ben David Footman, az MI6 politikai osztályának igazgatóhelyettese. Ő – a műsorvezető műveltségétől elragadtatva – a következő évben meghívja az MI6 D osztályára,[5] ahol e rendkívül tehetséges fiatalember örömmel fedezi fel a felforgató tevékenység rejtelmeit: miután közelről követhette Chamberlain és Daladier miniszterelnököknek az 1938. szeptemberi müncheni találkozó előestéjén folytatott tárgyalásait,[6] Burgess részt vesz a brit kormánynak az angliai cionista mozgalom megosztására tett kísérleteiben, majd egy felforgató tevékenységet végző rövidhullámú rádióállomás felállításában működik közre, amelynek adását német területen titkos adók sugározzák.

Kim Philby ekkortájt tér haza Spanyolországból. A *The Times* különtudósítóját kevéssel előbb a Katonai Érdemrend Vöröskeresztjével tüntette ki Franco tábornok, akinek meggyilkolását – az NKVD parancsára – meg nem erősített források szerint Philby készítette elő, mielőtt a Belügyi Népbiztosság váratlanul leállította a műveletet.[7] Philby csatlakozik az MI6 D osztályához. Burgess barátja, aki már előtte oda szerződött, jó szívvel ajánlja őt kiképzőnek, Marjorie Maxse-nek, az MI6 Hertford melletti Brickendonbury Hallban működő, diverziós és szabotázstevékenységre szakosodott iskolája igazgatónőjének. A Philby újságírói sikereitől fellelkesedett, kedvessége és természetes előkelősége iránt fogékony hölgy azonnal alkalmazza az új oktatót. Ő pedig páratlan sikerrel oltja be a fasizmus gyűlöletét diákjaiba, akiket arra készítenek fel, hogy plasztikbombákat helyezzenek magas rangú német tisztviselők autója alá.

Ami Macleant illeti, őt Mály Tivadar, alias „Paul" vette szárnyai alá, arra buzdítva, lépjen diplomáciai szolgálatba, hogy ott

majd alvó ügynökként tevékenykedhessen. A számítás beválik: védence 1938-ban harmadik titkárként a párizsi brit nagykövetségre kerül, ahol szintén sok hasznos barátra tesz szert. A fiatal Donald Melinda Marlingot, a gazdag és okos amerikai nőt veszi feleségül, kevéssel azelőtt, hogy a németek megérkeztek volna a francia fővárosba. Nászút gyanánt az általános pánik közepette a szerelmes párnak éppenhogy sikerül feljutnia az Angliába induló utolsó hajók egyikére. Londonba visszatérve Macleant a Külügyminisztérium másodtitkárává nevezik ki, sietett is „Pault", tájékoztatni, hogy lám, most már hozzáfér a háborús kabinet irataihoz.

Az olajozottan forgó gépezetbe azonban váratlanul homokszem kerül. 1937 végén – megannyi kollégájukhoz hasonlóan – Deutschot és Mályt sürgően visszarendelik választott hazájukba, ahol a sztálini tisztogatások és a moszkvai perek áldozatává válnak. A „cambridge-i négyek" csoportja ekként árvaságra jut. A másik rossz hír – és nem is akármilyen: 1939. augusztus 23-án Sztálin lepaktál Hitlerrel. A megdöbbent Blunt, Burgess és Philby pánikszerű gyorsasággal találkozik Londonban. Egyetértenek abban, hogy ez a szerződés csupán közjáték a hosszú távú küzdelemben. Hitler őket fogja igazolni, amikor 1941. június 22-én lerohanja a Szovjetuniót.

Egy rendkívül sikeres kvartett

Burgess és Philby hamarosan új tartótisztet kap, egy Anatolij Gorszkij, alias „Gromov" nevű alacsony, tömzsi, hájas, kedélytelen, inkább taszító, mint megnyerő, harmincnégy éves apparatcsik személyében, aki a nagy sztálini tisztogatások során hágott feljebb a szamárlétrán. 1941-ben Burgess otthagyta az MI6-ot, hogy a rádió egyik igazgatója, George Barnes, egyben cambridge-i barátja meghívására a BBC stúdiójába térjen vissza. Hitler Szov-

jetunió elleni inváziója után minden nehézség nélkül állhatott ki nagy népszerűségnek örvendő adásaiban Nagy-Britannia új szövetségesének ügye mellett.[8] Feladatát Burgess még könnyebben teljesíthette, miután Sztálin 1943-ban – nyugati szövetségesei iránti jóindulata jeléül – váratlanul bejelentette a Kominternnek, a bolsevik világforradalom e jelképének feloszlatását.

Burgess ekkorra már rádiósztárrá nőtte ki magát, akit új barátok serege vesz körül. Közöttük Dennis Proctor, Stanley Baldwin volt miniszterelnök titkára, ugyancsak cambridge-i öregdiák. Ő is tengernyi információval szolgál. Neki köszönhető, hogy Burgess közli az NKVD-vel Roosevelt és Churchill 1943 januárjában Casablancában, majd 1943 augusztusában Québecben folytatott, szigorúan titkos tárgyalásainak tartalmát – amelyek során Sztálin háta mögött döntöttek a szövetségesek jövőbeni normandiai partraszállásáról.

Gorszkij ezután arra ösztökélte Philbyt, férkőzzön be a Bletchley Parkban működő GC&CS-be (Government Code and Cypher School), vagyis a kormányzati kódoló és rejtjelező iskolába. Ebben egy MI6-ügynök, egy Harris nevű műkereskedő segít neki, akivel még Brickendonburyben ismerkedett meg. A mintaszerű köztisztviselő Philbyt egykettőre a Secret Intelligence Service (SIS) európai osztályának helyettes vezetőjévé nevezi ki, amely pozícióból az NKVD számára szolgáltathatott adatokat a brit–német kapcsolatok alakulását illetően, méghozzá abban az időben, amikor egyes náci vezetők a Führer háta mögött arról álmodoztak, hogy titokban különbékét kötnek Londonnal – az elképzelés komoly rémületet keltett a Kremlben és különösen Sztálinban.

1944-ben Philbynek sikerül Gorszkij számára eljuttatni egy Valentin Vivian, SIS-igazgatóhelyettes tollából való tervezetet, amely a háború utáni időszakot vázolta fel, arra a kérdésre összpontosítva, hogy miként lehet majd Nyugat-Európában a szovjet előrenyomulást megakadályozni. Az MI6 új részlegében, a IX. ügyosztályon már kifejezetten egy szovjetellenes és antikommunista stratégián töprengenek. E híres aktát Moszkvában a Lubjanka tisztviselői egymás között „Vivian-dossziénak" nevezték el.[9] Philby pedig, e bizonyos Viviannek köszönhetően, ettől fogva átveheti az MI6 e híres – a kommunistaellenes harcot irányító – IX. osztályának az irányítását! Igazi huszárvágás: egy szovjet ügynök, aki azt a feladatot kapja, hogy a Szovjetunió hírszerző szolgálatai ellen harcoljon, és hiúsítsa meg a kommunizmus elterjedését a világban! Moszkvában egyes összeesküvéselmélet-hívők már azon törik a fejüket, vajon Philbyből nem lett-e kettős ügynök.[10] Mások meg arról fantáziálnak, hogy vajon nem Philby fogja-e végül a SIS-t irányítani? Mindenesetre ekkor már minden olyan kísérletről tudomással bír, amely brit titkosügynökök Kelet-Európába történő telepítését célozza: valóságos áldás a szovjet kémelhárításnak!

Eközben Anthony Bluntot – aki az 1940 júniusában bekövetkezett dunkerque-i katasztrófáig a francia fronton szolgált – a vele baráti kapcsolatra lépett Guy Liddell, az MI5 igazgatóhelyettese szerződteti a brit kémelhárításhoz. Ugyancsak barátságot köt Dick White-tal, az SIS későbbi vezetőjével, aki osztozott a művészetek iránti szenvedélyében. Ekkorra már irdatlan mennyiségű információt gyűjtött össze. Blunt valósággal elbűvöli környezetét. Arisztokratikus modorának és természetes előkelőségének köszönhetően udvarias és bizalmat keltő kollégának ismerték. „Senkinek – mesélte később Liddell –, de egyáltalán senkinek nem fordult meg a fejében, hogy kettős ügynökkel állnak szemben!"[11]

Ami Macleant illeti, őt – a világ másik végéről irányító moszkvai munkaadói nagy örömére – 1944 márciusában a washingtoni brit nagykövetség első titkárává nevezik ki. A Lubjanka még (az általa ezentúl „Homer" fedőnéven tisztelt) Maclean azon

kívánságának is eleget tesz, hogy a tartótisztje, Gorszkij – aki egyben az NKVD londoni rezidense is – kövesse őt az Egyesült Államokba. Az amerikaiak normandiai partraszállásának előestéjén értelmetlen lett volna megtagadni tőle ezt a szívességet, így tehát Gorszkijt Washingtonba helyezik át.[12]

Cairncross, az ötödik ember

Moszkvában, a Lubjankában lévő szűk irodájában Jurij Mogyin a kezét dörzsöli. Hétköznapi arc, hátrafésült, szőke haj, átlagos testmagasság, a megkülönböztető jegyek teljes hiánya: bizony ez a funkcionárius a legkevésbé sem hasonlít egy regénybeli spionra. A fiatalembert 1942-ben az NKVD szervezte be angol fordítónak. Mivel semmi kedve nem volt a frontra menni, a Lubjankában találta magát, ahol a londoni rezidentúrától – hírszerzői csoporttól – származó, mintegy harminc brit ügynök által küldött jelentéseket dolgozta fel. Ezt a sokat gürcölő apparatcsikot 1943-ban külön megbízással öt – a többinél tehetségesebb – brit ügynök mellé rendelik, akiket csak fedőnevükön ismer: „Sönchen" vagy „Stanley" (Philby), „Stuart" vagy „Homer" (Maclean), „Mädchen" (Burgess), „Johnson" (Blunt) és... „a Karéliai".

„A Karéliai"? Vajon ki lehet ez az ötödik ember, aki felkerült a „cambridge-i négyek" listájára? Néha „Molière", máskor „Liszt" néven is illeti magát. Az igazi neve azonban – amit Mogyin még nem ismer – John Cairncross. Az 1913-ban, Glasgow-ban született, meglehetősen szerény származású, kiváló képességű diák első ösztöndíját Párizsba kapja, ahol részt vett az 1934. február 6-i zavargásokban, mielőtt a cambridge-i Trinity College-ba kerül. Nagyon vonzzák a kommunista eszmék, időnként összefut Burgesszel, Philbyvel vagy Blunttal, ám ezeket az öntelt, gazdag családokból való csemetéket valójában nem szenvedhette. Egyébként, amikor Deutsch megkérdezte három ügynökét, mi a véleményük Cairncrossról, egyikük sem javasolta, hogy vegyék fel ezt a magának való fiút, aki iránt legfeljebb megvetéssel voltak. Cairncrosst egy másik cambridge-i diák – az ugyancsak marxistává vedlett arisztokrata ivadék, James Klugmann ajánlotta be Nagy-Britannia Kommunista Pártjába, az NKVD toborzóinak kitüntetett tartalék seregébe.

1936-ban, cambridge-i tanulmányai befejeztével Cairncross – sikeres vizsga után – a Külügyminisztériumban jut álláshoz, ahol ifjúkori elkötelezettsége láthatóan nem szolgál hátrányául.[13] A gyanakvó Deutsch és Mály azonban habozik, vajon foglalkoztassák-e. Való igaz, nemigen hasonlít egy klasszikus diplomatához. Rosszul öltözött, visszahúzódó, valószínűleg komplexusokkal küzd, olyan, mint aki az egész világra neheztel, és alig van ismerőse. Az első jelentések is, amelyeket Málynak átad, unalmas, jobbára érdektelen adatok halmazából állnak. Ám 1940-ben a Lubjanka hirtelen felfigyel rá, amikor a konzervatív exminiszter, a Churchill idejében az SIS-t felügyelő Lord Maurice Hankey magántitkárává fogadja. Az alacsony termetű, kopasz, bajuszos, metsző tekintetű Hankey igen jelentős személyiség. Korábban a tengeralattjáró-hadviselés szakértőjeként szerzett magának hírnevet, és még mindig pótolhatatlan szaktekintélynek számít. Az ő kezében fut össze a diplomáciára, védelemre, tudományos kutatásra és természetesen a kémkedésre vonatkozó bizalmas dokumentumok többsége. Az NKVD ettől kezdve „tonnaszámra kapja a dokumentumokat" Cairncrosstól – ahogyan a dezertőr Oleg Gorgyevszkij beszámolt róla.[14]

Hol érdektelen, hol felbecsülhetetlen értékű dokumentumokat. Mint például 1941 nyarának azon a napján, amikor Cairncross életbevágóan fontos hírt közöl a szovjetekkel: az angolok, amerikaiak és kanadaiak 1940 ősze óta dolgoznak az uránium-235-ön alapuló atombomba kifejlesztésén, amelyet szerintük két-három éven belül egész biztosan elő tudnak állítani! A „Liszt"[15] nevű

ügynökétől kapott értesülést Gorszkij a londoni rezidentúráról továbbítja. Amikor 1944 márciusában Donald Macleant a washingtoni brit nagykövetség első titkárává nevezik ki, azt az utasítást kapja, hogy erre a kulcsfontosságú ügyre összpontosítson. A sors iróniája, hogy 1945-ben nagykövete éppen őt bízza meg az amerikai (Manhattan) és az angol (Tube Alloys) atombomba-tervek összehangolásával, amelyeken több tucatnyi ügynök dolgozott Angliában és az Egyesült Államokban anélkül, hogy ismerték volna egymást. „Túlzás nélkül merem állítani – írja utóbb Jurij Mogyin –, hogy az atomágazatra vonatkozó összes témáról mindent... mindent... mindent tudtunk!" Később majd látni fogjuk, mennyire igazat mondott.

1942 márciusában Hankey-t elmozdítják beosztásából. Cairncross ekkor a GC&CS-hez, a Bletchley Parkban található híres kód- és rejtjelező iskolához szegődik, ahol Philby is dolgozott. Választása helyesnek bizonyult. Ugyanis sikerül alapvető fontosságú műszaki adatokat eljuttatnia az új német Tigris harckocsiról, amelyről gyártói azt gondolták, hogy a Vörös Hadsereg klaszszikus tankjaival szemben sebezhetetlen. Cairncross információi minden bizonnyal nagyban hozzájárultak a szovjet harckocsiknak az 1943 júliusában-augusztusában vívott, döntő jelentőségű kurszki csatában aratott győzelméhez, hiszen a szovjet hadmérnökök azok alapján tervezhettek a Tigris páncélzatán áthatoló lövedékeket. Moszkvában azt is állítják, hogy Cairncross juttatta el az NKVD-nek a Kurszk és Szmolenszk között telepített Luftwaffe-támaszpontok pontos listáját, lehetővé téve a szovjet hadseregnek, hogy e döntő ütközet előestéjén nagy pusztítást végezzen a németek légi erejében. A Gorszkijt felváltó új összekötő, Borisz Krotenschlied, alias „Krecsin" első feladata az lesz, hogy a kurszki csatában játszott szerepéért titokban átnyújtsa Cairncrossnak az egyik legrangosabb szovjet kitüntetést, a Vörös Zászló érdemrendet.

Az „ötök" a csúcson

1945 elején a háború befejezéséhez közeledik. A Szovjetunió nyilvánvalóan a nácizmus ellen vívott harc győztesei közé fog tartozni, ugyanakkor kemény küzdelmet kell folytatnia alkalmi szövetségeseivel, az Egyesült Királysággal és az Egyesült Államokkal, amelyek mérsékelt bizalommal viseltetnek Sztálin elvtárs iránt. Ezekben az időkben a Kremlnek minden információ alkalmas arra, hogy a felszabadítás és az új világ felépítésének a kérdéseiről – még ismeretlen alapokon – tárgyaljon. És ez a „cambridge-i ötöknek" is jól jön, akik éppen ekkor érnek fel a csúcsra.

Ilyen módon tudatja 1945 márciusában – a jaltai megállapodások másnapján – Donald Maclean a washingtoni brit nagykövetségről Sztálinnal, hogy az új amerikai elnököt, Trumant Churchillnél sokkal kevésbé érdekli Lengyelország sorsa, ahol a Kreml a Honi Hadsereg (Armia Krajowa – AK) elleni harccal akarja bevezetni a kommunista rendszert. Ez az a hír, ami Sztálint meggyőzi arról, hogy – saját szavaival élve – „Lengyelországot majd úgy összeroppanthatja, mint egy diót".[16]

Ekkor a már több fontos ügynök – közöttük a Kanadába disszidált Igor Guzenko (lásd a 10. fejezetet) – átállása miatt amúgy is nyugtalankodó NKVD-t kudarcok sora éri. Először az igen jól teljesítő, sikeres Anthony Blunt hagyja faképnél az MI5-ot, hogy – álmát valóra váltva – a királyi festménygyűjtemények irányítását vegye át, ami valóban irigylésre méltó megbízatás egy harminchat éves, művészetek iránt szenvedélyesen érdeklődő férfiú számára. Az NKVD egy ideig még abban reménykedik, hogy „Krecsin" révén információkat szerezhet a Buckingham-palotából, ugyanis Bluntot ráveszik, hogy tegye tiszteletét VI. György királynál – mindhiába. Egyébként 1945-ben Cairncross visszatér a brit Pénzügyminisztériumba: nem szakítja meg kapcsolatát az NKVD-vel, azonban új összekötőjével – bizonyos Milovzorovval – nem sike-

rül jó viszonyt kialakítania. Így ő is háttérbe vonul. Végül 1946-ban Philby Londont a törökországi Ankarára cseréli fel, ahol a brit nagykövetségen szolgál. Talán feltűnés nélkül menesztették? Vagy ő akarta MI6-beli pályafutását ekképpen befejezni, mielőtt megpróbálná az SIS irányítását megkaparintani? Mindenesetre új posztja révén a legfontosabb ügyektől távol került.

Moszkva nem késlekedik a válasszal. 1947. június 29-én Mogyint „Peter" fedőnéven Londonba küldik, hogy átvegye az ügyet. Hivatalosan a sajtószolgálat mellé rendelt „követségi attasé" posztját tölti be Zarubin nagykövet szárnyai alatt, aki korábban az NKVD helyi főnöke volt. De igazi elöljárója Nyikolaj Rogyin, alias Korovin. Mogyin csalódott, hogy nem köthet ismeretséget Philbyvel, hiszen ő még mindig Törökországban tartózkodik. Cairncross-szal kárpótolja magát, akivel jól megértik egymást, és akit sikerül újra munkára fognia – nevezetesen a brit hadsereg finanszírozását illetően.

Aztán Burgesst veszi sorra. Bizonyára az egész személyi dosszéjét fejből ismeri, mégis meglepődik vonzereje láttán: kifogástalan megjelenés, fényesre suvikszolt cipő, jól szabott felöltő. Íme egy fesztelen arisztokrata, aki időnként dühbe gurul, gyakran kezelhetetlen, jó humorérzékkel van megáldva és a whiskyt sem veti meg. Amikor autót vásárolt, választása egy patinás, aranyszínben pompázó, használt Rolls-Royce-ra esett: a diszkréció mintaképe! A szeszélyes természetű Burgess 1946-ban Hector McNeil külügyi államtitkár-helyettesnek – a Külügyminisztérium második emberének – lett a titkára, aki a Szovjetunió ellen indítandó lélektani hadviselés megszervezésével megbízott, újonnan alakult, Christopher Mayhew vezette Információkutatási Osztályra (IRD) helyezi át. Burgess ezután végiglátogatja a brit nagykövetségeket, hogy a személyzetet a szovjet kémkedésre figyelmeztesse. Azonban különc viselkedése miatt elveszíti ezt a nem remélt állást, és a minisztérium ázsiai osztályára száműzik. Mogyin megjegyzi, hogy sokat iszik, annak mindazon kockázatával együtt, ami egy kettős ügynök esetében fenyeget. Időről időre ingerlékeny, ideges, agresszív.

Mogyin Blunttal is találkozik, aki ötük közül, szakmai szempontból a legképzettebbnek és talán a legmegbízhatóbbnak számított. A magas termetű, szürke szemű, átható, dölyfös tekintetű Blunt mindenkiben jó benyomást kelt. Még ha sikerül is megtévesztenie környezetét, nyilvánvaló, hogy az éveken át játszott kettős játék kimerítette. Legtöbb energiáját a királyi udvar művészeti tanácsadói megbízatása köti le. Tekintve, hogy Burgess-szel nagyon jóban van, időnként közvetít közte és Mogyin között, de ez minden.

Mogyinnak arra már nem jutott ideje, hogy közelebb kerüljön Macleanhez, őt ugyanis 1948 októberében diplomáciai tanácsadónak nevezik ki Kairóba, ahol – minden valószínűség szerint – kapcsolata megromlik a KGB rezidensével. Mogyin értesül azon kívánságáról, hogy Moszkvába mehessen dolgozni, ám ezt határozottan ellenzi. Maclean erre depresszióba süllyed, állandó idegesség gyötri, és ő is ivásra adja a fejét. Időről időre botrányt okoz, mígnem egy éjszaka az egyiptomi rendőrség letartóztatja – majd szabadon engedi. „Homer" ügynököt egyre nehezebb kordában tartani.

Berlin, a NATO, a hidegháború

Az 1945. májusi győzelem után kezdődő időszakban esemény eseményt követ. Míg az amerikai és brit vezetők éppen csak kezdik felmérni a „titkos háború" jelentőségét (lásd a 10. fejezetet), a KGB ügynökei máris a korábbi hatékonysággal buzgólkodnak, mindenütt megtelepednek, és összeroppannak a központ utasításainak súlya alatt. Sztálin és különösen Molotov mindent tudni akar szövetségeseik szándékáról az Európa jövőjéről határozó

fontosabb konferenciák előtt, amelyeken a „négy nagy" (Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Franciaország, Szovjetunió) 1946 áprilisában Párizsban az új európai határok kérdéséről, 1947 márciusában Moszkvában Németország volt szövetségeseinek sorsáról, majd 1949 júniusában, ismét Párizsban a legyőzött Németország státuszának rendezéséről tárgyal. Egy a három ellen: a Szovjetunió bizony bajban lenne, ha a kémjei nem volnának olyan hatékonyak. A küldöttségek esténként táviratilag számoltak be minisztereiknek a munka állásáról, titkos kétoldalú megbeszéléseikről meg a másnapra vonatkozó stratégiai javaslataikról; a szovjet küldöttség minden reggel irattáskájában ezen információk lényegének összefoglalásával érkezik.

A Szovjetunió ezt az előnyt a korszak minden jelentős eseményénél – a berlini blokád, a NATO megalakulása, a koreai háború, a „Mouvement de la paix" (Békemozgalom), Nyugat-Németország megalakítása, a mccarthyizmus, a bizonytalan balkáni helyzet stb. közben – megtartotta. Persze nem kizárólag a „cambridge-i ötöknek" köszönhetően, de részben miattuk is. Burgess különösen sokat segített Mogyinnak a koreai háborúra vonatkozó moszkvai kérdések megválaszolásában: ő volt az, aki két hónappal a harcok kitörése előtt kimerítő jelentést küldött a kommunista Koreának nyújtott kínai segítségről, és magvas elemzéseket az amerikai beavatkozás mértékéről. Ugyanakkor Cairncross a NATO megalakításáról, valamint az atomtámaszpont németországi létesítésére vonatkozó tervekről szolgáltatott sok információt. Amikor 1949 márciusában megalakul a NATO, a szovjeteknek minden egyes támaszponttal, minden egyes dandárral, minden egyes fegyverrel kapcsolatos költségekről tudomásuk van.

Ami az 1949 októberében Washingtonba visszatért Philbyt illeti, ő számos első kézből való értesüléssel szolgált a Központi Hírszerző Ügynökség (CIA) megalapításáról, amely 1947-ben a korábbi Stratégiai Szolgáltatások Irodáját (OSS) váltotta fel.

„Majdnem segített is létrehozni" – tréfálkozott emlékirataiban Mogyin. Philby a brit SIS nevében tanácsokkal látja el a CIA-t, amikor az 1949 decembere és 1950 októbere között megpróbálta megingatni Enver Hodzsa kommunista rendszerét Albániában: a Tiranába telepített szovjet „tanácsadók" az ő jóvoltából mindent tudtak a tervezett műveletekről, ekként lehetővé téve, hogy az albánok legyőzzék az országban partra szállt különleges erőket.

Az első homokszemek a gépezetben

Várható volt, hogy ebbe az olajozottan működő gépezetbe egy szép napon homokszem kerül. Az első figyelmeztetés már 1945 augusztusában elhangzott. Egy Isztambulban állomásozó fontos KGB-ügynök, Konsztantyin Volkov úgy döntött, Nyugatra disszidál, és szigorúan titkos információkért cserébe védelmet alkudott ki magának és családjának: felajánlotta, hogy elárulja három, a brit diplomáciai szolgálat élére beszivárgott NKVD-s besúgó nevét! Miután Philbyt – nem ok nélkül – nagy sietve értesítették a veszélyről, ő szólt összekötőjének, Borisz Krotovnak, hogy figyelmeztesse Moszkvát. Aztán javasolta Stewart Menzies MI6-főnöknek, menesszen a helyszínre egy tapasztalt ügynököt, aki elintézi az ügyet, és mintegy véletlenül, éppen rá esett a választás.[17] Isztambulba érkezve Philby nagy megkönnyebbülésére megtudta, hogy a már majdnem disszidált Konsztantyin Volkovot sürgősen Moszkvába rendelték, így aztán soha senki többé nem hall felőle. Az ügy lezárva.

A kém állandó idegfeszültségben él. Mogyint Maclean és Blunt miatt már amúgy is rémálmok gyötrik, de leginkább Burgess aggasztja. A szuperkém, aki még mindig a Külügyminisztérium ázsiai részlegénél dolgozik, egyszerűen elviselhetetlenné vált. Iszik, nyilvános helyen verekedik, Írországban véletlenül megöl egy embert egy autóban, tangeri nyaralása alatt botrányt okoz.

Mindenkit magára haragít. Amikor 1950 augusztusában kinevezik Washingtonba, újra találkozik Philbyvel, aki aggódik az állapota miatt, és elhatározza, hogy befogadja Nebraska Avenue-i nagy házába – Mogyin legnagyobb bosszúságára, aki mindig nagyon ügyelt arra, hogy az ügynökei közötti kapcsolatok titokban maradjanak. Ez a töméntelen óvintézkedés, fortély, hazugság és csel, ami ezt az öt kémet mesterségük csúcsára röpítette, csak nem válhat mind a semmi martalékává egy részeg este végén elkövetett esetleges baklövés miatt?

Egy évvel azelőtt, Washingtonban Philbynek tudomására jutott, hogy a háború alatt az ASA[18] elemzője, Meredith Gardner azokat a jelentéseket vizsgálta, amelyeket az NKVD különböző hírszerző rezidentúráiról a Lubjankába küldtek. A háború alatt néhány, nem azonosított OSS-tisztviselő válogatás nélkül mindent rögzített az Ausztrália mélyén fekvő Coonawarra bázisról: a halomnyi kódolt, tehát megfejthetetlen szövegek között bizonyára akad néhány gyanús nyom. A projekt – amelyre később még visszatérünk – a Venona nevet kapta. Philby kiszagolja a veszélyt. Barátságot köt Gardnerrel, de csak annyit sikerül kiderítenie, hogy az általa folytatott vizsgálat nagyon hosszúra nyúlik.

1945 júniusának végén az FBI figyelmét egy adatokkal alaposan alátámasztott cikk keltette fel, amelyet egy hírneves, értesüléseit számos forrásból szerző amerikai újságíró írt a Lengyelország jövőjéről folytatott amerikai-szovjet tárgyalásokról. A szerző Churchill két szigorúan titkos táviratának tartalmát idézte, amelyet 1945. június 5-én küldött Trumannek: az elsőben többek között arra figyelmeztette, hogy Sztálin soha nem fog beleegyezni abba, hogy Lengyelországban szabad választásokat tartsanak. Noha ezen állítások nem éppen a legmegbízhatóbb megfigyelésekre alapozva hangzottak el, mégis felébresztették az FBI érdeklődését: a cikk sorai között olvasva úgy tűnt, hogy Moszkvában ismerték e két távirat tartalmát.

Csakugyan, Maclean a washingtoni brit nagykövetségről átadott egy másolatot Gorszkijnak, aki New York-i irodájából Moszkvába továbbította az iratot. Persze ez nem nyomott volna oly sokat a latban, ha a New York-i rejtjelező aznap nem követ el egy kisebb kódolási hibát. Apróság volt az egész, amelyet valószínűleg soha nem fedeznek fel, ha Gardnernek, az ASA kutatójának – miközben 1948-ban e két táviraton dolgozott – nem sikerült volna megfejtenie a beépített tégla fedőnevét: „Homer". A rejtjelező baklövése azonban, amelyet felderített, ráébresztette, hogy ez a titokzatos „Homer" a Külügyminisztériumban dolgozik.

Figyelem, veszélyhelyzet! Az amerikai nyomozók – tucatnyi más nyom mellett – egy idő után Macleanre gyanakodnak, aki körül szorulni kezd a hurok. 1951 januárjában Philby riadót fúj: mivel Gardner pillanatokon belül vizsgálata végére jut, Macleant – aki ekkor a londoni Külügyminisztériumban dolgozott – sürgősen vissza kell hívni! Burgess valamilyen mondvacsinált ürügygyel visszatér Angliába, hogy rávegye Macleant, meneküljön a Szovjetunióba, majd 1951. május 25-én – hirtelen elhatározással – vele együtt menti a bőrét. Hajóval Saint-Malóba, onnan taxival Rennes-be, vonattal Párizsba és Zürichbe, majd repülővel Prágába.[19]

A végső bukás

Maclean és Burgess eltűnésének híre bombaként robban. Az amerikai és a brit kémelhárító szolgálatok körül forr a levegő, hiszen az FBI meg az MI5 mit sem szeretne jobban, mint hogy a hálózatot – amelynek nyilvánvalóan ezek ketten voltak a legfőbb támaszai – felszámolja. Ezért a britek az 1930-as években a cambridge-i Trinity College-ban végzett, a kommunistákkal rokonszenvező összes magas rangú köztisztviselő aktáit tüzetesen átvizsgálják.

Dick White MI5-főnök elsőként figyelmeztette barátját, Philbyt, hogy – a Burgess-szel való kapcsolata miatt – gyanúsítottként kezelik, de nincs ellene bizonyíték. A bizonytalan, kétségek közt hányódó brit kormány Philbyt korengedménnyel nyugdíjba küldi, ám az ellene indított vizsgálat tovább folyik.

És ez nem is meglepő, hiszen az MI5 Burgess közeli barátját, a kiváló Anthony Bluntot is megfigyelés alá helyezi. Végigböngészik az aktáját, és titokban követik múzeumról múzeumra, konferenciáról konferenciára. A fejleményeket aggódó szemmel figyelő Mogyin felajánlja, hogy őt is a Szovjetunióba menekíti. Biztosítja afelől, hogy meleg fogadtatásban részesül majd, és hogy ott új életet kezdhet. Mire a művészettörténész ártatlan képpel megkérdezi: „És vajon afelől is biztosít, hogy akkor megyek a versailles-i kastélyba, amikor a munkám úgy kívánja?"[20]

Blunt a helyzet ismeretében döntött úgy, hogy Angliában marad. Tudja, hogy becsületét és az életfogytiglani börtönt kockáztatja, de mindent arra tesz fel, hogy úgysem találnak ellene bizonyítékot, valamint arra, hogy a számos disszidens közül, akik annak idején „a szabadságot választották" – mint például Valter Krivickij vagy Igor Guzenko (lásd a 10. fejezetet) –, egyiknek sincs róla elegendő információja ahhoz, hogy gyanúba keverje. Az NKVD ismét a lehető legjobban elrekesztett, mindenkitől légmentesen elszigetelt, hét lakattal elzárt apparátussá vált.

Ugyanakkor – ahogy arra számítani lehetett – Philbyt egyre jobban beborítja a gyanú árnyéka. 1955. október 25-én az összes brit újság ugyanazon címlappal jelenik meg: „Philby a harmadik?" Néhány nappal később a látszólag magabiztos Philby sajtótájékoztatót tart, hogy zavart keltsen vádlói soraiban. Elképesztő vakmerőség! Ezután – éppen a legjobbkor – barátai a *The Observer* és a *The Economist* tudósítójaként Libanonban szereznek neki állást, ahonnan egyébként továbbra is jelentéseket küld a Lubjankába.

De a régi tűz már hiányzik belőle. Megözvegyül, majd 1959-ben újraházasodik, aztán ő is átadja magát az italnak. 1963-ban, egy januári estén Bejrútban, alkoholos állapotban kiönti a szívét az MI5-os időkből való egyik régi barát, Nicholas Elliott előtt. Végzetes vallomás! Másnap tartótisztje inkognitóban elviszi Jounieh kikötőjébe, ahol titokban felszáll a Szovjetunióba tartó Dolmatov teherhajóra. Számos megfigyelő úgy véli, valójában az MI5 futni hagyta. Mogyin szerint a brit kémelhárítás egyáltalán nem szerette volna, hogy egy kirakatper leleplezze szakmai alkalmatlanságát, és minden vezetőjét megalázza.

A Szovjetunió hősének halála

Moszkvában Burgessnek és Macleannek Nyikita Hruscsov szovjet állampolgárságot adományozott. Előbbit ezentúl a „Jim Andrejevics Eliot" néven tisztelik. Gyönyörű, régi kertes házban lakik a seremetyevói repülőtérre vezető út mentén. De unalom gyötri. Ráadásul a Szovjetunióban nem könnyű a homoszexuálisok élete. 1963. augusztus 19-én leli halálát, anélkül, hogy valaha is feladta volna a reményt, hogy egy szép napon majd visszatér Londonba, és ott fejezi be életét.

Maclean új neve Mark Petrovics Frazer. Újból együtt lehet családjával, és egy szép lakásban él, amely Moszkva központjában van és az Ukrajna Szállóra néz. Megtanult oroszul, belépett a pártba, még az IMEMO-ban (Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Kutatóintézete) – amely egy kicsit a francia ENA-hoz (Nemzeti Közigazgatási Főiskola – École Nationale d'Administration) hasonlít – is tart előadásokat, és ha kérdezik, nyilvánosan és minden habozás nélkül helyesnek nyilvánítja, hogy 1956-ban a szovjet tankok leverték a budapesti felkelést.

Philby soha többé nem látta viszont Burgesst, és soha nem bocsátotta meg neki, hogy követte Macleant a Szovjetunióba – ami

őt óhatatlanul lebukásra ítélte. Ugyanakkor Macleannel sokat vannak együtt mindaddig, amíg egy csaknem hihetetlen kaland – Philby elcsábítja a csinos Melindát, régi barátja feleségét – örökre el nem választja őket egymástól. Philby nem magányos alkat. Moszkvában eléggé otthonosan mozog. Jurij Mogyinnal 1964-ben találkozik: a KGB önéletrajz megírásával akarja megbízni, amely a Szovjetunió titkosszolgálatainak kiválóságát hangsúlyozná.[21] Oleg Kaluginnal, a külső kémelhárítás (PDG) kiváló fiatal igazgatóhelyettesével is gyakran találkozik, aki az Angliával szemben követendő stratégiájáról tanácskozik vele. 1971-ben újra megnősül. Lenin- és Vörös Zászló renddel tüntetik ki.

Eközben pedig Londonban Anthony Blunt dupla vagy semmit játszik a jövőjével. Burgess halálhíre mélyen megrázza, és amikor az ügyet a brit sajtó újra felkapja, titokban az SIS-szel tárgyal egy – nagy gonddal mérlegelt és büntetlenség fejében teendő – beismerő vallomásról. Tisztában van vele, hogy a királynő el akarja kerülni a botrányt, amelybe őt, a jeles művészettörténészt, Poussin-szakértőt és az uralkodó apjának, VI. Györgynek a barátját is belekeverik. Andrew Boyle *A negyedik ember* (The Fourth Man) című, 1979-ben megjelent könyve felfedi a „negyedik ember" létezését, ám anélkül, hogy megnevezné. Több hónapot kell még várni, amíg Margaret Thatcher ezt megteszi az alsóházban. Túl későn: Bluntot a sajtóban sértegetik, kitüntetéseit visszavonják; 1983 áprilisában a másvilágra menekül. Donald Maclean pedig – puszta véletlenségből – néhány nappal előtte, 1983. március 9-én magányosan hunyt el. A Donszkoj temetőben temették el a hamvait, porait utóbb Angliába szállították.

Ami John Cairncrosst illeti, jóllehet elismerte, hogy puszta idealizmusból és anélkül, hogy hazáját valaha is elárulta volna, bizonyos információkat továbbított a Szovjetuniónak, egész életében tagadta, hogy ő lett volna az „ötödik ember". Elhagyta Angliát, és Rómába költözött. Miután Molière, Racine és

Corneille egyik legismertebb szakértőjévé vált, Dél-Franciaországba vonult vissza, ahol 1995. október 8-án, nyolcvankét éves korában csendesen elhunyt. A Vörös Zászló érdemrend kitüntetését soha nem viselte.

Kim Philby végül 1988. május 11-én halt meg Moszkvában. Nagy pompával temették el a kuncevói temető tábornokok részére fenntartott parcellájában, Vlagyimir Krjucskov KGB-főnök jelenlétében, miután a holttestet a Lubjanka egyik termében ünnepélyesen felravatalozták, majd díszsortűzzel és a szovjet himnusszal búcsút vettek tőle. A búcsúztatót egy halk szavú, ősz, pocakos, gondosan ápolt kecskeszakállt viselő férfi tartja. Sokan nem tudják, ki ő. A neve Jurij Ivanovics Mogyin. Ő volt a „cambridge-i ötök" tartótisztje.

HATODIK FEJEZET

A Vörös zenekar

„A háború első áldozata az igazság."
(Rudyard Kipling)

1939. szeptember 1-jén Németország lerohanja Lengyelországot, ezzel kitör a második világháború. Ekkor a Szovjetuniónak magától értetődően erősebb helyzetben kellett volna lennie, legalábbis ami a hírszerzést illeti. Hiszen a Kreml közel húsz éven át Európaszerte fejlesztette a Komintern (OMSZ), a Vörös Hadsereg (RazvedUpr, a későbbi GRU – Felderítő Főcsoportfőnökség) és a politikai rendőrség (INO) titkos hálózatait. Márpedig nem ez volt a helyzet, ugyanis az 1937–38-as évek nagy terrorja a szervek működését megbénította, titkos szervezetüket megtizedelte, és a legtapasztaltabb vezetőiket kiiktatta.

Ismert, hogy Sztálin paranoiája végzetesnek bizonyult Tuhacsevszkij marsall és a Vörös Hadsereg 70 000 legkiválóbb tisztje számára: Jakir, Uborevics, Primakov, Ejdemann, Feldman, Kork, Putna, Gamarnyik tábornok és még sokan mások 1937 júniusában hirtelen eltűntek a süllyesztőben, amit a Német Birodalom vezérkara örömmel vegyes elképedéssel vett tudomásul. Kevésbé ismert azonban, hogy „a forradalom iránti ellenséges elemek" utáni hihetetlen hajsza a legtapasztaltabb NKVD-tiszteket is eltávolította – vagy azonnal letartóztatták, elítélték és kivégezték őket, vagy a biztos halál elől Nyugatra menekültek.

Az 1930-as évek elején megkezdődött a „nép ellenségei" és egyéb „trockista ügynökök" elleni hajtóvadászat. Ennek elvét

Kirov 1934. december 1-jén történt meggyilkolása általánossá tette, és a Nyikolaj Jezsovról jezsovscsinának elnevezett nagy tisztogatás során egészen a hisztériáig fokozta. Az NKVD élén álló elődjét, Genrih Jagodát Sztálin már korábban elcsapta, mivel „nyilvánvalóan képtelennek bizonyult a trockista-zinovjevista klikk leleplezésére". Ennek ellenére Sztálin ennek az ugyanolyan abszurd, mint gyilkos feladatnak a végrehajtásával éppen az NKVD-t és vezetőit bízta meg.

A Lubjanka a nagy terror kezdetétől fogva az első vonalban serénykedett. Vezetői, ügynökei, szolgálatai és irattárai adatokkal szolgáltak a Zinovjevet, Buharint, Rikovot, Tomszkijt és egyéb Kamenyev-féle alakokat vádoló aktákhoz – őket 1936 és 1938 között hazaárulás vádjával bíróság elé állítottak és kivégeztek. A Kreml annál is nagyobb nyomást gyakorolt a csekistákra, mivel az NKVD folyosóin tökéletesen tisztában voltak vele, hogy Sztálin – mielőtt utasítást adott volna közzétételükre a *Pravdá*ban – személyesen újraolvasta a moszkvai perek jelentéseit, és hogy ezeket az ítéleteket közvetlenül az NKVD előzetes nyomozásai alapján hozták. Vajon miért kellene azon csodálkoznunk, hogy vezetői mindig is és minden szinten inkább a diktátor beteges gyanakvását erősítették meg, ahelyett, hogy a tényeket, az igazságot vagy akár a józan észt tartották volna szem előtt?[1]

Az NKVD a „trockista söpredék" ellen

Sztálin az 1930-as évek elején arra utasította az OGPU-t, majd az NKVD-t, hogy iktassa ki ellenfelei és támogatói. A politikai rendőrség ügynökei a Szovjetunióban és külföldön – közvetlen vagy közvetett módon – segítettek abban, hogy Trockij legtöbb régi elvtársát – Grigorij Szokolnyikovot, Georgij Pjatakovot, Grigorij Jevdokimovot, Jevgenyij Preobrazsenszkijt, Leonyid Szerebrjakovot stb. – eltegyék láb alól. A „trockista söpredék" ellen

indított – minden egyébnél fontosabb – harc több ezer halálos áldozatot követelt. A Trockij ellen rendezett pokoli hajtóvadászat Törökországtól Franciaországon és Norvégián át egészen Mexikóig tíz éven keresztül tartott.[2]

Az 1936 júliusában kezdődő spanyol polgárháborúval hihetetlen kötélhúzás indult e szerencsétlen országban a sztálinisták és a trockisták között. Kezdetben a Szovjetunió természetesen a Franco tábornok által fenyegetett köztársasági kormány segítségére sietett: a „reakciósok" elleni harc – ahogy Sztálin ünnepélyesen fogalmazott – „az egész haladó emberiség közös ügyévé" vált. Míg a Komintern ügynökei mintegy 35 000 kommunista önkéntest gyűjtenek össze a nemzetközi brigádokba, addig az NKVD-káderek minden tehetségüket arra fordítják, hogy szabotőröket és egyéb, „nedves" műveletekre (merényletek, támadások stb.) specializált szakembereket képezzenek ki. A párizsi rezidens, Jakov Szerebrjanszkij e különleges akciócsoportok tevékenységét kívülről hangolja össze. Kollégája pedig, Alekszandr Orlov, korábban angliai, valamint helyettese, Leonyid Eitingon, azelőtt kínai rezidens, mindezt a helyszínen felügyeli.

A valóság azonban különbözik attól, mint amit Sztálin harsány internacionalista propagandával hirdet. Az NKVD a háború kirobbanásától fogva két célt követ: természetesen egyrészt megakadályozni, hogy Franco Madridban magához ragadja a hatalmat, de mindenekelőtt a spanyol köztársaságiak ügyét támogató összes trockistát üldözőbe venni és a másvilágra küldeni. Szerebrjanszkij, Orlov és a többiek hamarosan már csak ezt a második célt tartják szem előtt, vagyis e kegyetlen és kaotikus háborút kihasználva akarnak a trockizmussal véglegesen leszámolni, és – ha mód kínálkozik – sztálinista vezetést ültetni Spanyolország élére.[3] 1937 tavaszától kezdve minden gerilla- és szabotázsakció ezt a célt szolgálja. Könyörtelenül. A trockisták, egyben a Marxista Egyesülés Munkáspártja (Partido Obrero de

Unificación Marxista – POUM) vezetőjét, Andreu Nint – ahogy később majd számos elvtársát is – 1937. június 20-án az Eitingon és Orlov vezette mozgó egységek elrabolták, megkínozták és meggyilkolták.[4]

E két végtelenül cinikus, a terrorizmus és a gerillaharc bajnokainak számító mesterkém a trockisták elleni harc során semmilyen eszköztől sem riadt vissza. Mindketten beírták magukat a történelem lapjaira.

Nahum Eitingon harmincnyolc éves, fehéroroszországi zsidó, fekete hajú, szürkészöld szemű, páratlanul intelligens és félelmetes humorérzékéről ismert, aki korábban keresztnevét az orosz „Leonyidra" cserélte, és magát Kotov tábornoknak nevezte. Régi bolsevik harcos, a polgárháborúban megsebesült a lábán. 1919 óta tisztséget viselt a Csekában, mielőtt Kínában rezidensnek, majd a különleges osztályon belül Szerebrjanszkij helyettesévé nevezték volna ki. A szenvedélyes vadász és híres nőcsábász (öt felesége volt) a spanyol polgárháború után visszatér Moszkvába, Mexikóban tevőlegesen részt vesz Trockij meggyilkolásában. 1941–42-ben Törökországban szervezkedik. Berija bukása után, 1953-ban börtönbe vetik.

A negyvenkét éves Alekszandr Orlov, született Lev Feldbin, álnevén „Nyikolszkij", az állambiztonság főparancsnoka volt. A fiatalok által csodált, az idősek által tisztelt Orlov az 1930-as években a gazdasági kémkedést irányította, mégpedig olyan sikerrel, hogy a berlini tőzsdén vagyonokat keresett. A több nyelven beszélő újságíró kézikönyvet írt a külső elhárításról. Londonban volt rezidens, amikor 1936-ban Spanyolországba vezényelték. Egyebek mellett azzal tüntette ki magát, hogy a spanyol köztársasági állam aranytartalékait hajón Moszkvába szállította. A példamutató tevékenységéért különböző címekkel és kitüntetésekkel elhalmozott Orlov óriási megdöbbenést okozott a Lubjankában, amikor 1938 júliusában – mint majd látni fogjuk – dezertált.

A tíz évig tartó hajsza

A trockisták utáni hajsza nem csak Spanyolországban folyt. 1936-tól kezdve Jakov Szerebrjanszkij hangolja össze Párizsból a „görények" (ahogy a trockistákat becézte) elleni élet-halál harcot. Ő szervezi meg például a mozgalom irattárának az elrablását, amelyet a rue Michelet-ben található Institut d'Histoire Socialeban (Társadalomtörténeti Intézet) helyeztek letétbe megőrzésre. Trockij fia, Lev Szedov azonnal feljelentette az NKVD-t, de legbizalmasabb emberét, a lengyel kommunista Mark Zborowskit minden gyanú alól mentesíti. Érthető, hiszen irodájának kulcsai mellett korábban e leghűségesebbnek vélt hívére bízta az apja eszméit világszerte terjesztő *Ellenzéki Értesítő* kiadását is.

Pedig Zborowski ugyancsak az NKVD ügynöke volt. 1938 februárjában ráveszi főnökét, hogy egy orosz emigránsok által fenntartott kis magánklinikára feküdjön be. A klinikát – bár soha nem bizonyították – az NKVD a markában tartotta. Lev Szedov ott is halt meg borzalmas kínok között, harminckét éves korában. Az NKVD-nek már csak annyi dolga maradt, hogy fizikailag likvidálja Rudolf Klement német aktivistát, a Negyedik (trockista) Internacionálé titkárát, akit elrabolnak, lefejeznek és a Szajnába dobnak. Ekképpen 1938 nyarán az „Étienne" fedőnevű Zborowski ügynök egyedül áll az európai trockista ellenzék élén.

Ez váratlan siker volt az NKVD számára. Hiszen Zborowski magával Trockijjal van közvetlen kapcsolatban. Utóbbi már egy éve, hogy Mexikóban menedékre talált. Visszavonultságából követi figyelemmel, hogy Párizsban, a Negyedik Internacionálé nevében összegyűlnek tizenegy kis európai trockista párt küldöttei, amely pártok mindegyike – egyik előbb, a másik utóbb – megszűnik vagy pedig köpönyeget vált. A kongresszusi küldöttek között ül egy fiatal amerikai trockista tolmács, Sylvia Ageloff, aki spanyol

szeretőjével, a magát belga újságírónak kiadó Ramón Mercaderrel, az NKVD titkos tagjával érkezett.

Egy évvel azelőtt, 1939 márciusában Sztálin – Berija javaslatára – Pavel Szudoplatovot, az NKVD külföldi osztályának új igazgatóhelyettesét bízta meg Trockij likvidálásával. Szudoplatovnak a Lubjanka hetedik emeletén lévő 735-ös irodájából minden erejét az „Utka" (Kacsa) kódnevű műveletre kellett fordítania, amelyben helyettese, maga Leonyid Eitingon segítette. Egy erős párizsi, majd New York-i csapattal három párhuzamos és egymástól független akciót szervezett. A harmadik, amelyet az NKVD egyik latin-amerikai oszlopos tagja, Joszif Grigulevics ügynök irányított, puszta terv maradt.[5]

A terv szerint az első szigorúan titkos művelet során – amelybe úgy vágtak bele, hogy még a New York-i rezidenst, Gajk Ovakimjant sem értesítették – a csapat megrohamozza Trockij lakóházát, őt pedig agyonlövik. 1940. május 24-én, egy körülbelül 20 fegyveresből álló kommandó, David Alfaro Siqueiros mexikói festő, a spanyol háború veteránja és Sztálin személyes barátja vezényletével kis híján sikerrel járt. Az éjszaka folyamán a támadást végrehajtó merénylők azonban célt tévesztenek, így Trockij és felesége, Natalja csodával határos módon megmenekül a géppisztolysorozatok elől.

Két hónappal később, augusztus 20-án Ramón Mercader, alias Frank Jacson ügynököt a szeretője – az időközben az „öreg" titkárnőjévé fogadott Sylvia Ageloff – azzal az ürüggyel mutatja be Trockijnak, hogy egy cikkvázlatról szeretné kikérni a véleményét. A férfi az esőkabátja alá rejtett jégcsákánnyal zúzza szét áldozata koponyáját, aki néhány órával később a kórházban kileheli lelkét. Mercadert elfogják, letartóztatják, bíróság elé állítják, és húsz évet ül majd börtönben, mielőtt visszatér Moszkvába, ahol a KGB tábornoki nyugdíjat biztosít részére, és a Szovjetunió Hőse címmel tünteti ki.

Súlyos károk, veszteségek

Az 1936–38-as évek során az NKVD tisztjei különösen kedvező helyzetben vannak ahhoz, hogy a „forradalom ellenségeit" becserkésszék és leleplezzék. Ám az árulás vádja leginkább őket magukat fenyegeti, hiszen a kémek tevékenységének vajon nem éppen az a lényege, hogy gyanús kapcsolatokat építsenek ki, zavart keltő műveleteket kezdeményezzenek, leplezzék a valódi szándékokat? Ezért tudott a központ Borisz Gordon (Berlin) rezidensről, Abraham Albam (Párizs) tisztről, Mály Tivadar (London) mesterkémről, Mojszej Akszelrod (Róma) rezidensről és még sok más szakmabeliről könnyűszerrel kompromittáló aktákat összeállítani. Ugyanezen okok miatt minden további nélkül igazolni tudta az INO három egymást követő vezetőjének, Avram Szluckijnak, Zelman Paszovnak és Szergej Spiegelglassnak a kegyetlen meggyilkolását. Hasonlóképpen azt is, hogy a párizsi különleges akciócsoportok vezetőjét, Jakov Szerebrjanszkijt visszarendelték Moszkvába, hogy ott a legkülönfélébb gonosztettekkel vádolják meg, majd golyó általi halálra ítéljék, és csak hajszálon múlott, hogy sikerült élve megúsznia.

Az amerikai példa sokatmondó. 1938-ban a New York-i szovjet konzulátusra kihelyezett ügynök, Ivan Morozov gyilkos buzgalommal adja fel mint trockistát a rezidens Pjotr Gutzeitet és számos kollégáját, közöttük a volt berlini rezidenst, Borisz Bazarov mesterkémet. Miután ugyanez a besúgó az új rezidenst, Gajk Ovakimjant is feljelenti, visszarendelik Moszkvába, ahol meggyanúsítják, majd elítélik és őt is kivégzik. Gyanakvás, vádaskodások, hazugságok, terror: nehéz idők járnak a kémekre.[6]

A New York-ihoz hasonlóan, ez az eszeveszett boszorkányüldözés egy sor hírszerzői csoportot megbénít. A legfontosabbak közül néhány meg is szűnt működni. Sok ügynök – megszokott kapcsolataitól elszakítva – kényszerszabadságra ment. Ez az elképesztő zűrzavar nem csak a nyilvánvalóan ártatlan tisztek tucatjainak kivégzése miatt állt elő. A külföldre telepített NKVD-vezetők jellemző módon bármelyik moszkvai miniszternél jobban tájékozottak. Éppen ezért a legtöbben már messziről kiszagolják az őket fenyegető akciókat. Így érthető, hogy a kor legjobb kémei közül sokan miért nem voltak hajlandók Moszkvába visszatérni.

Az egyik legismertebb a Párizsba telepített Ignace Poretsky, alias Reiss esete, aki 1937 júliusában vált köddé, amikor ráébredt, hogy a szervek vadásznak rá. A szerencsétlen férfit a Lubjanka pribékjei végül nyakon csípik: szitává lőtt holttestét egy Lausanne melletti kis úton találják meg. 1937 novemberében a hollandiai rezidens, Valter Krivickij neve az egész világon a címlapokra került, miután Nyugatra disszidált. Négy évvel később az NKVD gyilkosai egy washingtoni szállodában rá is lecsaptak.

A legnagyobb port a spanyolországi rezidens, a kiváló Alekszandr Orlov esete verte fel, akinek 1938 júliusában egyik napról a másikra nyoma veszett. A hírre Moszkvában hatalmas vihar támadt. Minden lehetőséget megvizsgálnak, még az is megfordul a fejükben, hogy ez az ember, korának egyik legjobb ügynöke, Nyugatra menekült. E feltételezés mindenkit rémülettel tölt el, hiszen Orlovnak annyi mindenről van tudomása! Márpedig végül ez a lehetőség vált valósággá: a titkos kapcsolat – miután a széfben őrzött 60 000 dollárt magához vette – távozott lakásából, és az Egyesült Államokba menekült. Négy hónappal később újabb meglepetés: Berija utasítja az NKVD-t, hagyjon fel a keresésével. Csak kevesen tudták, hogy Orlov magánlevélben alkut ajánl Sztálinnak: csak azért nem tér vissza a Szovjetunióba, hogy a kivégzést elkerülje, de hajlandó minden titkát megőrizni... de csak akkor, ha nem történik vele semmi váratlan.[7]

Barbarossa: a fájdalmas ébredés

1941. június 22-én, amikor Hitler elindítja hadosztályait kelet felé, a Szovjetunió még soha nem volt ennyire sebezhető állapotban. Az elhárítást is beleértve. Az INO új vezetője egy igen fiatal ügynök, a harmincegy éves Pavel Fityin, aki amilyen zseniális, ugyanolyan tapasztalatlan. Neki kell majd mindent újraépíteni – Berija fennhatósága alatt. Azokra az ügynökökre támaszkodik, akiknek sikerült a nagy terrort élve átvészelniük, mint például a Londonba telepített Anatolij Gorszkijra, illetve a moszkvai szolgálatok számára ismeretlen és a szakmai tudást nélkülöző dilettáns újoncokra. Ám az utolsó ügynökök útjában, akik a német törekvésekről a Kremlt még tájékoztatni tudják, váratlan akadály tornyosul: a generalisszimusz, Joszif Sztálin beteges bizalmatlansága, aki nem hisz jelentéseiknek.

1941. január 1. és június 21. között vagy száz figyelmeztetés érkezett az ifjú Fityin[8] lubjankai asztalára, aki nem minden aggodalom nélkül továbbítja őket Berijának, majd Sztálinnak. Azokat a pontos értesüléseket, amelyek a szovjet határ felé nyomuló német csapatok mozgását vagy a moszkvai német nagykövetség kiürítésére vonatkozó parancsokat ismertették, a Kreml ura dühösen félresöpörte. Csakúgy, mint a június 16-án kelt, Harro Schulze-Boysen ügynök információi alapján készült és a berlini rezidentúrán keresztül érkezett NKVD-jelentést: „A maga forrását elküldheti a német légierőbe meg a k...a anyjába! Ez nem forrás, hanem egy dezinformátor!" Ugyanaz az elvakultság – és ugyanaz a trágárság – a tokiói német nagykövetségre beszivárgott mesterkém, Richard Sorge információit illetően: „Sorge csak egy senkiházi gazember, aki mást sem csinál Japánban, csak seftel meg keveri összevissza a szart!"[9]

Meg kell mondani, hogy Lavrentyij Berija, az NKVD főnöke – aki a jövőben is az akar maradni – inkább a tények tagadását erősítené – akárcsak Filip Golikov, a katonai hírszerzés új vezetője. Berija még azzal is fenyegetőzik, hogy saját leginkább szakavatott tisztjeit, akik egyben a Wehrmacht előkészületeiről is a leghatározottabban nyilatkoznak, a Gulágra küldi. Egyetlen célja, hogy Sztálin kedvében járjon: „Bölcsen következtetsz, Joszif Viszszarionovics: Hitler nem fog megtámadni minket 1941-ben!"[10] Berijának ez a történészek által jól ismert levele 1941. június 21-én kelt. Vagyis néhány órával a Barbarossa hadművelet június 22-én, a kora reggeli órákban történt megindítása előtt...

A közvetlenül Berijának alárendelt Pavel Fityin a hitleri inváziónak köszönhette, hogy nem végezték ki a Lubjanka pincéjében. Akárcsak Sorge Japánban, Zarubin az Egyesült Államokban vagy Korotkov Berlinben. Vagy az NKVD új, ötödik igazgatóságának desifrírozói, akik a külföldi kódok és rejtjelek feltöréséért feleltek. Ez utóbbiak, akiknek munkáját a mindenre rátelepedő paranoia akadályozza, korántsem olyan hatékonyak, mint brit kollégáik – akik a híres „Enigma" gép kódjait feltörték –, ám 1941. november 27-én, tíz nappal Pearl Harbor előtt még figyelmeztetni tudják Sztálint, hogy a japánok a keleti szárnyon nem fogják megtámadni a Szovjetuniót. Szenzációs hír, ami lehetővé teszi, hogy a generalisszimusz minden haderejét a Moszkva, Szevasztopol és Sztálingrád felé előretörő német hadosztályok ellen vesse be.

A valóságtól a legendáig

Az ellenséges területen ekkor a különleges akciócsoportokat és a gerillaharcot az NKVD egyik vezetője, Pavel Szudoplatov irányítja, akinek egy lenyűgöző beszámolót köszönhetünk erről az időszakról. 1994-ben, a hajdani kém nyolcvanhét éves korában megjelent emlékirata[11] valóságos aranybánya a történészek számára. Sajnos minden szakértő, aki gondosan áttanulmányozta ezeket az írásokat, úgy véli, hogy fenntartással kell kezelni

őket: az öreg bolsevik, aki a fia segítségével dolgozott, szerintük hajlamos volt megszépíteni ennek a nem mindig építő történetnek bizonyos epizódjait.

Hasonlóképpen – orosz szakértők szerint – a Szovjetunió felbomlása után a KGB által nyilvánosságra hozott akták nem túl megbízhatóak, amikor azt állítják, hogy 1941-től kezdve az NKVD 2222 harci különítményt dobott a német vonalak mögé. Ennek az időszaknak számos szemtanúja, túlélő vagy dezertőr[12] arról számol be, hogy az NKVD valóságos rémálom volt a szovjet hadsereg tisztjei számára, akiknek a német páncélosokkal farkasszemet nézve egyéb dolguk is akadt, mint hogy cselekedeteiket igazolják e veszélyes és semmirekellő inkvizítorok előtt.

Az utókor elsősorban a dezertőrök kivégzéséért és az ellenséges ügynökök felkutatásáért felelős különítményei miatt fog emlékezni az NKVD-re: a 931 000 letartóztatott személyből 80 000-et tettek el láb alól árulás vagy kémkedés miatt. Az esetek túlnyomó többségében alaptalanul.[13] Egy nagyszabású, különösen gyalázatos rendőrségi műveletre is emlékezni fog, melynek során az NKVD – Sztálin utasítására – egész nemzeteket telepített ki. A csecsenek, ingusok, krími tatárok, volgai németek, kalmükök, mesketek, balkárok és karacsájok sokáig emlékezni fognak ezekre az emberiség elleni bűnnek számító, gyilkos deportálásokra.

1941 és 1942 között az egyetlen, a Kreml számára hasznos hálózat nem az NKVD, hanem a hadsereg IV. osztálya alá volt rendelve, amelyből 1942. február 16-án megalakult a GRU. Nyugat-Európában, és különösen Németországban csak néhány motivált ügynökből álló csoport folytatta tevékenységét. Berlinben, 1940 szeptemberében, amikor Alekszandr Korotkov NKVD-tiszt újra megnyitja az 1938 júniusa óta bezárt rezidentúrát, felújítja a kapcsolatot a „Korzikai" fedőnevű ügynökkel, a magas rangú német tisztviselő, meggyőződéses kommunista, dogmatikus, doktriner, az ügy iránt elkötelezett Arvid Harnackkal. Ő időközben is fenntartott – amennyire a körülmények engedték – egy körülbelül ötvenfős hálózatot, benne a Luftwaffénak dolgozó hírszerző tiszttel, az atléta termetű, jóképű, szőke hajú, kék szemű – a Lubjankában „Sztarcsina" fedőnéven ismert – Harro Schulze-Boysennel. Korotkov 1941 májusában kinevezi hálózati vezetőnek. Egyike volt azoknak, akik június 16-án figyelmeztetik a Kremlt a Barbarossa hadművelet küszöbön álló megindítására.

Abban az időben a német kémelhárításnak (Abwehr) tudomása volt arról, hogy Németországban, Belgiumban és Franciaországban működik egy több hálózatból álló és kissé kusza hálózat, amelyet – némileg fellengzősen – „Die rote Kapelle"-nek (Vörös zenekar) neveztek el. E titkos együttes élén – feltételezések szerint – egy bizonyos Leopold Trepper, a katonai hírszerzésnek dolgozó és valóságos legendává[14] vált lengyel zsidó aktivista, vakbuzgó kommunista állt.

Trepper, a Nagyfőnök

Amikor Leopold Trepper 1904-ben megszületett, Nowy Targ kisváros – amelyet jiddis nyelven Neumarktnak (Új Piac) neveztek – az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott. Lengyelországot 1772-ben törölték le a térképről, és csak 1918-ban támadt fel újra. Leopold apja, Zakariás – mint Galíciában sokan mások – kereskedőként kereste kenyerét. A Nowy Targ-i zsidó közösség nem tartotta magát sem osztráknak, sem lengyelnek. A tizenhét évesen árván maradt Leopold a Hachomer Hatzair cionista ifjúsági szervezetben kezd el tevékenykedni, majd a krakkói Jagelló Egyetem történelem és irodalom szakára iratkozik be. Ha néhány évvel idősebb, akár a későbbi II. János Pál pápával is összefuthatott volna.

Szegény, mint a templom egere. Kőművesként, órásként és vízvezeték-szerelőként vállal munkát. Később a sziléziai Domb-

rowába költözik, ahol egy öntödében segédmunkásként dolgozva megismeri a munkásosztály helyzetét. Huszonkét évesen belép a földalatti kommunista pártba – ahol a „Domb" mozgalmi nevet kapja –, megtapasztalja a sztrájkokat, az osztályharcot, az elnyomást és a börtönt. Emigrálni szeretne, és egy amerikai cionista szervezet segítségével sikerül is Izraelbe kivándorolnia. Egy kibucban mezőgazdasági munkásként ismét a kommunisták soraiba lép, és ott küzd az akkori brit hatóságok ellen.[15]

1929-ben, a gazdasági világválság kitörésének évében Franciaországba menekül, ahol egy marseille-i étteremben mosogatónak áll, majd a *Die Morgen* című jiddis nyelvű hetilapnál dolgozik. Ott ismerkedik meg a rabkorokkal. Az orosz szó jelentése: munkástudósító (rabócsij koreszpondent). A Komintern Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának (OMSZ) utasítására a kommunista párt sejtjei azt az instrukciót kapják, hogy önkéntes sajtótudósítók egész hálózatát szervezzék meg, akik a szovjet sajtót a francia munkásosztály – lehetőleg az állami fegyvertárakban, stratégiai jelentőségű ipari termelőegységekben, valamint hadianyaggyárakban tapasztalható – állapotát ismertető cikkekkel látják el.

A rabkorok, micsoda nagyszerű ötlet! Az 1930-as évek elején a moszkvai információs hálózatokat hozzávetőleg 3000 munkáslevelezővé előlépett kommunista harcos látja el anyaggal, akiket két kivételes tehetségű ügynök – a huszonnyolc éves Izala Bir és helyettese, a huszonhét éves Alter Ström, mindketten Palesztinát megjárt lengyel zsidók – irányít. Trepper ez utóbbi gyerekkori barátja volt. Három éven át sajátítja el leendő szakmájának alapjait: hogyan kell hálózatot kiépíteni, titokban kommunikálni, valamely akció részvevőit egymástól elszigetelni, üldözők elől menekülni.

1932-ben Treppernek sikerül kicsúsznia a francia rendőrség karmaiból, és vonaton Berlinbe utazik, ahol kapcsolatba lép a Szovjetunió nagykövetségével. A Komintern francia szekciójával

meghívatja magát Moszkvába, hogy újságírást tanuljon, és egyidejűleg – a hadsereg IV. osztályának az irányításával – a katonai hírszerzésben is képezze magát. Az osztályt Jan Berzin tábornok, egy volt csekista irányította, akit Lenin halála után a szovjet katonai hírszerzés főnökévé neveztek ki.[16] Mire 1937-ben visszatér Párizsba, Leopold Trepper már a titkos műveletek szakértőjének számít.

The Foreign Excellent Trench Coat

Emlékirataiban Trepper felidézi, hogy Berzin jóváhagyásával – tehát a szovjet hadsereg vezérkarának védnöksége alatt – tervet dolgozott ki azzal a céllal, hogy Európában – tekintettel a Németország és a Szovjetunió között elkerülhetetlenül kirobbanó háborúra – újjáalakítsák az antifasiszta harcosok sejtjeit. Belgiumban megalapítja import-export vállalkozását, a The Foreign Excellent Trench Coatot, amely toborzási, beszivárgási és rádiókommunikációs tevékenységének fedőcégeként működik. Ebben legfőbb cinkosai, Jules Jaspar és Leo Grossvogel segítették. Első beszervezett újoncai Mikaël Makarov (más néven Carlos Alamo) és Viktor Szukulov (alias Vincent Sierra) voltak. Maga Trepper a GRU-nál az „Otto" névre hallgat, személyi adatai pedig „Jean Gilbert" név alatt szerepelnek.

Sem Berzin kivégzése (1938-ban), sem a Hitler–Sztálin paktum (1939-ben) nem töri meg Trepper elszántságát. 1940 májusában, a francia összeomlást követően a magát Nagyfőnöknek becéző férfiú úgy dönt, hogy Párizsban telepedik le, ahol rátalál régi barátjára, Hillel Katzra (alias André Dubois-ra). Megalapítja az Alfred Corbin francia ellenállási harcos által igazgatott Simex kereskedelmi vállalatot, melynek székhelyéül a Champs-Élysées-t választja. A döntés kiválónak bizonyul, hiszen a Simex csupán egy kőhajításnyira fekszik a Todt-szervezet főhadiszállásától, amely

a Franciaországban a Wehrmacht számára végzett összes építési és erődítési munkálatokért felelt. A céggel folytatott üzletelés egy sor kereskedelmi és informális kapcsolatot tesz lehetővé. Hogyan is lehetne könnyebben Ausweisekhez jutni, ha nem a Todt mérnökeinek végzett munka révén?

A hálózatnak Marseille-ben, Vichyben vannak lerakatai. Egyre inkább gyarapodik. Apránként működőképes adóállomásokat telepít: hármat Berlinben, hármat Belgiumban, hármat Hollandiában. Trepper tájékoztatása szerint 1940 és 1943 között a Vörös zenekar zongoristái (ahogy a rádiósokat nevezik) körülbelül 1500 üzenetet küldtek Moszkvába. A Nagyfőnök visszaemlékezéseiből az derül ki, hogy ezek az értesülések felbecsülhetetlen jelentőséggel bírtak. Mivel a levéltáraknak a Szovjetunió 1991-ben bekövetkezett összeomlását követő megnyitásával egyre több adat összevetése vált lehetővé, a történészek kétségbe vonták ezen információk fontosságát.[17]

Die rote Kapelle

A hálózat vesztét egy baklövés okozza. Egy olyan szakmai hiba, amelyet az 1930-as évek kémei valószínűleg soha nem követtek volna el. Miközben a belga csapat a munkájához szükséges berendezéseket a brüsszeli Rue des Atrébates 101. szám alatt állította fel, az ügynökök közül többen nem tartották be az efféle tevékenységnél kötelező alapvető óvintézkedéseket. Például akadt olyan közöttük, aki egy időn át az épületben lakik, egy másik pedig ott tölti pásztoróráit! Amikor Trepper megérkezik Brüsszelbe, hogy rendet tegyen, már túl késő. A németek időközben riadót fújtak.

1941 vége felé, magának Adolf Hitlernek az ösztönzésére, Reinhard Heydrich, a Reichssicherheitshauptamt (RSHA) vezetője arra utasítja az Abwehrt (Canaris), a titkosszolgálatokat

(Schellenberg), valamint a Gestapót (Müller), hogy lépjenek fel a német-szovjet paktum idején jóformán teljesen leállt, ám ekkor már újjáéledő orosz kémkedés ellen. Novemberben az Abwehr belga részlege Brüsszelben, a Rue des Atrébates utca környékén egy rádióadót lokalizál. December 12-én emberei behatolnak az épületbe, két aktivistát letartóztatnak, és azon nyomban kelepcét állítanak. Egy harmadik embert, a szervezet egyik oszlopos tagját, Carlos Alamót is őrizetbe veszik. „Jean Gilbert" éppen csak hogy megúszta.

Fejveszett menekülés kezdődik. A Vörös zenekar többi hálózatát mielőbb értesíteni kell arról, hogy a belga hálózat lebukott. Trepper pánikszerűen visszasiet Párizsba, és arra számít, hogy a három fogoly a kínvallatás során beszélni kezd. A hálózat tagjai persze gondosan el voltak szigetelve egymástól, de az Abwehr-rendőrség sem amatőrökből állt. 1942 júliusában letartóztattak egy bizonyos Jefremovot, a szovjet hadsereg századosát, akit a központ a belga hálózat egykori tagjainak – Wentzelnek, Izbutszkijnak, Raichmannak – a felügyeletével bízott meg.

Egy idő után Jefremovot szabadon engedik. A Gestapo minden nehézség nélkül jobb belátásra bírta. A tőle kapott információk alapján az Abwehr egy Moszkvából küldött táviratban rábukkan a német hálózat három vezetője – Schulze-Boysen, Arvid Harnack és Kruckhoff – lakcímére, akiket felkutatnak és nyolcvan, a környezetükből való más személlyel egyetemben letartóztatnak. 1942 júniusában a Gestapo egy Sonderkommandót állít fel, amely Párizsban, a rue des Saussaies-ban rendezkedik be, és hivatalos elnevezése: „Rote Kapelle".

Ezután tragikus kudarcok sorozata következik. Brüsszel, Amszterdam, Berlin, Párizs: a Vörös zenekar zongoristáit egymás után kapcsolják le. 1942. november 19-én a Simex teljes személyzetét, Alfred Corbinnal együtt őrizetbe veszik. Három nappal később Trepper megrendezi „Jean Gilbert" halálát. Ám mielőtt november

24-én végleg elhagyta volna Párizst, elköveti azt a hibát, hogy a rue de Rivolinál rendelő fogorvosához, Dr. Maleplate doktorhoz megy kezelésre. A német rendőrök már várták: Kezeket fel!

Fegyveresek hatolnak be a fogorvosi rendelőbe, és nyakon csípik ezt az ugyancsak különleges pácienst. A Gestapo csapdát állított Treppernek. A karmester nélkül maradt Vörös zenekar még az év vége előtt szétszéled, kivéve a „Die rote Drei" (a három vörös) néven emlegetett svájci hálózatot, amelyet a rezidens Radó Sándor irányít. Ők még egy éven át folytatják a rádiótáviratok továbbítását, mielőtt a svájci hatóságok végleg felszámolták volna a csoportot.[18] A kaland tehát véget ért.

Emlékirataiban Trepper – nem minden dicsekvés nélkül – azt állítja, hogy kettős játékot űzött börtönőreivel, akiknek a markából 1943 októberében, Párizsban, sikerül kiszabadulnia. Miután visszarendelték a Szovjetunióba, meggyanúsítják, hogy átpártolt a németekhez, hazaárulásért elítélik, és tíz év börtön után Lengyelországba, majd Izraelbe távozik, ahol 1982-ben hunyt el. Számos történész és szakértő komolyan kétségbe vonta Trepper állítólagos hőstetteit.

Talán felnagyították volna a Vörös zenekar történetét? Ez nagyon valószínű. Azonban túlzásaival együtt is nagyon sokat árul el e gyászos emlékű korszakról: a Hitler–Sztálin paktum, a trockisták elleni elképesztő hajtóvadászat, az általánossá vált paranoia meg a személyek elleni feljelentések, számos rezidentúra bezárása, dezertáló ügynökök, a színfalak mögötti vetélkedés az NKVD és a katonai titkosszolgálatok között az események e láncolatát a szovjet titkosszolgálatok egész történetének legterméketlenebb, legkárosabb, legvisszataszítóbb időszakává tette.

HETEDIK FEJEZET

Berija elvtárs élete és halála

„Két rugó van, amellyel meg lehet mozgatni
az embereket: a félelem és a személyes érdek."
(Napóleon)

Mihelyt a Cseka 1917 decemberében megalakult, vezetői azon dolgoztak, hogy a szervezetet kicsiben minden olyan országrészben megszervezzék, amely – akarva-akaratlan – csatlakozott a bolsevik forradalomhoz. Az ország legdélebbi részén, Bakuban (Azerbajdzsán) is ez volt a helyzet, ahol 1920 áprilisában a helyi bolsevikok jutottak többségbe. Az új hatalom azon melegében létrehozza az azerbajdzsáni Csekát (Azcseka), amelyet a moszkvai Vcseka közvetlen fennhatósága alá helyez (lásd az 1. fejezetet). Néhány hónapra rá a szomszédos Grúziából egy fiatal bolsevik mozgalmárt, a bakui Politechnikai Intézet építészhallgatóját meghívják, hogy vegyen részt e vadonatúj azerbajdzsáni Cseka munkájában. A 22 éves ifjút Lavrentyij Pavlovics Berijának hívják.

Lavrentyij Berija 1899. március 29-én, a grúziai Abházia tartományban fekvő Szuhumi város közelében született. A grúz nyelvű ortodox mingrél kisebbséghez tartozik. E térség parasztsága az egyik legelmaradottabb Európában. A tartományt az ósdi feudális rendszer és az orosz állami hivatalnokok szipolyozzák. A rendszer ellenzéke néhány félig nacionalista, félig szocialista csoportból áll, amelyeket az orosz szociáldemokrata párt 1903-ban történt szétszakadása óta többségükben mensevik szociáldemokraták vezetnek.

Az ifjú Berija, aki nagyon fiatalon elvesztette édesapját, a bolsevikok soraiban küzd. Ez az oka annak, hogy építészmérnöki tanulmányai helyszínéül a Kaukázus másik végén fekvő Bakut választja, ugyanis ebben a munkásvárosban a forradalmi eszmék sokkal nagyobb népszerűségnek örvendtek. A Politechnikai Intézetben belépett a marxista tanulmányi körbe, amely az 1917. évi februári forradalom és a cár lemondása után feloszlott. Berija a Petrográdban megalakított ideiglenes kormányt alkalmatlannak tartotta. Hű marad a bolsevik táborhoz, és iskolájában részt vesz egy pártsejt megalapításában.

1917 októberében a grúz szocialisták elítélték a petrográdi bolsevik puccsot. Kihasználva az ezt követő zűrzavaros helyzetet, 1918 áprilisában kikiáltják a függetlenséget, és – örményországi, valamint azerbajdzsáni szomszédaikkal összefogva – megalakítják a Kaukázusontúli Föderációt. E minden oldalról támadott, megtépázott szövetség nagyon gyorsan széthullik. Grúzia 1918. május 26-án független állammá válik. Míg a helyi mensevikek a mezőgazdaságot igyekeznek nagy lelkesedéssel korszerűsíteni és a gazdasági életet fellendíteni, addig a bolsevik kisebbség továbbra is folytatja felforgató tevékenységét Lenin, Trockij és a vadonatúj Szovjet-Oroszország minél nagyobb hasznára.

Máris a kemény vonal mellett

1919 őszén a fiatal Beriját Bakuból Grúziába rendelik, hogy a britek támogatását élvező fehérek és a helyi függetlenségi harcosok ellen egyaránt küzdő bolsevik XI. hadsereget támogató kémhálózatot építsen ki. Ám a két ízben is letartóztatott és 1920 augusztusában kiutasított Berija időközben tapasztalt katonává cseperedett, és az Azerbajdzsáni Bolsevik Párt Központi Bizottságába is beválasztják. Három későbbi bolsevik vezetővel is barátságot köt: a Vörös Hadsereg 1921 februárjában, a három kaukázusi

állam ellen indított támadásának legfőbb kitervelőivel, az orosz Szergej Kirovval és a grúz Szergo Ordzsonikidzével, valamint egy szintén nagy ívű karrierre hivatott azeri pártmunkással, Dzsafar Bagirovval.

Bagirov a helyi Cseka vezetője. Ő volt az, aki Beriját a titkos műveleti osztály vezetőjévé és az Azcseka alelnökévé nevezi ki. Akárcsak moszkvai nagytestvére, az Azcseka is kíméletlenül harcol a forradalom ellenségeivel, burzsoákkal, értelmiségiekkel, nacionalistákkal, papokkal, muszlimokkal, törökökkel, mensevikekkel és minden olyan személlyel, aki – közelről vagy a távolból – szembeszáll az új hatalommal. Arra is felhatalmazták, hogy tárgyalás nélkül végezzen a gyanúsítottakkal. Még a helyi bolsevikok között is akadnak olyanok, akik tiltakoznak e kegyetlen politikai rendőrség embertelen módszerei ellen.

1922 novemberében Beriját visszarendelik Grúziába, hogy a bolsevik rendnek érvényt szerezzen. E paraszti és mensevik hagyományokat követő országot sokkal nehezebb megzabolázni, mint Azerbajdzsánt: érthető tehát, hogy a fiatal grúzt, aki már bizonyította hatékonyságát, küldik oda. Különösen azóta, hogy decemberben Grúziát – a lakosság akarata ellenére – beolvasztották a Kaukázusontúli Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaságba (KSZSZSZK), amely a vadonatúj Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségébe (Szovjetunió) tartozott. Tbilisziben a lakosság elégedetlen, zúgolódik – kegyetlen megtorlás a válasz. Lenin, aki a Kaukázust kormányozhatatlannak tartja, grúz elvtársainak mérsékeltebb politikát ajánl, de nem hallgatnak rá. A Sztálin és Ordzsonikidze – mindketten grúzok – által képviselt kemény moszkvai vonal érvényesül. Így tehát Berija és néhány más elvtársa mindent elkövetnek – a legrosszabbtól sem visszariadva – hogy szétzúzzák a nacionalista „hidrát".

Berija a tbiliszi Cseka második számú vezetőjeként ráérez a hatalom ízére. Katonazubbonyban, lovaglónadrágban és bőrcsiz-

mában parádézva él fiatal feleségével, Ninóval a Kiacheli utca 57. alatti ház harmadik emeletén. Alacsony, zömök, kopasz, cvikkere mögül elővillanó jeges kék szemével ellenszenves benyomást kelt. Ám ami a legfontosabb: már ekkoriban a feljelentések, a hazugságok, a félrevezetés és a híresztelések nagymestereként tartják számon. Fiatal – gyakran kegyetlen vagy elzüllött – csekistákból álló udvartartással veszi magát körül, akik bármit készek megtenni, hogy főnökük tetszését elnyerjék.[1]

1922 februárjában, Moszkvában a Cseka GPU-vá alakul át. E reform bevezetésére a Kaukázuson túli területen egészen 1926 júliusáig kellett várni. De mit számít az elnevezés! A lényeg az, hogy a szervezet ezekben az években azért került a forradalom krónikájának az élére, mert példátlan terrort és kegyetlen elnyomást valósít meg. Nevezetesen, 1924 után szinte az összes régi szocialistát nacionalista elhajlás miatt elítélik és kivégzik. A csekisták összesen több mint 10 000 embert tesznek el láb alól, ami óriási szám egy kis hegyvidéki országban, ahol szinte mindenki *ismer mindenkit*.

Fortélyos cselek, ördögi praktikák

Ebben az időben Berija főnöke Szolomon Mogiljevszkij volt. A GPU külügyi osztályának (INO) korábbi vezetőjét 1922-ben a kaukázusontúli Cseka elnökévé nevezték ki. 1925. március 22-én a Mogiljevszkijt szállító repülőgép Tbiliszitől nem messze felrobbant. A gyanú Berijára terelődik, aki soha nem titkolta, hogy szeretne a helyére ülni. A megüresedett posztra azonban Moszkva az orosz Cseka egy másik volt vezetőjét, Ivan Pavlunovszkijt nevezi ki. Berija csalódott, noha a grúziai GPU vezetőjévé avanzsált, és kis idő múlva, 1927-ben a köztársaság Kommunista Pártjának Központi Bizottsága is tagjai közé fogadja. Ekkor még nem volt harmincéves.

Ez volt az az év, amikor pártfogóját és tanácsadóját, Szergo Ordzsonikidzét felrendelik Moszkvába, hogy elfoglalja az SZKP nagyhatalmú Központi Ellenőrző Bizottságának az elnöki székét. Hamarosan jeles honfitársa, Sztálin bizalmasává válik. Tbilisziből Berija sorra írja leveleit annak a férfiúnak, aki – mint fogalmazott – „nekem több volt, mint egy testvér vagy egy apa". Miközben Grúziában a politikai helyzet továbbra is igen feszült, Berija az Ordzsonikidzéhez intézett leveleiben válogatás nélkül, egymás után jelentgeti fel minden riválisát.

E kedvteléséről a GPU egyik vezetője – és nem is a legalacsonyabb rangúak közül – a saját kárán fog tudomást szerezni. Pavlunovszkijt a kaukázusontúli GPU élén Sztálin sógora, Sztanyiszlav Redensz váltotta. 1930-ban Berija szövetségre lép vele. Ám 1931-ben, egy nála elköltött vacsora után, ahol mélyen a pohár fenekére nézett, Redensz utcai verekedést kezdeményezett. Berija ezt Ordzsonikidzén keresztül sietett jelenteni Sztálinnak, aki Redenszt Fehéroroszországba helyezte át.[2] Így lett Berijából – miközben a grúz GPU vezetője maradt – a kaukázusontúli GPU főnöke.

Beriját magas helyről mindenféle csellel, praktikával a párt egész kaukázusontúli területéért felelős második emberének javasolják. Meglepetés: az elnökség tagjainak többsége ellenzi az előléptetést, mert tartanak tőle. 1931 decemberében még Moszkvába is felutazik egy küldöttség, hogy meghiúsítsa a jelölést. Beriját ennek ellenére kinevezik. Ráadásul – a helyi káderek nagy bosszúságára – még a grúz kommunista párt első titkári posztját is megörökli.

A karriercsinálás másik módja, amelyben Berija jeleskedik, a grúziai szülőföldje fölött vigyázó szemmel őrködő, oda rendszeresen pihenni visszatérő Sztálin kultuszának minden eszközzel való ápolása volt. A *Zarja Vosztoka* című pártlap címlapján szinte mindennap ott díszeleg a Vozsgy (a Gazda) arcképe.[3] Semmi meglepő sincs tehát abban, hogy 1934 januárjától Berija végül

egyszerre tölti be a grúziai kommunista párt, valamint a kaukázusontúli kommunista párt vezetői posztját, és a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága is tagjai közé fogadja. Harmincöt évesen az egész Kaukázus erős emberévé küzdi fel magát.

Berija semmit sem cselekszik ok nélkül. Tbilisziben nagy odaadással, szinte gyermeki figyelemmel gondozza Sztálin idős édesanyját, Ketevan (Jekatyerina) Geladzét. 1935 októberében, amikor a Kreml ura meglátogatja szülejét, Berija is vele tart. Még abban az évben felavatja Goriban a diktátor szülőháza fölé emelt monumentális márványpavilont, amely ma is látogatható. 1937-ben az öreg hölgy temetésére Sztálin nem ment el: a szertartás lefolyását Berija felügyelte.

Sztálin nyomában

Berija jól tudja, hogy Sztálin még anyjánál is jobban ügyel önképére. Megértette, hogy a diktátor betegesen féltékeny arra a dicsőséges hagyományra, amelyet a nagy grúz forradalmárok hagytak a kollektív emlékezetben. Amikor 1931 végén elkezdődik a sztálini személyi kultusz korszaka, Berija arra vállalkozik, hogy átírja a grúziai forradalom történetét. Levéltári anyagokat hamisít, történészeket félemlít meg, elődeit ostorozza, néhány még élő tanút kivégeztet, majd saját művét, *A kaukázusontúli bolsevik szervezetek történetéhez*[4] címűt is megjelenteti, amelynek főszerkesztőjét, egy Bedia nevű publicistát két évvel később kivégzik. A történelemnek az effajta – ollóval, hazugságokkal és statáriális kivégzésekkel történő – átírása a Szovjetunióban valóságos kormányzati eszközzé válik.

1937-re Berija valóságos minidiktátorrá növi ki magát, aki Sztálint majmolva ápolja saját személyi kultuszát. Gyárak, színházak és egy stadion is az ő nevét viseli. Képmása mindenünnen

visszaköszön, dalokat és verseket ajánlanak neki. Egyetlen egyszerű szabályt szabott magának: Sztálint sosem szabad háttérbe szorítani! A Machabeli utca 11. szám alatt épült új házán kívül a Fekete-tenger melléki Gagra városában, szőlőskertek és gyümölcsösök közepette – közvetlenül Sztálin nem kevésbé fényűző villája szomszédságában – pompás villát emeltet magának.[5]

Sztálinhoz való közelsége tette lehetővé Berijának, hogy anélkül vészelje át a nagy tisztogatások időszakát, hogy háborgatták volna, ami – tekintve a párton meg a politikai rendőrségen eluralkodó gyilkos őrületet – igazán nem volt magától értetődő. Hogy őt magát ne állítsák kivégzőosztag elé, Berija teszi ezt másokkal: többek között megszabadul az örmény kommunista párt vezetőjétől, Agassi Khandzsiantól, aki „öngyilkosságot követett el", és az abház Központi Bizottság elnökétől, Nesztor Lakobától, akit „szívroham" vitt el.[6] A tomboló viharban Berija egykori védelmezőjét is elveszíti: a nagyhatalmú Szergo Ordzsonikidze – akinek családját az NKVD megtizedelte – 1937. február 18-án, moszkvai irodájában golyót ereszt a fejébe. Az öngyilkosságot a megrendült Sztálin szívrohamnak álcázza.

Az 1937–38. évi tisztogatások során Berija azért tudta menteni a bőrét Grúziában, mert saját maga irányította vasmarokkal az elnyomó gépezetet: vagyis egyrészt a pártot – melynek káderei továbbra is lelkesen megtapsolták minden beszédét; másrészt az NKVD-t, amelyet barátja és hűséges cinkostársa, Szergo Goglidze irányított. A régi bolsevikokat, abház vezetőket, feltételezett trockistákat és gyanús értelmiségieket tucatjával küldik a másvilágra. Ugyancsak kivégeznek tizenhét magas rangú NKVD-funkcionáriust, mert magának a politikai rendőrségnek a kebelén belül „ellenforradalmi terrorista hálózatot" hoztak létre. Már láthattuk (lásd a 3. fejezetet), hogy az új NKVD-főnök, Nyikolaj Jezsov kvótákat állapított meg az egyes körzetekben kivégzendő „terroristák" számára: Berija ezeket lelkiismeretesen teljesítette.

Berija, az NKVD elnöke

1938 tavaszán Beriját még mindig békén hagyják. Sőt, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának elnökségébe is beválasztják. Ám egy szép napon barátja, Goglidze – aki még mindig a grúz NKVD elnöki tisztét tölti be – sietve csönget be hozzá: épp most kapott parancsot Jezsovtól, hogy tartóztassa le Beriját, akit azzal vádolnak, hogy valamiféle katonai-fasiszta központtal áll kapcsolatban. Berija ekkor felül egy Moszkvába tartó repülőre, és egyenesen Sztálinhoz siet, hogy előtte védje meg magát. A diktátorhoz közel álló Lazar Kaganovics, a Politbüró tagja teljes mértékben kiáll mellette – utálja Jezsovot –, következésképpen Sztálin úgy dönt, különbizottságot hoz létre az NKVD átvilágítására, amelybe – mások mellett – magát Beriját is delegálja.

Ettől kezdve felgyorsul a történet. Amikor Jezsov magától Sztálintól értesül róla, hogy Berija lesz az NKVD alelnöke, rádöbben, hogy ez pontot tehet pályafutása végére. Valóban, 1938 augusztusában új helyettese a Lubjanka egy tágas, bőrfotelekkel, értékes szőnyegekkel berendezett, Sztálin arcképével ékesített irodájába költözik be. November 17-én a nevezetes bizottság benyújtja jelentését, amelyben élesen bírálja Jezsovot, azzal vádolva, hogy túlságosan buzgónak mutatkozott – ez mindennek a teteje! – a tisztogatások során. November 23-án Jezsov lemond, és helyét Berija foglalja el.

Egy kevésbé tapasztalt ember egy ilyen hirtelen felemelkedéstől kétségtelenül megszédült volna. Azonban Berija – aki ekkor még negyvenéves sem volt – megőrizte nyugalmát, és azonnal hozzálátott a tisztogatáshoz, melynek során módszeresen kiiktatta Jezsov fő támogatóit, és a lehető legtöbb grúz hívét ültette a helyükre. Két hónappal később már tizenkét csatlósát nevezte ki a kulcspozíciókba: Vszevolod Merkulov, Vlagyimir Dekanozov, Salomon Milstein, Szergo Goglidze és mások, akik Tbiliszből érkeztek, a Szovjetunió politikai rendőrségének új pillérei lettek.

Berija stratégiája sikeresnek bizonyult. 1939 márciusában kilenc hívét választják be a Központi Bizottságba, ő maga pedig a Politikai Bizottságban tölt be helyettesi tisztséget. 1940 elején viharos tapssal jutalmazzák, amikor – a Vörös Hadsereg kórusának mintájára – megalakítja az NKVD ének- és táncegyüttesét. A korabeli szemtanúk – Szvetlana Allilujeva, Milovan Djilas, Nyikita Hruscsov[7] – emlékei szerint felelős vezetőként viselkedett, Jezsovnál sokkal megbízhatóbbnak bizonyult, még ha a Sztálin iránt tanúsított túlzott alázatossága kínos helyzetbe hozta is tárgyalópartnereit.

A nemzetközi feszültség is az ő malmára hajtotta a vizet. Az európai háború elkerülhetetlennek tűnt. 1939 tavaszán, amikor Sztálin a Hitlerrel való szövetségkötést fontolgatta, az NKVD az első vonalba kerül: Berija részt vesz a Külügyminisztériumot megtizedelő tisztogatásokban, és vezetőjének, Makszim Litvinovnak 1939. május 3-én történt elmozdításában. Kihasználva a helyzetet, az NKVD megszállja a diplomáciai apparátust. Az új miniszter, Vjacseszlav Molotov helyettese nem más, mint Dekanozov, Berija egyik közeli munkatársa, akit nagy sietve kineveznek berlini birodalmi nagykövetté – ha létezik bizalmi állás, akkor ez valóban az!

Az NKVD a háborúban

1939. szeptember 17-én a Vörös Hadsereg tankjai – a német–szovjet megnemtámadási szerződés alapján – megszállják Kelet-Lengyelországot. Az NKVD azonnal átveszi ezeket az új területeket, és intézkedik a Vörös Hadsereg által letartóztatott 200 000 lengyel állampolgár sorsáról. A lengyel hadsereg színe-javát, kb. 22-23 ezer tisztet, több különleges NKVD-táborba – Sztarobelszk, Kozelszk, Osztaskov – zárták, mielőtt a katyńi erdőben lemészárolták volna őket. Ezt az 1940. március 5-én Sztálin, Vorosilov,

Molotov és Berija által elrendelt vérengzést sokáig a „német fasiszta gazembereknek" fogják tulajdonítani. 1943 őszén, amikor a németek már visszavonultak erről a területről, az NKVD különleges egységeket vezényelt a helyszín átrendezésére, hogy bebizonyítsa: az értelmetlen bűntény elkövetői a nácik voltak. Nem sikertelenül: az NKVD által összeállított hivatalos szovjet jelentés lesz az a diplomáciai eszköz, amellyel elérik, hogy 1945-ben, a nürnbergi perben ne ítéljék el Sztálint a katyńi bűntett miatt.[8]

Ebben az időben az NKVD a kényszermunkatáboraiba – amelyeket a Gulag (Munkatáborok Főigazgatósága) igazgatott –, a Szovjetunió belsejébe hurcolt nagyszámú külföldit, lengyeleket (200 000), de baltiakat (140 000) is, hogy aztán a német megszállók iránti rokonszenvvel gyanúsított nem orosz népek tömegei kövessék őket. Az NKVD már 1941 augusztusában több százezer volgai németet toloncolt ki Szibériába. Őket 1943 novemberében a kaukázusi karacsájok (70 000), 1944 februárja és májusa között a csecsenek és az ingusok (500 000), a balkárok (330 000), majd a krími tatárok (180 000) követték. E borzasztó körülmények között végrehajtott lakosság-kitelepítéseket mind az NKVD végezte, és e tökéletes munkáért – Berija javaslatára – Sztálin négyszáztizenhárom tisztjének adományozott kitüntetést!

Történészek szerint a Gulag foglyainak a száma a háború elején 2,3 és 3,5 millió között lehetett (beleértve a börtönöket, amelyek szintén az NKVD alá tartoztak), és a háború végére mintegy 5 millióra emelkedett. Berija ekkor egy a történelemben példa nélkül álló táborbirodalom fölött uralkodott: ötvenhárom munkatábor, négyszázhuszonöt átnevelő tábor, ötven fiataloknak épült tábor stb. Mindezen létesítmények a hadigazdaságot szolgálták ki, hiszen foglyai vasutakat, utakat, csatornákat és villamos erőműveket is építettek, bányákban meg erdőkben dolgoztak, sőt, az NKVD különleges műszaki irodájának[9] szervezésében tudósok – mint például a híres Tupoljev mérnök – is kivették részüket a munkából.

Az NKVD azonban a katonai területre is benyomult, ahol valószínűleg a legsúlyosabb károkat okozta. Ma már például ismert, hogy az NKVD összes vezetőjének – Beriját is beleértve – tudomása volt róla, hogy Hitler 1941 júniusában meg fogja támadni a Szovjetuniót, ám ezen információjukkal mit sem kezdtek (lásd a 6. fejezetet).

A német támadás óta az NKVD vezetője egyben az Államvédelmi Bizottság (GKO) tagja is – egyfajta haditanácsnak, amelyben Sztálin, Molotov, Vorosilov és Malenkov ugyancsak helyet kapott. Amikor a németek 1941 októberében Moszkva közelébe érkeznek, az NKVD-t és az egész kormányt Kujbisevbe helyezik át, azonban a GKO-tag Berija Moszkvában maradt. Az ő feladata, hogy áttelepítse a fegyvergyárakat, meghosszabbítson bizonyos vasútvonalakat, vagy elrendelje egy új szénbánya kiaknázását: mindehhez a Gulag-táborokból kölcsönvett foglyok tízezreit használja fel.

Az NKVD-nek a háborús erőfeszítésekben való részvételét is ő hangolja össze, azonban ez teljes kudarccal jár. A csekisták nemcsak a Szovjetunió nyugati határán húzódó védelmi vonalakat bomlasztották szét, hanem az NKVD különleges egységei, a katonai kémelhárítással megbízott rettegett különleges osztagai (OO – Oszobije otgyeli) a dezertőrök felkutatása és a hadseregbe beszivárgott ellenséges ügynökök elleni harc ürügyén rettegést keltettek a katonai vezetőkben.[10]

A Kreml színfalai mögött

1945-ben egyetlen ember merészelte felemelni a szavát, és tiltakozni az ellen, hogy az NKVD kártékony módon beavatkozzon az általa irányított katonai műveletekbe: személyesen Zsukov marsall, akinek a parancsnoksága alá egymillió katona tartozott, és aki a Hitler fölött aratott győzelmeinek köszönhetően kivételes

tekintélynek örvendett. Berija emberei folyamatosan akadályozták munkáját. Például amikor 1945. május 4-én az NKVD és a SZMERS ügynökei felfedezik Hitler holttestét a bunker romjai alatt, parancsot kapnak, hogy ne értesítsék Zsukovot, a berlini szovjet erők főparancsnokát.[11]

A marsall tehát alul marad az NKVD-vel folyó birkózásban. Már akkor sem kerülhette el, hogy a Berija által kinevezett helyettese – Ivan Szerov, a KGB leendő vezetője 1954 és 1958 között – ne járjon állandóan a sarkában. Szerov lényegében azt a feladatot kapta, hogy „bizonyítékokat" gyűjtsön Zsukov ellen, előkészítendő a pert, amelyet Sztálin szándékozott ellene indítani, miután visszatér Moszkvába. Berija, aki jól tudta, hogy a Kreml ura rettenetesen féltékeny Zsukov és a Vörös Hadsereg főbb tábornokai katonai tekintélyére, nem kételkedett a kötélhúzás kimenetelében. És igaza lett. 1946 áprilisában Sztálin összeesküvéssel vádolja meg Zsukovot, aki csupán óriási népszerűségének köszönhette, hogy nem végezték ki.[12] Berija pedig, amikor Sztálin saját magát a generalisszimusz titulussal ajándékozza meg, a Szovjetunió marsallja lett.

1946-tól Berija minden erejét a Sztálin számára elsődlegesen fontos szovjet atombomba tervezésére és megépítésére összpontosítja, amelynek felügyeletére ő kapott megbízást (lásd a 9. fejezetet). A kormányt átalakítják. A forradalom dicső örökségének számító népbiztosságok minisztériumokká válnak. A belbiztonság az MVD, a kémelhárítás pedig az MGB feladata lett. Az előbbit Szergej Kruglov, az utóbbit Viktor Abakumov irányítja. Nem tekinthetők Berija hűséges híveinek, de miniszterelnök-helyettesként, a Politbüró tagjaként és a Központi Bizottság titkáraként mindkettőjüknek ő a felettese.

Abban az évben, a forradalom évfordulóján, november 7-én, a Vörös téren rendezett nagyszabású ünnepségen Berija képmása, Molotovéval együtt Sztálinéval volt egy vonalban, jóval megelőzve Malenkov, Zsdanov és mások arcképét. 1948 márciusában az amerikai sajtó vezető orgánuma, a nagy tekintélyű *Time* magazin neki szenteli címlapját. De akkoriban nehezen lehetett megbecsülni Sztálin és Berija viszonyának jellegét, hiszen a diktátor – szokása szerint – mindig igyekszik korlátozni munkatársai hatalmát, ráadásul, ahogy öregedett, egyre bizalmatlanabbá vált a hozzá közel állókkal szemben. Hiszen 1952 decemberében vajon nem csukatja börtönbe saját magántitkárát, Alekszandr Poszkrebisevet és testőrét, Nyikolaj Vlaszikot?

1952-ben és 1953-ban Berijának még sikerül megmenekülnie több, az egyre paranoiásabbá váló Sztálin által titokban szervezett kampány elől, mint amilyen a „nacionalisták" elleni hajtóvadászat, amely megtizedeli a húsz éven át csak híveit tömörítő grúz kommunista pártot; vagy a „kozmopolitizmus" és a „cionizmus" elleni hadjárat, amely a Zsidó Antifasiszta Bizottság üldözéséhez és a „zsidó orvosok összeesküvésének"[13] a felgöngyölítéséhez vezetett. E hátborzongató ügy, amelyben Berija nem vett részt, végzetes lehetett volna számára: a „fehérköpenyesek" állítólagos összeesküvésének a leleplezését 1953. január 13-án bejelentő sajtóközleményt egy bosszúért kiáltó vezércikk kísérte, amely hevesen vádolta az állambiztonsági szerveket, amiért nem leplezték le időben ezeket a bűnözőket. Berija jól ismerte ezeket a kifejezéseket, és azzal is tisztában volt, hogy az éberség hiányát neki róhatják fel, ami az életébe kerülhet. A gondviselés azonban ismét megmenti.

A diktátor halála

1953. február 28-án, szombat este, miután megnéztek egy filmet a Kremlben, Sztálin magával viszi kuncevói dácsájába Beriját, Malenkovot, Hruscsovot és Bulganyint egy kedve szerint való – tudniillik borral és vodkával bőségesen megöntözött – vacsorára, amely hajnali 5 óra körül ér véget. A négy vezető hazatér,

majd vasárnapról hétfőre virradó éjszaka sürgősen hívják őket: a csekisták, vagyis a diktátor védelméért felelős MVD-tisztek megdöbbenve tapasztalják, hogy Sztálin nem jött le a szobájából. A Kreml hetvennégy esztendős ura, úgy tűnik, nehezen heveri ki az előző esti tivornyázást. Rettegve a gondolattól, hogy felboszszantják gazdájukat, aki ki nem állhatja, ha zavarják, a négy őr úgy dönt, hogy hagyják pihenni. Berija megparancsolja nekik, hogy senkinek ne beszéljenek az esetről. Néhány órával később az őrök pánikszerűen újból telefonálnak Berijának és Malenkovnak, de Berija dühöngeni kezd: „Nincs semmi baj. Alszik."[14]

Március 2-án, hétfőn délelőtt 10 órakor végre orvosok érkeznek a dácsába. Reszketnek a félelemtől: a beteg személyi orvosát, doktor Vinogradovot néhány héttel korábban börtönbe vetették. Csaknem tizenöt óra telt el azóta, hogy Sztálin leesett a díványról, ahol hevert, és ahová az őrök előző este visszafektették. A diagnózis egyértelmű volt: Sztálin agyvérzést kapott, és csekély az esély, hogy túléli. Március 3-án, kedden hajnalban a moszkvai rádió közli, hogy Sztálin elvtárs haldoklik. Az egész Szovjetunión döbbenet lesz úrrá: hiszen nem arról volt szó, hogy Sztálin halhatatlan?

Sztálin leánya, Szvetlana, majd fia, Vaszilij, azután a diktátor néhány régi bajtársa is megérkezik Kuncevóba, ahol az orvosok egymásnak ellentmondó utasításokat kapnak Berijától, akinek a zaklatottsága minden jelenlévőt megdöbbent. Egymást követik a beteg állapotáról szóló jelentések. Március 5-én, csütörtökön este Sztálin kis időre megkönnyebbül, kinyitja a szemét, iszik néhány korty teát, felemeli a bal karját, de mosolya lefagy az arcáról, karja lehanyatlik, és eszméletét veszti. Este 21 óra 50 perckor leáll a légzése. A Szovjetunió árvaságra jutott. E perctől kezdve indulhat a harc a hatalomért.[15]

A diktátor halálának körülményeit máig rejtély övezi: a rossz közérzet, amely Sztálint a nevezetes vacsora után hatalmába kerítette, a kvartett jövés-menése a kuncevói dácsában, az őrök tétovázása, az orvosok hosszúra nyúlt távolmaradása a haláltusa idején – megannyi kérdés, amely örökre megválaszolatlan marad. Berija siettette volna mestere halálát? Nem lehetetlen, még ha a történészek soha nem is tudták bizonyítani. Talán a zűrzavarban az utódlást készítette elő? Minden erre utal.

Sztálin temetésén az egész világ láthatta, hogy egy – Malenkovból, Berijából és Molotovból álló – triumvirátus örökölte a hatalmat. Sztálin halálának előestéjén a Párt Központi Bizottságának Elnöksége[16] szűk körben ülésezett. Hruscsov aggódva állapítja meg, hogy Berija és Malenkov megegyezésre jutott: előbbi az utóbbit javasolta a Minisztertanács elnökének, míg az utóbbi az MVD (belügyek) és az MGB (állambiztonság) összevonását az első miniszterelnök-helyettesnek kinevezett Berija felügyelete alatt. Berija – számol be majd róla Hruscsov – tudta, hogy Sztálin utódja nem lehet egy grúz: ezért mindent Malenkovra bízott, akiről úgy vélte, hogy könnyen befolyásolható. De közben megfeledkezett arról, hogy figyelembe vegye a többi vezető túlélési ösztönét is – kezdve Hruscsovéval.[17]

A hóhér szomorú vége

Ami a folytatást illeti, a párt első titkárává választott Nyikita Hruscsov nem táplált illúziókat. Ha Berija a hatalom oroszlánrészét magához ragadja –, ahogyan ezt harmincéves pályafutása során végig cselekedte – akkor egykettőre megszabadul majd lehetséges vetélytársaitól, kivéve Malenkovot, akinek csupán protokolláris szerepet szán. Az MVD és az MGB vezetőjeként az ország összes rendőri szervét – a belföldi elhárítást is beleértve – a kezében tartotta. Berija tehát mindenható volt. Tágas lubjankai irodájából mindkét célját megvalósíthatta, vagyis kényelmesen megszabadulhatott versenytársaitól, és végleg magához ragadhatta a legfőbb hatalmat.

Hruscsov kitartóan győzködi Bulganyint, Molotovot, Vorosilovot és végül Malenkovot is arról, hogy amíg Berija a helyén marad, egyikük sincs biztonságban. Pökhendi fennhéjázása, kérkedő fölényessége és harsány jókedve aggodalommal töltötte el őket. E magas rangú vezetők tehát megállapodnak, hogy a legnagyobb titokban előkészítik veszélyes kollégájuk meglepetésszerű letartóztatását egy kibővített elnökségi ülésen. A csavar az lesz a dologban, hogy az akciót katonák fogják végrehajtani, tekintve, hogy az összes civil státuszú rendvédelmi szolgálat a kiszemelt férfiú parancsnoksága alatt áll. A kényes művelet irányítását – vagy féltucatnyi főtiszt támogatásával – az újonnan kinevezett védelmi miniszter, Zsukov marsall – aki 1945 óta gyűlöli Beriját – és Moszkalenko tábornok, Moszkva légvédelmi parancsnoka vállalja magára.

1953. június 26-án, amikor elmegy erre a találkozóra, Berija nem számít rá, hogy Malenkov – minisztertanácsi elnök minőségében váratlanul bejelenti a letartóztatását. Az ülésen elnöklő korábbi szövetségesét annyira megbénítja saját merészsége, hogy elcsuklik a hangja: mire Hruscsov veszi kezébe a dolgok irányítását, és előhívja a szomszédos irodában várakozó Zsukovot. A marsall – több egyenruhás tábornok kíséretében – belép, és Berija felé indulva elkiáltja magát: „Kezeket fel, Lavrentyij Pavlovics!"

A jelenet mindössze egy-két percig tart. Beriját – aki magához sem tud térni – erős őrizettel egy szomszédos irodába kísérik. A katonáknak parancsba adták, hogy Beriját teljesen el kell szigetelni a külvilágtól, különösen a rendőrségtől: ha a biztonsági főnöknek akár egyetlen emberét is sikerülne értesítenie, az kész katasztrófa! Ezek után a prezídium folytatja és egykettőre be is fejezi munkáját. Beriját katonai kísérettel a lefortovói börtönbe viszik, majd – attól tartva, hogy az MVD rátalál – a hadsereg egyik titkos bunkerébe szállítják. Csak az orosz főváros egyes pontjain –

különösen a Lubjanka környékén – váratlanul felbukkanó néhány tank láttán jutottak a megfigyelők arra a következtetésre, hogy valami komoly dolog játszódott le az ország szívében.[18]

Másnap este – mintha mi sem történt volna – egész Moszkva a Bolsoj Színházban tolong, hogy megnézze Jurij Saporin *Dekabristák* című darabjának premierjét. A jelenlévő diplomaták és újságírók megállapíthatták, hogy a vezetői páholyban teljes a létszám, az elnökség minden tagja a helyén van, az egyetlen Lavrentyij Berija kivételével. Két hetet kell várniuk arra, hogy a TASZSZ hírügynökség július 10-én kelt közleményéből hivatalosan is értesüljenek arról, hogy az MVD és az MGB volt vezetőjét – bűncselekményeket megvalósító magatartása miatt – a plénum egyhangúlag kizárta a kormányból és a pártból.

Ekkoriban senki sem tudta, vajon Beriját ügye tárgyalásáig bebörtönözték, titokban Szibériába száműzték vagy statáriálisan kivégezték. Csak a Szovjetunió megszűnése után, 1991-ben kerültek napvilágra a Központi Bizottság plénuma 1953. július 2. és 7. között tartott titkos ülésének[19] jegyzőkönyvei, és vált világossá, hogy Hruscsov és társai összeesküvése egyáltalán nem volt előre megnyert ügy. A jelen lévő kétszáztizenhat tag közül magától értetődően sokan módfelett meglepődtek, amikor Malenkov, Hruscsov, Molotov és Bulganyin szájából kellett hallaniuk, hogy Berija áruló, kém, ellenforradalmár, az imperializmus ügynöke stb. volt. Persze a legtöbbjüket nem lehetett becsapni: mindezek a vádak nyilvánvalóan a képzelet szüleményei, és azt mutatják, hogy Sztálin utódai között élet-halál harc játszódott le. Ám ezek az apparatcsikok természetesen egyhangúlag döntenek Berijának a pártból való kizárásáról, valamint arról, hogy bűntetteiért bíróság előtt kell felelnie. Berija december 18-án jelenik meg egy moszkvai különleges bíróság előtt, amely hazaárulás bűntettében bűnösnek találja, és a tárgyalás végeztével, 1953. december 23-án kivégzik.

NYOLCADIK FEJEZET

Versenyfutás az atomért

„A kémkedés bűntettét csak az különbözteti meg
a hazaárulás bűntettétől, hogy elkövetői külföldi állampolgárok."
(Dalloz Jogtudományi Enciklopédia)

Los Alamos. Sivatag az Egyesült Államok déli részén. Magas sziklaszirt egy gyér növényzettel benőtt fennsík közepén, az újmexikói hegyek szívében. A legközelebbi város, Santa Fe ötvenöt kilométerre, a Rio Grande túloldalán, míg az állam fővárosa, Albuquerque százötvenhárom kilométerre délre fekszik. 1943 áprilisában néhány száz mérnök, kutató és technikus telepedett le a többszörös szögesdrótkerítéssel körülvett, hatalmas kiterjedésű területen emelt ideiglenes lakásokban, és került Leslie Groves tábornok parancsnoksága alá. Hamarosan 5000-ren élnek majd Amerika e távoli szegletében, a Stratégiai Szolgálatok Hivatalának (OSS) felügyelete alatt. Lakhelyelhagyási tilalom, személyi azonosság ellenőrzése, levelek felbontása, a lakók elkülönítése egymástól. Igazi kaszárnyaélet.

A Manhattan-terv[1] 1942 augusztusában, hat hónappal az Egyesült Államok háborúba lépését követően indult. Korlátlan pénzeszközök, több százezer alkalmazott, különleges célú üzemek: Oak Ridge (Tennessee), Hanford (Washington DC). A világ legkiválóbb tudósai, akiket – mások mellett – a náci Németországból és a fasiszta Olaszországból menekültek közül toboroztak: Szilárd Leó, Enrico Fermi, Hans Bethe, Robert Oppenheimer, Niels Bohr... A cél az atombomba kifejlesztése volt, az az őrült

terv, amelyről a legkiemelkedőbbek közül egy maroknyi – brit, amerikai, orosz, német és francia – fizikus azóta álmodott, hogy 1938-ban Berlinben felfedezték az uránhasadást. Abban az időben a nemzetközi tudományos közösség tagjai – követve a hagyományokat – legígéretesebb felfedezéseiket még egymás rendelkezésére bocsátották, ekként az egész emberiség javát szolgálva.

1939. szeptember 1-jén kitört a háború. A kutatók szerteszóródtak, a kutatóintézetek bezártak, a folyamatban lévő munkák félbeszakadtak – és ami a legfontosabb –, a nemzetközi tudományos közösség szétzilálódott. Az utolsó, még működő laboratóriumok pedig nem is gondolhattak felfedezéseik közreadására! A Manhattan-terv legfőbb jellemzője a szigorúan titkos minősítés. A szovjetek miatt? Egyáltalán nem, hiszen abban az időben a Szovjetunió az Egyesült Államok szövetségese. Ezeknek a tudósoknak és az őket felügyelő katonai vezetőknek a leggyötrőbb rémálma az volt, hogy kutatásaik eredménye közvetlenül vagy közvetve német kémek kezébe jut, és Adolf Hitler e félelmetes eszközt felhasználva próbálja majd a háborút megnyerni.[2]

Klaus Fuchs: a reaktor szívében

1943 decemberében brit atomtudósok – akiket azért toboroztak, hogy a félelmetes atombombán dolgozzanak, amelynek elrettentő erejétől várták a háború minél gyorsabb befejezését – érkeztek a legnagyobb titokban Los Alamosba. Augusztus 19-én Franklin Roosevelt és Winston Churchill kimerítő tárgyalások után úgy döntött, hogy az atombomba mielőbbi megépítése érdekében erőfeszítéseiket egyesítik. Erről csak néhány tucatnyi tudóst és tisztviselőt tájékoztattak, és még az amerikai alelnök, Harry Truman sem tudott semmit az ügyről. Az angliai kutatásokban részt vevő legsikeresebb tudósokat a projekt vezetői azonmód beszervezték, és a legteljesebb titoktartás mellett Los Alamosba küldték.

Ehhez a csoporthoz csatlakozott egy Németországból menekült harminckét éves, kiváló tehetségű fizikus, a frissen honosított brit állampolgár, Klaus Fuchs.[3]

Az 1911-ben, Mainz közelében, egy pacifista lutheránus lelkész fiaként született fiatal fizikushallgató, Klaus Fuchs már nagyon korán csatlakozott a német szocialistákhoz, majd a KPD kommunistáihoz. A Hitler hatalomra kerülése után Angliába menekült ifjút az 1941-ben ugyancsak Németországból emigrált és Birminghamben az urán-235 hasadását tanulmányozó Rudolf Peierls professzor vette maga mellé. Fuchsot már akkor is az uránizotópok gázdiffúziós elválasztásával világszerte foglalkozó kevés szakember egyikeként tartották számon. Készségesen aláírta az Official Secret Actet, amelyben megfogadta, hogy soha semmit sem árul el a Peierls mellett végzett kutatásairól. A gyorsan megszerzett brit állampolgárságot is pártfogójának köszönhette.

Amikor az Egyesült Államok és Anglia belekezdett a Manhattan-terv megvalósításába, Fuchsot e nagyszabású vállalkozás tudományos igazgatója, a köztiszteletben álló Robert Oppenheimer veszi fel munkatársnak. Kommunista múltja miatt ekkor senki sem aggályoskodott, hiszen sürgetett az idő, a fiatal Klaus kitűnő választásnak ígérkezett, és különben is, vajon 1941 nyara óta a Szovjetunió nem az Egyesült Államok szövetségeseként küzdött a nácizmus ellen folyó élethalálharcban? És 1942 májusában – Churchill kezdeményezésére – vajon nem írt alá egy kölcsönös segítségnyújtási szerződést az Egyesült Királysággal? És vajon a szövetségesek nem szállítottak-e több ezer katonai repülőgépet, tankot, géppuskát és mindenféle egyéb fegyvert a Szovjetuniónak?[4]

Senkinek sem fordult meg a fejében, hogy a zseniális fiatal fizikus 1942 tavasza óta a szovjet titkosszolgálatnak dolgozik. Londonban az egyik német kommunista elvtársa, Jürgen Kuczynski bemutatta őt egy bizonyos „Alexandernek", a szovjet katonai attasé titkárának, aki egyben a GRU, a Vörös Hadsereg

kémszolgálatának ügynöke. Fuchs az általa ismert titkokat egy bizonyos „Soniának", egy tapasztalt kémnek kezdte kiszolgáltatni, aki valójában Kuczynski húga. Amikor a nő tudomására jut, hogy Fuchsot az Egyesült Államokba küldik, továbbítja neki a Lubjanka jóváhagyó beleegyezését – tudniillik a GRU-t időközben az NKVD alá rendelték –, valamint ottani ügynökének, bizonyos „Raymondnak" az adatait. A kapcsolatfelvételt 1944 februárjában, New Yorkban tervezték.

„Raymondot" valójában Harry Goldnak hívják. Svájcban született, orosz zsidó családban, majd kivándorolt az Egyesült Államokba, ahol vegyészmérnöki képesítést szerzett, és 1935-ben az NKVD hálójába került. 1940-ig Jakob Golos szuperügynök irányítása alatt dolgozik, akinek a titkárnője, Elizabeth Bentley – a vele kapcsolatba került ügynökök pechjére – hamarosan az újságok botránykrónikájának hősnőjévé vált (lásd a 10. fejezetet).

A New York-i találkozóra a tervezett időben kerül sor. Fuchs teniszlabdát, „Raymond" egy pár kesztyűt meg egy zöld fedelű könyvet tart a kezében. A tartótiszt és ügynöke – akinek első fedőneve „Rest" – között jó kapcsolat alakul ki. Öt találkozójuk során Fuchs mindent elárul az NKVD-nek, amit az Oak Ridge-ben, a Manhattan-terv egyik legfontosabb helyszínén emelt új, szigorúan titkos gyárról tud, mielőtt eltűnik, mintha a föld nyelte volna el. Környezetében senki sem sejtette, hogy 1944. augusztus 14-én – Peierls professzort követve – Los Alamosba költözik. Két évre.

Harry Goldot, alias „Raymondot" aggodalmak gyötrik. New Yorkban a tudományos és műszaki hírszerzésért (NTR) felelős „XY-vonal" illetékesei mind türelmetlenebbnek mutatkoznak. Végül 1945 februárjában Fuchs meglátogathatja nővérét, Kristelt a Massachusetts állambeli Cambridge-ben, ahol az immár lehiggadt „Raymond" hamarosan felkeresi. A tömött borítékban, amelyet Fuchstól aznap átvesz, több információ rejlik, mint amennyihez a KGB valaha is hozzájutott, vagyis minden, amit

Fuchs a fejlesztés végső stádiumában levő atombombáról egy év alatt összegyűjtött!

Fuchs jól tudja, hogy egyhamar nem mehet vissza Massachusettsbe. Ezért azt javasolja „Raymondnak", hogy az új-mexikói Santa Fében találkozzanak. Mindenre gondolt. Még egy buszmenetrenddel ellátott várostérképet is előhúzott a zsebéből. Véletlen egybeesés: pontosan a találkozójuk előtt, 1945. június 4-én a tudós egy Oppenheimer elnökletével tartott, fontos megbeszélésen vesz részt: tárgya a Trinity elnevezésű első plutóniumbomba, azon két fegyver egyike, amelyet az Egyesült Államok a következő nyáron Japán ellen szándékozik bevetni. Amikor „Raymond" néhány órával később elhagyja Santa Fét, táskája mélyén minden képzeletet felülmúlóan fontos titkok lapulnak.

Hirosima után

Amikor Fuchs 1945. szeptember 19-én ismét találkozik Santa Fében Harry Golddal, a világ már nem egészen ugyanaz, mint azelőtt. Ugyanis egy hónappal korábban a japán Hirosima és Nagaszaki városait leradírozták a térképről, a japán császár letette a fegyvert, a háború befejeződött. A nácizmus és a fasizmus végleg vereséget szenvedett. Viszont elkezdődött a hidegháború. Még a Manhattan-terv vezetőiben is kétségek merülnek fel: vajon miért kellene folytatni az urán-235-tel vagy plutóniummal működő reaktorok gyártását, ha nem azért, hogy nyomást gyakoroljanak a Szovjetunióra?

A tervet megvalósító tudósok – látva kutatásuk következményeit – pánikba esnek, hiszen a becslések szerint 110 000 és 250 000 között volt az áldozatok száma. Klaus Fuchs is megrémül, és aggodalmak gyötrik. Akárcsak a borzalmak fokozódásától elbizonytalanodott Niels Bohr és Szilárd Leó, ő is úgy véli, hogy az atombomba bevetését leginkább úgy lehet megakadályozni,

ha a maga részéről a Szovjetunió is olyan helyzetbe jut, hogy fenyegetni képes az Egyesült Államokat. A diplomaták ezt később elrettentés-egyensúlynak nevezték. Októberben Fuchs részt vesz a nukleáris fegyverek alkalmazásáról szóló zárójelentés elkészítésében, valamint a hidrogénbomba fejlesztésével kapcsolatos stratégiai megbeszéléseken. Ezekkel az égető titkokkal azonban nem tud mit kezdeni. Nincs több hír az NKVD-től. „Raymond" köddé vált. 1945 szeptemberében, egy ottawai GRU-ügynök, Igor Guzenko súlyos következményekkel járó disszidálása miatt a szovjet szolgálatok sietve beszüntették minden hírszerzési tevékenységüket. Könnyű volt észrevenni, hogy a nácizmus fölött győzedelmeskedő két nagyhatalom közötti egyre élesedő feszültség légkörében az FBI ettől fogva minden erejével a kommunista blokk ügynökei után nyomoz majd. Moszkvában behúzzák a féket: vigyázni kell, nehogy éppen most hívják fel a figyelmet értékes informátoraikra, mint például Klaus Fuchs!

1946. június 14-én Fuchs távozik Los Alamosból. Világos előtte, hogy az amerikaiak meg fogják szegni az Egyesült Királysággal kötött stratégiai megállapodásukat, hogy a nukleáris fegyverekre vonatkozó kizárólagos jogot maguknak tartsák fönn. Augusztus 1-jén a kongresszus elfogadja a McMahon-törvényt, amely megtiltja az amerikaiaknak, hogy nukleáris téren bárki mással együttműködjenek. A brit tudósok többé már nem szívesen látott vendégek Amerikában. Fuchs Európába repül, és az Oxford melletti Harwellben, az elméleti fizika tanszéken helyezkedik el, ahol a Clement Attlee miniszterelnök által felállított szigorúan titkos bizottság munkálkodik az atomfegyverek gyártásán – kizárólag az Egyesült Királyság javára.

Angliában – ahol sokkal szabadabban mozoghat, mint Új-Mexikóban – Fuchs újra felveszi a kapcsolatot régi német barátnőjével, Johanna Klopstechhel – KGB-kódneve „Martha" –, aki ugyanezt teszi a szovjet elvtársakkal. A központ új kódnevet

(„Charles"), valamint új összekötő tisztet jelöl ki neki. A találkozót 1947. szeptember 27-én este 8 órára beszélik meg a Nags Head nevű londoni kocsmában. Egy bizonyos „Eugene" vár rá, akinek tudomása van róla, hogy minden bizonnyal Fuchs ismeri a legjobban az A és H bombákkal kapcsolatos munkálatokat.

Az Enormoz-bizottság

„Eugene" igazi neve Alekszandr Fekliszov, hivatalos álneve Alekszandr Fomin.[5] 1941-ben ezt a volt rádiómérnököt rendelték az Egyesült Államokba, hogy az NKVD-nek a New York-i szovjet konzulátus épületében berendezkedett fő rezidentúrája és a moszkvai központ, azaz a Lubjanka közötti első titkos kapcsolatot kiépítse. 1943-tól ő felügyelte a Rosenberg-hálózatot (lásd alább). 1947-ben Angliába helyezik át, és a véletlen játéka folytán éppen rá bízták azt a feladatot, hogy személyesen foglalkozzon Klaus Fuchsszal. Mulatságos véletlen, hiszen Fekliszov Londonban ugyanazon az osztályon dolgozott, mint Jurij Mogyin, aki maga is a „cambridge-i ötök" ügyében járt el, azonban – hiszen a konspiráció kötelez – egyikük sem tudta, hogy irodaszomszédja éppen milyen aktákkal foglalkozik.

Fekliszov atomügyekben nem specialista, de szakmájában profi. A mindig kézírással író „Charlestól" kapott jegyzeteket, vázlatokat, képleteket, rajzokat és egyéb anyagokat kínos pontossággal továbbítja az MGB első igazgatósága Leonyid Kvasznyikov volt vegyész vezette X. (tudományos és műszaki hírszerzésért felelős) osztályának.[6] Ezeket a dokumentumokat ezután az Enormoz (Hatalmas) elnevezésű, szigorúan titkos dossziéval megbízott különbizottságnak küldték el. A bizottságnak célul szabták meg, hogy minden lehetséges módon csökkentse a leendő szovjet bomba gyártásához szükséges időt. Ezt Sztálin fogalmazta meg:

ezen információk birtokában a szovjet tudósoknak módjuk lesz arra, hogy sokkal gyorsabban zárkózzanak fel az Egyesült Államokhoz, mint amennyire saját erejükből képesek volnának.[7]

A végső döntést a Kremlben 1942 őszén megtartott fontos találkozón hozták meg.[8] Itt a kiváló fizikus, Abram Ioffé úgy becsülte, hogy a szovjet atombomba megépítéséhez tizenöt-húsz év szükséges. Sztálin erre rosszalló fintort vágott, és még aznap megbízta Beriját, hogy a Szovjetunió titkosszolgálatait e kiemelt fontosságú ügy szolgálatába állítsa. Az Enormoz-tervért felelős tudósok – élükön az alig negyvenéves fizikussal, Igor Kurcsatovval – a titokzatos 2. számú laboratóriumban kutatócsoportot hoztak létre, amely rendszeresen felhasználta a Macleantől, Fuchstól és másoktól származó információkat.

Az ügyeket az NKVD irányítja. Berija Pavel Fityinre, a külügyi osztály vezetőjére meg az új New York-i rezidens Vaszilij Zarubinra támaszkodik, ám a főszerep Kvasznyikovnak jut. A Kremlben egy kis irodát tartanak fönn Kurcsatov és Kvasznyikov szigorúan titkos találkozói számára, amelyek során a két tudós négyszemközt értékeli a különböző, Lubjankába eljuttatott dokumentumokat és információkat. E munka során Kurcsatov rendkívül értékesnek minősítette azt a kilencven, bizalmas minősítésű iratcsomót, amelyet Kvasznyikov 1947 szeptembere és 1949 áprilisa között „Charlestól", vagyis Klaus Fuchstól kapott. Emlékirataiban Fekliszov ezek tartalmát a következőképpen részletezi: „[...] a hidrogénbomba sematikus vázlata és megépítésének elméleti alapjai, melyeket angol és amerikai fizikusok fektettek le; a hirosimai és nagaszaki robbanások erejének kiszámítása, valamint a sugárzás távolságtól függő erősségének a kiszámítására szolgáló képlet; az izotópszétválasztó üzem építésének terve; a lég- és vízhűtéses atomreaktorok működésének összehasonlító elemzése stb."[9]

Az FBI célkeresztjében

1949. augusztus 29-én egy WB-29 típusú amerikai kémrepülőgép rejtélyes radioaktív részecskéket fedez fel a Szovjetunió távolkeleti részén fekvő Kamcsatka fölött. A talány megfejtése nem okoz gondot az amerikai tudósoknak: a Szovjetunió a legnagyobb titokban az első plutóniumbombáját tesztelte. A szövetségesek számára a hír kétszeresen is lesújtó: egyrészt jóval a becsült időpont előtt véget vet az amerikai atomfegyver-monopóliumnak, ugyanakkor azt is megerősíti, hogy a kémek valóban eljuttatták a szovjeteknek a bomba titkait.

Néhányat közülük azonosítottak és letartóztattak. Ezek többnyire kétségtelenül csak másodhegedűsök voltak, ám gyakran megesik, hogy ezek az ügynökök, akiknek már nincs vesztenivalójuk, vallani kezdenek, és egy részlet, egy cím, egy emlékfoszlány elegendő ahhoz, hogy az FBI szakértői egy egész hálózatot felgöngyölítsenek. Így buktatták le Harry Goldot, az igen hasznos munkát végző „Raymondot", akit előbb megfigyeltek, majd letartóztattak. És amire számítani lehetett: Gold, hogy mentse a bőrét, több kapcsolatának a nevét – köztük Klaus Fuchsét is – felfedte.[10]

Igazság szerint a tudós már egy idő óta az FBI célkeresztjében volt. 1945-ben, amikor a szövetségesek megkaparintották a Gestapo irattárát, találtak egy SS-nek kiadott parancsot, miszerint kutassanak fel és szállítsanak vissza Németországba egy Klaus Fuchs nevű kommunista mozgalmárt. Még hogy Fuchs kommunista? Az FBI-ügynököknek leesett az álla! Az amerikaiak tüstént riasztották a brit MI5-ot, amely a legjobb kopóit eresztette a fizikus nyomába, aki ekkoriban rejtélyes utazásokat tesz oda-vissza Harwell és London között. Az NKVD – amelyet londoni ügynöke, Kim Philby tájékoztat e fenyegetésekről – bölcsen cselekedett: fokozott óvatosságot rendelt el.

1949 októberében szorul a hurok a tudós nyaka körül. Apja, Emil Fuchs tiszteletes teológusi állást talált magának az NDK-ban. William James Skardon brit tiszt, Kelet-Európa-szakértő, több alkalommal is kikérdezi Fuchsot. Decemberben feltárja előtte, hogy feljelentették, és jobban jár, ha vallani kezd. Harwellben mindenki aggódik. Az újságok rácsapnak az ügyre, amely így nyilvánosságra kerül. Januárban Fuchs vallomást tesz. Februárban letartóztatják, miközben meg sem próbált szökni, az MGB nagy bosszúságára, ahol pedig – a bevált eljárást követve – „Charles" ügynök kivonását tervezték, hiszen egy ilyen képességű tudós olyan hasznos lenne Moszkvában!

És hogyan lehetséges, hogy Fuchs ilyen készségesen vallott? Hajdani volt tartótisztje, Alekszandr Fekliszov utóbb megpróbálta megmagyarázni, felidézve, mit mondott neki egy alkalommal az ügynöke: „Szeretnék segíteni a Szovjetuniónak, amíg nem próbálja ki saját atombombáját. Utána hazamegyek Németországba..."[11]

Klaus Fuchs vállalja tettét. Ám nem vall be mindent, nem fedi fel az összes kapcsolatát. Részletesen beszél szocialista, náciellenes és pacifista elkötelezettségéről. Az 1950. március 1-jén, az Old Bailey-ben, a londoni bíróságon megtartott tárgyaláson bűnösnek vallja magát. Bűnös államtitok megsértésében, de hazaárulásban nem: hiszen az események idején vajon a Szovjetunió nem az Egyesült Királyság szövetségese volt? És a nukleáris kutatásokban részt vevő tudósok többsége vajon nem úgy vélte, hogy az Egyesült Államokat oly módon lehet a leghatékonyabban elrettenteni a bomba használatától, ha a Szovjetunió is a birtokába jut? Az ítéletet kihirdették: tizennégy év fogházbüntetés.

Vajon miért intézték el a bírák csak úgy kutyafuttában az ügyet másfél óra alatt? És miért tulajdonítottak neki oly csekély jelentőséget? Valószínűleg azt akarták elkerülni, hogy Őfelsége kormánya, jelesül kémelhárító szolgálata nevetség tárgyává vál-

jon – különösen olyan időszakban, amikor az amerikai és a brit szolgálatok közötti kapcsolatok elkeseredett vetélkedéssé fajultak. Hasonlóképpen: vajon a szovjet vezetők nem azért hallgattak oly sokáig volt ügynökükről, mert nem akarták nagydobra verni, hogy kiváló tudósaik csak az amerikai bomba terveit lemásolva tudták a szovjet atombombát elkészíteni?[12]

A Wormwood Scrubs-i börtönben letöltött kilenc esztendő után a brit kormány szabadon engedte e kiváló tudóst, aki 48 évesen úgy döntött, hazatér apjához az NDK-ba, ahol – hűen ifjúkori eszméihez, és élvezve a kelet-berlini kormány kitüntető figyelmét – új életet kezdhetett. A Keletnémet Kommunista Párt Központi Bizottságának tagjává és az NDK Tudományos Akadémiájának osztályigazgatójává választották. Ott halt meg, kitüntetésekkel elhalmozva, 1988 januárjában. Nem minden kém mondhatta magát ilyen szerencsésnek.

Julius Rosenberg: fedőneve „Antenna"

Moszkvában a kémelhárítás az adatokat összevetve megállapítja, hogy Harry Goldot, aki beköpte Fuchsot, az FBI valószínűleg már 1948-ban átállította. És hogy minden bizonnyal valóságos aranybánya lehetett az amerikai kémelhárítás számára. Olyannyira, hogy – szándékosan vagy nem – az Egyesült Államokban a volt NKVD-nek dolgozó, egyik kiterjedt kémhálózat bukását okozta, melyet az a házaspár irányított, akiknek a neve hamarosan az újságok címlapjáról fog visszaköszönni: Julius és Ethel Rosenberg.

Rövid visszapillantás. 1942. szeptember 7-én, a Central Parkban tartott szakszervezeti gyűlésen az NKVD-ügynök Konsztantyin Csugunov – Bernard Schuster szakszervezeti aktivista tanácsára – érintkezésbe lép egy fiatal New York-i villamosmérnökkel, aki oroszországi zsidó bevándorlók fia, egyben kommunista szimpatizáns. Az újoncot – aki egy pillanatig sem vonakodik, Julius Rosenbergnek hívják, egy bizonyos Ethel Greenglass férje, két gyermek édesapja. Keskeny bajuszú, szemüveges, komoly és kiegyensúlyozott, az Army Signal Corpsnál, a hadsereg híradós alakulatánál rádiótechnikusként dolgozik – az NKVD „Antenna" fedőnéven a tudományos és műszaki hírszerzési osztály (NTR) gondjaiba ajánlja, melynek főnöke, Leonyid Kvasznyikov a Szemjon Szemjonov, alias „Henry" nevű tartótisztet rendeli ki mellé. A véletlen hamarosan arra kényszeríti Szemjonovot – akit az FBI közben azonosított, és 1944-ben kénytelen hazatérni a Szovjetunióba –, hogy átadja az ügyet Alekszandr Fekliszovnak, vagyis annak a hírszerzőnek, aki később Klaus Fuchs összekötője lett Londonban.

„Antenna" rövid időn belül az amerikai hadsereg műszaki fejlődésére vonatkozó minden információt továbbít az NKVD-nek, amihez csak hozzájut. Ami a legfontosabb, olyan besúgóhálózatot épít ki – elsősorban barátaiból –, amellyel kiváltja tartótisztje csodálatát. Ezeket az újoncokat Joel Barrnak, William Perlnek illetve Alfred Sarantnek hívják. Ők kézbesítik Julius barátjuknak a dokumentumokat, amelyeket az Fekliszovnak továbbít, ő pedig az irodájában mikrofilmre veszi, majd másnap ugyanazon az úton visszaküldi őket. „Eugene" hamarosan megtanítja Juliust a mikrofilmezés művészetére, és egy Leica fényképezőgéppel is megajándékozza, amelynek segítségével a baráti és ellenséges repülőgépek megkülönböztetésére kifejlesztett új rádiós eljárásnak, valamint az időzített robbanószerkezetnek a dokumentációja eljuthat Moszkvába; ez lehetővé teszi, hogy a gránátok ne az ellenséges repülőgéppel való találkozáskor, hanem a célpont közelében robbanjanak.

Julius egy szép napon, minden biztonsági szabálynak fittyet hányva, éppen egy ilyen – karácsonyi ajándéknak szánt – közelségi detonátorral – egy jókora, hat-hét kilós szerkezettel – lepi

meg az egyik broadwayi kávézóban a teljesen megrökönyödött „Eugene" barátját. Mikor ez az értékes mintadarab megérkezik Moszkvába, a Szovjetunió Minisztertanácsa siet elrendelni egy ennek a szerkezetnek a nagyüzemi gyártására szakosodott gyár felépítését.[13]

„Julius született toborzó volt" – emlékezett vissza utóbb tartótisztje. Ahogyan Kim Philby és cinkosai a cambridge-i Trinity College öregdiákjaiból verbuváltak ügynököket, Rosenberg a New York-i City College of New York (CCNY) néhány volt diákját szervezte be: Joel Barr, hajdani kommunista aktivista, szintén radarmérnök a Western Electric Companynál, aki Greenwich Village-i lakásán ugyancsak elsajátítja a titkos dokumentumok fényképezésének csínját-bínját; vagy William Perl, aki hasonlóképpen kommunista mozgalmár volt a City College-ban. Munkahelyéről, az ohiói Clevelandben működő vadászrepülőgép-gyárból havonként egy Juliusnak szánt, irat- és filmcsomagokkal megtömött, nagy barna bőr aktatáskával érkezik vissza New Yorkba. Egy napon Perl az első Lockheed P-80 Shooting Star sugárhajtású vadászgép teljes dokumentációjával lepi meg barátját, lubjankai megbízói legnagyobb megelégedésére. 1944 nyarán Rosenberg egy másik korábbi diáktársát, Morton Sobellt, a General Electric kutatóját is beszervezi. Ő szintén rengeteg – a szonárokra, az infravörös sugarakra, a tüzérségi lövegek irányzóberendezéseire és a rakétairányító rendszerekre vonatkozó – adatot szolgáltatott.

Greenglass, a gyönge láncszem

De Julius egy másik beszervezett újonca, feleségének, Ethelnek az öccse, a huszonegy éves David Greenglass lesz az, aki mindent a feje tetejére állít. 1944 szeptemberében Julius tájékoztatja „Eugene-t", hogy sógorát egy titkos katonai támaszpontra küldték az új-mexikói Los Alamosba, ahol állítólag egy félelmetes fegyver van készülőben. Greenglasst nem tudósként vagy kutatóként vették fel Los Alamosba: ő csupán egyszerű alkalmazott egy műhelyben. De ott van a helyszínen!

Ebben az időben – a konspiráció kötelez – Fekliszovnak sejtelme sincs a Manhattan-tervről. Főnöke, Leonyid Kvasznyikov viszont nagyon jól tudja, miről van szó: a háború kimenetele – hasonlóképpen az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti kapcsolatok jövőbeni alakulása – Los Alamosban fog eldőlni. Már két éve annak, hogy egy ártatlan San Francisco-i szovjet alkonzul képében tevékenykedő volt nyugati parti rezidens, Grigorij Heifetz – aki baráti kapcsolatot ápolt Robert Oppenheimerrel – riasztotta a központot. Tehát a legcsekélyebb lehetőségét sem szabad elszalasztani annak, hogy valahogyan Los Alamos közelébe férkőzzenek! Kvasznyikov habozás nélkül fülön is csípi az alkalmat, hiszen úgy véli, mindenáron be kell szervezni Greenglasst, legyen bármilyen fiatal és tapasztalatlan is.

Greenglass feleségének, Ruthnak engedélyezik, hogy meglátogathassa férjét Albuquerque-ben, Új-Mexikó fővárosában. A fiatalember, akit kellőképpen felvilágosítottak, elfogadja az ajánlatot, hogy Juliusnak és szovjet barátainak dolgozzon. 1945. január 1-jén, amikor New Yorkban tölti szabadságát, átad az új, „Liberal" fedőnevet viselő Rosenbergnek néhány dokumentumot, amelyeket természetesen nem értett, de amelyeket Jasztkov hírszerző tiszt nyomban átvizsgál. Az eredmény pozitív. Jasztkov ráveszi Ruth-t, költözzön Albuquerque-be, a North High Street 209-be. Az összeköttetés megkönnyítése érdekében Harry Goldot – aki immár Fuchs kapcsolata – megbízzák, vegye át tőle az ellopott dokumentumokat – és annyi baj legyen, ha ez a kémkedés legalapvetőbb szabályaiba ütközik. Végzetes hiba.

Az már a vég kezdete, amikor az FBI 1950. május 23-án – két hónappal Klaus Fuchs letartóztatása után – őrizetbe veszi Goldot. Az akció pánikot kelt a Rosenberg-hálózatban, és nem ok nélkül.

Gold már az első vallomása során beköpi David Greenglass nevét. Vajon szerepelt az FBI listáján? Annyi bizonyos, hogy a fiatal szerelőt június 16-án letartóztatják, túl korán ahhoz, hogy az NKVD ki tudná vonni. És ami még rosszabb: Morton Sobell a katasztrófa hírére Mexikóba menekül, hogy – micsoda meggondolatlanság! – a Szovjetunió nagykövetségén keressen menedéket, amelyet az FBI nyilvánvalóan megfigyel. Augusztus 18-án letartóztatják, kiadják az Egyesült Államoknak, ahol börtönbe vetik. A Rosenberg-hálózat körül egyre inkább szorul a hurok. Egyedül Joel Barr és Alfred Sarant csúszik át a hálón, előbbi Párizson keresztül jut el Prágába, utóbbi pedig – az utolsó pillanatban – Mexikón keresztül Varsóba. Szerény vigasz a központnak, amely mindent elkövetett, hogy Julius és Ethel Rosenberget sürgősen visszarendelje. Hiába. Elkéstek. A csapda bezárul, elkerülhetetlenül. Juliust 1950. július 17-én, Ethelt augusztus 11-én tartóztatja le az FBI.

Az igazságszolgáltatás paródiája

1951. március 6-án Rosenbergék megjelennek a New York-i szövetségi bíróság előtt. Alig egy évvel azután, hogy Klaus Fuchsot bíróság elé állították, és néhány óra leforgása alatt tizennégy év börtönre ítélik. De Amerika nem Anglia. 1950. június 24. óta az amerikaiakat teljesen leköti a koreai háború. Az Egyesült Államokban új hazafiság támad. A náci veszély után, íme, most itt a kommunista fenyegetés! Egy Joseph McCarthy nevű ismeretlen wisconsini szenátor az egész országban őrült kampányt folytat – méghozzá sikerrel – minden ellen, ami akár közvetlenül, akár közvetve a Szovjetunióra és a marxizmus-leninizmusra emlékeztet.

Moszkvában, az MGB székházában az egyesült államokbeli kémkedés irányítói riadtan követik a per alakulását. Jasztkov, Kvasznyikov és Fekliszov lesújtva veszi tudomásul, hogy barátjukat, Juliust és feleségét, Ethelt halálbüntetés fenyegeti. Figyelemmel kísérik az amerikai híradásokat, és kicserélik legfrissebb értesüléseiket, amelyekhez a közönséges halandók a Szovjetunióban nem férnek hozzá. A Kreml hivatalos álláspontja világos: Rosenbergék – ahogyan ők maguk mindvégig állították – soha nem dolgoztak a szovjeteknek!

A Rosenberg házaspár pere az igazságszolgáltatás paródiája volt.[14] Akárcsak Harry Gold, David Greenglass és felesége, Ruth is engedett az FBI zsarolásának, és Rosenbergéket az észszerű mértéken túl megvádolták: David szerint Julius a nukleáris terület kiváló szakértője, és az Egyesült Államokban folytatott szovjet kémkedés egyik kulcsembere volt. Az MGB-nél jól tudják, hogy ez nem igaz, és fel vannak háborodva: mindez néhány vázlatért, amelyet a felelőtlen és műveletlen Greenglass emlékezetből továbbított, olyan vázlatokért, amelyeket Klaus Fuchs, a használati utasítással együtt, már régen eljuttatott a Lubjankába!

Rosenbergék ügyvédjének, Emanuel Blochnak az erőfeszítései – a bizonyítékok kétségbe vonása, hivatkozás a józan észre – mind hatástalanok maradnak. Julius „és bűntársai az emberiség valaha ismert legfontosabb tudományos titkait" lopták el az Egyesült Államoktól – állítja Irving Saypol főügyész, aki nem talál szavakat arra, hogy bűnüket a maga szörnyűségében bemutassa. A pernek az Irving Kaufman bíró által elrendelt nyolcnapos felfüggesztése alatt Amerika visszatartja lélegzetét, akárcsak a három NKVD-tiszt, akik lubjankabeli irodájukban nem akarják elhinni a legrosszabbat, hiszen az Egyesült Államokban még soha, még a nácik ellen folytatott háború alatt sem ítéltek halálra idegen ország zsoldjában álló kémet!

A Kaufman bíró által április 5-én kihirdetett ítélet hallatán a közönségből a megdöbbenés hangjai törnek elő: „Bűnüket a gyilkosságnál is súlyosabbnak tartom... Árulásuk kétségbevonhatatlanul hazájuk kárára változtatta meg a történelem menetét..."

Juliust és Ethelt – két gyermek apját és anyját – halálra ítélik. Bűntársukat, Morton Sobellt harminc év börtönre. Ethel bátyját, David Greenglasst – az FBI ígéretei ellenére – tizenöt év fogházbüntetéssel sújtják. Így ért véget ez a bírósági bohózat, egyértelműen politikailag motivált ítélettel. És legfőképpen egy szörnyű emberi drámával. Ebben az esztelen ítéletben az a leginkább felfoghatatlan, hogy a volt kommunista szimpatizáns és tényleges NKVD-ügynök Rosenberg és Sobell bűnösségét vádlóik még csak nem is bizonyították!

A Lubjanka hallgatása

A kivégzést 1953 januárjára tűzik ki. Addig Sobellt az Alcatrazban (Kalifornia), Rosenbergéket pedig a Sing Singben (New York állam) tartják fogva. Ügyvédeik még egyáltalán nem adták fel a küzdelmet. Huszonhat fellebbezést nyújtanak be, amelyeket a fellebbviteli bíróságok sorra elutasítanak. Beleértve a Legfelsőbb Bíróságot is, amely 1952. október 13-án nyolc szavazattal egy ellenében, másodszor 1953. május 25-én héttel kettő ellenében, harmadszor pedig, a kivégzés reggelén hat szavazattal három ellenében mondott nemet. A Fehér Házban ezen a napon váltja Truman elnököt Eisenhower tábornok, aki az asztalán egy kegyelmi kérvényt talál...

A történelem ebből az időszakból az egész bolygót felkavaró, rendkívüli mértékű felháborodásra fog emlékezni. Brüsszeltől Párizsig, Mexikóvárostól Rómáig, Genftől Rióig emberek milliói mozdulnak meg és vonulnak utcára, tiltakozásokat írnak alá, és elállják az amerikai nagykövetségek bejáratát. A tudós Albert Einsteintől XII. Pius pápáig több száz kiemelkedő közéleti szereplő jár közben a Fehér Háznál. Hiába. Eisenhower elutasítja a kegyelmi kérelmet. Julius és Ethel Rosenberget 1953. június 19-én, nem sokkal este 8 óra után kivégzik börtönükben.

Az MGB moszkvai székházában megdöbbenés lesz úrrá. Az ügyet – miután 1951 nyarán kivonták a szervek hatásköréből – a Politbüró Lavrentyij Berija által vezetett különbizottsága vette át. A Lubjanka káderei már magában ez a döntés is rémült hallgatásra késztette. Vizsgálat indult Harry Gold ügynök ellen, akiről az NKVD-vezetők folyton dicshimnuszokat zengtek, de vádjai végzetesnek bizonyultak Rosenbergék számára. 1953 tavaszán Gajk Ovakimjan vezérőrnagyot, aki 1935-ben Goldot beszervezte, és Szemjon Szemjonov osztályvezetőt, aki 1943-ig az első tartótisztje volt, nyugdíjjogosultság nélkül felmentik. Elvi okokból. Berija tudta, hogy Sztálin rokonszenvez a csekistákkal – különösen a tudományos területen dolgozókkal, veszélyes lett volna tehát szigorúbb belső megtorlást alkalmazni.

Vajon a Kremlnek meg kellett volna törnie a csendet, és nyilvánosságra hozni, hogy a háború alatt Rosenbergék valóban kémkedtek, de határozottan náciellenes indítékkal? Ezt a tételt Alekszandr Fekliszov utóbb emlékirataiban[15] is megfogalmazta. Ez esetben Rosenbergék antifasiszta elkötelezettségük alapján részleges vallomást tehettek volna, az MGB pedig a világ összes kommunista pártját és számtalan befolyási hálózatát – kezdve a Béke Világtanácstól az összes, általa közvetlenül vagy közvetett módon irányított haladó szellemű, antifasiszta és humanitárius szervezetig – mozgósíthatta volna. Egy ilyen méretű megmozdulás kétségtelenül megmentette volna Rosenbergéket a villamosszéktől. De eltekintve attól, hogy az MGB egyszerű végrehajtójának nyilvánvalóan nem volt beleszólása a dolgokba, vajon ki merne megesküdni arra, hogy ez a stratégia megfordította volna a történelem menetét?

Julius és Ethel Rosenberg ma a New York-i Wellwood zsidó temetőben nyugszik. Hálózatuk tagjai közül Alfred Sarantnek és Joel Barrnak nem remélt sors jutott osztályrészül. Filip Sztarosz (Philip Staros) és Jozef Berg néven kivételes kutatói karriert futot-

tak be a Szovjetunióban, ahol a tranzisztor-, integráltáramkör- és elektronikuschip-technika fejlesztésében vállaltak szerepet, Nyikita Hruscsov elismerésétől övezve, aki minden feltételt biztosított számukra ahhoz, hogy a számítógépipart a kor élvonalába emeljék. Hruscsov menesztését követően, 1964 októberében nyugdíjba küldték őket, és 1979-ben, illetve 1998-ban fejezték be földi pályafutásukat anélkül, hogy valaha is bármiféle kellemetlenségnek lettek volna kitéve.

Ügynökök örök homályban?

Ez az atombombának szentelt fejezet nem csak Klaus Fuchs és Julius Rosenberg tevékenységét mutatja be. Az orosz történészek és szakértők, akárcsak a kémkedés történetének angolszász szakemberei, a mai napig vitatkoznak arról, hogy vajon egy bizonyos amerikai ügynöknek, szovjet tisztnek, vagy brit tudósnak milyen fontos szerep jutott abban, hogy az atombombatitkok észrevétlenül Moszkvába jussanak. Valószínűleg soha nem fogjuk megtudni, hogy pontosan ki csente el, sokszorosította, másolta le és továbbította Moszkvába a legértékesebb információkat, amelyek birtokában a moszkvai tudósok utolérhették az amerikaiakat.

Vajon milyen szerep jutott például Theodore Hallnak, egy másik Los Alamosban dolgozó NKVD-ügynöknek, az iratokban „Mlad" (fiatalember) fedőnéven szereplő, tizenkilenc éves zseniális fizikusnak? És a közvetítő tevékenységet eredményesen végző Cohen házaspárnak (a „Krogerék"). „Mladot" a „Luis" fedőnevű Morris Cohen szervezte be 1942 májusában, a New York-i metróban esett véletlen találkozást követően – amikor a Chicagói Egyetem Met Labora (fémipari laboratórium) beosztottjaként dolgozott. Morris felesége, Leontine Cohen (fedőneve: „Leslie") pedig rendszeresen eljárt Albuquerque-be, hogy új dokumentumokat szerezzen be.[16]

Ennek az izgalmas történetnek néhány szereplője az ismeretlenség homályában marad, hacsak egy szép napon valamelyik volt ügynök nem fedi fel a nevüket, de ennek az időszaknak már csak kevés túlélőjéről tudni. Egyes történészek mindösszesen öt vagy hat olyan ügynökről (közöttük Fuchs, Hall és Greenglass) beszélnek, akik 1942 és 1945 között Los Alamosba beszivárogva a szovjet titkosszolgálatoknak dolgoztak. De vajon mi érdeke volna a KGB-veteránoknak hatvan év múltán amerikai vagy brit kollégáik szemét felnyitni, vállalva, hogy volt ügynökeik vagy azok leszármazottai életében ez kellemetlenséget okozhat?

Egyébként az egykori Szovjetunió számos politikai vezetője által támogatott orosz tudósok és mérnökök következetesen igyekeznek lényegtelennek feltüntetni a kémkedés szerepét a szovjet bomba kifejlesztésében: mind szovjet, mind amerikai oldalon mindig is megalázó beismerni, hogy ilyen vagy olyan találmány vagy műszaki újítás közönséges iratlopás, és nem a nemzet tudományos elitjének a teljesítménye.

KILENCEDIK FEJEZET

Kravcsenko az NKVD ellen

„Oroszországnak saját politikai rendszere van,
amely különbözik a miénktől, de ugyanolyan demokratikus!"
(Pierre Cot vallomása a Kravcsenko-perben, 1949. március 2.)[1]

Majdnem hajnali egy óra van, amikor egy taxi befordul a Massachusetts Avenue-ra, és megáll a Union Station pályaudvar előtt, ahonnan naponta utasok ezrei utaznak New Yorkba. A kezében két bőrönddel kiszálló férfi otthagyta a bútorozott szobát, amelyet egy amerikai családtól hét hónapja bérelt. Nem szólt senkinek, sem a barátainak, sem kollégáinak a munkahelyén, a szovjet beszerzési bizottságban.[2] Sőt, enyhe rosszullétről panaszkodott, ami talán majd érthetővé teszi, miért nem jelenik meg hétfő reggel az irodában. Mielőtt felettesei előbb-utóbb rájönnek az igazságra.

A felöltőt, kalapot viselő férfi beszáll egy másodosztályú vasúti kocsiba. Tudja, hogy a szovjet tisztviselők mindig pullmannal utaznak. Amikor hajnali háromkor megérkezik New Yorkba, a peronon máris észrevesz egy egyenruhás orosz tisztet, bőrönddel a kezében. Lépteit lassítva elengedi a nemkívánatos személyt, és a taxiállomás felé indul. A sofőrnek egy manhattani zugszálló címét adja meg, ahová olasz néven jelentkezik be.

Ott, az egyetlen koszos villanykörtével megvilágított szobában kezdi el írni az amerikai sajtónak szánt terjedelmes nyilatkozatát. Ez a szöveg, amelyet számos újság vesz majd át, csupán a kezdet, egy vázlat, egy első tervezet. A szökevény – miután

titokban amerikai barátoknál húzta meg magát, és a szovjet hatóságok a legváltozatosabb gonosztettekkel vádolták meg, majd különböző álnevek mögé bújva, városról városra, rejtekhelyről rejtekhelyre menekül – terjedelmes beszámoló megírásához lát hozzá, amelyet egy hivatásos író rendez majd sajtó alá, mielőtt 1946 februárjában napvilágot lát. A több mint húsz országban lefordított könyv címe hamarosan világszerte ismertté vált: *Én a szabadságot választottam!*[3]

A munkásosztály élcsapata

Viktor Kravcsenko az Ukrajna keleti részén fekvő Jekatyerinoszlavból, a későbbi Dnyepropetrovszkból származik. 1905 januárjában, pontosan az első levert orosz forradalom idején született – amelyet a cár katonái kíméletlenül elfojtottak, és amelynek saját apja is résztvevője, részben áldozata is volt. Apja, a hős, úgy döntött, csatlakozik az immár vértől szennyes cári rezsim vak önkénye ellen indított könyörtelen harchoz. Az ifjú Viktor egész életében emlékezni fog arra az 1917. márciusi napra, amikor láthatta atyját, a harcedzett forradalmárt, vörös zászlók erdejében szónokolni a Marseillaise-t teli torokból harsogó tömegnek.

Viktor nagyon szereti az apját, ám nem vak. Kamaszként szemtanúja az októberi forradalom utáni bolsevik hatalomátvételnek. Szülőhazájából, Ukrajnából kíséri figyelemmel a társadalmi feszültségek kiéleződését, a mindennapossá vált erőszakot, az ország elszegényedését, a káosz általánossá válását. A polgárháború évei alatt látta, amint vörösök, ukrán nacionalisták, fehérek, németek, anarchisták és útonállók marakodnak a darabjaira hullott hatalom morzsái fölött, amely képtelennek bizonyult az egykoron a birodalom éléstárának nevezett, mindenféle földi jóban bővelkedő területet kormányozni, ahol ekkor már az éhínség és a tífusz szedi áldozatait.

A tizenhét éves korában, a donbasszi szénmezőre vetődött ifjú, temperamentumos Viktor csatlakozik az egyetlen olyan szervezett mozgalomhoz, amely – felfogása szerint – segítheti szerencsétlen hazája felemelkedését: a Kommunista Ifjúsági Szövetséghez (Komszomol), amely a jövő aktivistáinak – akik olvastak könyveket, és tudnak a tömegek nyelvén beszélni –, valamint az új társadalom és egy jobb élet idealista építőinek az iskolája. Visszatérve Dnyepropetrovszkba, az egyik gyár gépműhelyében dolgozik művezetőként. A huszonhárom éves fiatalember – nem hallgatva öreg, immár illúzióit vesztett apja figyelmeztetésére – belép az ekkor már a Joszif Sztálin elvtárs által irányított kommunista pártba.

A párt gondoskodik újoncairól: Viktor Kravcsenkót a harkovi Műszaki Intézetbe küldik, hogy ott mérnöki tanulmányokat folytasson. Ígéretes ifjak ezrei kapnak így műszaki és politikai képzést, akik majd a legszörnyűbb megpróbáltatásokon – a kulákok kiirtása, moszkvai perek, szibériai deportálások – mennek keresztül, hogy néhány év múlva a munkásosztály élcsapatát alkossák, amelyet ekkor még nem nomenklatúrának neveznek. Kravcsenkónak annál is könnyebben megy a társadalmi felemelkedés, mivel Sztálin egyik legközelebbi munkatársa, Szergo Ordzsonikidze népbiztos felfigyel rá.

1932-ben a dnyepropetrovszki párt területi bizottsága Kravcsenko elvtársat a fővárostól északra fekvő Podgorodnojébe küldi, hogy segítsen a földek kollektivizálásában és a kulákok elleni harcban. Ez a tapasztalat eloszlatja kétségeit: az erőszak, a gyilkosságok, fosztogatások és deportálások rettegésben tartják e korábban virágzó terület lakosait, nyomorra és éhínségre kárhoztatja a parasztokat. 1933-ban – abban az évben, amikor Sztálin bejelenti a felszabadító kollektivizmusnak a spekulánsok, árulók, szabotőrök és egyéb idegen ügynökök fölött aratott győzelmét – Podgorodnoje összes lakosa éhen hal. Ugyanezen

év folyamán, az aratási szezonban egy másik – a Dnyepropetrovszktól nem messze fekvő Pjatihatkiban – számára kijelölt feladat megerősíti Kravcsenkót azon ijesztő felismerésében, mely szerint a vidék GPU által irányított kuláktalanítása óriási méretű, milliók halálát okozó emberi katasztrófához vezetett.[4]

A kommunizmus belülről

Nemzedékének több ezer kommunistájához hasonlóan, Viktor Kravcsenko is lassanként kettős személyiséggé válik, aki titkon őrlődik a mind jobban erősödő sztálinizmus jeles szószólójaként befutott karrierje és egy abszolút kimondhatatlan – hiszen a hivatalos propagandával szöges ellentétben álló – társadalmi valóságról való konkrét ismerete között. A nyugati kapitalizmus megrázkódtatásai, Adolf Hitler hatalomra jutása Németországban, az első ötéves terv sikeres teljesítése, a szovjet ipar mind gyorsabb fejlődése életben tartják a ragyogó jövő mítoszát, ám anélkül, hogy az SZKP több ezer vezetőjének a fejében valaha is ki tudták volna oltani a sztálini diktatúrával szemben táplált ellenszenvet, valamint a politikai rendőrség – a Cseka, a GPU, majd az NKVD – által indított tisztogatások okozta, a legfelsőbb állami vezetést sem kímélő rettegést.

Élettörténetében Viktor Kravcsenko a belső szemlélő szemüvegén keresztül láttatja a Sztálin-korabeli Szovjetunió történelmét jellemző mélyreható változásokat: 1934-ben a diktátor bizalmas híve, Kirov rejtélyes körülmények között történt meggyilkolása, amelyet országos méretű, példátlan terrorhullám követett; 1935-ben a bányász Sztahanov egyedülálló teljesítménye, amely az ország összes építkezésén és üzemében hihetetlen méretű munkaverseny-mozgalmat indított el; 1936-ban a Szovjetunió új, Sztálin szerint a világ legdemokratikusabb alkotmánya, amelynek rendelkezései kérészéletű reményeket ébresztettek, ám amelyet

az egyre brutálisabb elnyomás csakhamar elsöpör. Beszámolója azért különösen érdekes, mert minden ideológiai előfeltételtől mentes: Kravcsenko úgy festi le a tényeket, az embereket, a drámai eseményeket, amilyennek látta őket.

Diplomás, elismert mérnökként a Fekete-tengertől nem messze, a Dnyeper partján fekvő Nikopolban lévő hatalmas kohászati gyár egyik vezetőjének nevezik ki. Részletesen leírja az abszurd és gigászi méretű bürokrácia fogságában vergődő mérnök mindennapjait, az egyszerű munkásemberek borzalmas munkakörülményeit, az NKVD elképzelhetetlen hatalmát a megfigyelés alatt álló, szorosan ellenőrzött, fenyegetett és spiclikkel körülvett dolgozók felett. Maga Kravcsenko csak az Ordzsonikidze miniszterhez – akinek barátságát sikerült megőriznie – fűződő régi kapcsolatára hivatkozva tud kibújni a politikai rendőrség karmai közül.

Kravcsenko beszámolója azért lebilincselő, mert mérnöki pontossággal ismerteti Sztálinnak a moszkvai perek idején bevezetett rémuralmi rendszerét, hasonlóképpen az országban zajló kirakatperek ezreit. E hazug és megalázó bírósági paródiákkal több millió, a mozgalomban edződött apparatcsikot, feddhetetlen kádert és egyéb bolsevik veteránt végeztek ki vagy küldtek a Gulagra. Ezúttal a lenini múltat kellett eltörölni! Kravcsenkónak csodával határos módon sikerül mentenie a bőrét e hihetetlen, a történelemben példa nélkül álló tisztogatás során, amellyel – hogy a diktátor és bérencei hatalmát megszilárdítsák – az egész lakosságot akarták megfélemlíteni. De vajon ki érthette meg ezt akkor Nyugaton?

Jaj, az osztályellenségnek!

1937 februárjában Kravcsenko elveszíti pártfogóját: Ordzsonikidze elvtárs váratlanul meghal, anélkül, hogy bárki tudná, vajon kivégezték-e, mint oly sokan másokat, vagy ő végzett magával.

Kravcsenko helyzete ismét meginog, az NKVD megvádolja és zaklatja, ám egy az utolsó percben érkezett kinevezés kihúzza a csávából: 1938 februárjában az urálbeli Szverdlovszktól mintegy hatvan kilométerre fekvő Pervouralszk Novotrubnij nevű nagy kohászati üzem főmérnökévé nevezik ki. Ott egy másik valóságot fedez fel, a kényszermunkatáborok világát, amelyekben szerencsétlen emberek milliói borzalmas körülmények között robotolnak azért, hogy a sok helyi gyár teljesíteni tudja az ötéves tervet. A táborokról nyújtott részletes leírásába az olvasó beleszédül, annyira ellentétes a korabeli sztálini propagandával.[5]

Ekkor jelenik meg nagy csinnadratta közepette a Szovjetunió Kommunista Pártjának új, Sztálin közvetlen irányításával megírt és kiadott története, amely a nagy októberi forradalom óta a Szovjetunió egész történetét átértelmezi: a dolgozó tömegek számára most már csak a kommunizmus építésének ez a teljesen meghamisított változata elérhető, amelyben Trockij, Buharin, Zinovjev, Kamenyev, Kresztyinszkij, Tuhacsevszkij, Rikov és megannyi más elvtárs kémnek, szabotőrnek és árulónak minősül. Ami ennek az eszelős munkának a szerkesztőit, nevezetesen a moszkvai Marx–Engels–Lenin Intézet „szakértőit" illeti, nagy sietve kivégzik őket – hogy semmi nyom ne maradjon utánuk.

Kravcsenkót egy másik uráli gyárba, Kemerovóba helyezik át, amikor 1939. augusztus végén, mint derült égből villámcsapás érkezik a hír: Sztálin és Hitler megnemtámadási szerződést kötött! Ezzel tehát a náci rezsim, amely a Kreml halálos és megtestesült ellenségének számított, sőt sok esetben a Kreml minden túlkapásának igazolására szolgált, a Szovjetunió legszorosabb szövetségesévé válik. A szibériai mérnök felidézi, hogy a hír „annyira megdöbbentette, felkavarta, hogy csaknem összeesett". És végül, amikor a kommunista propaganda – nem minden fintorgás nélkül – már hozzáidomult ehhez az egész világot megdöbbentő szövetséghez, a hitleri Németország 1941 júniusában megtámadja

a Szovjetuniót. Könyvében Kravcsenko beszámol a Szovjetunió-nak e katonai invázió előtt tapasztalható hihetetlen felkészületlenségéről, amely Sztálint teljesen cselekvésképtelenné teszi, és a rendszert alapjaiban megrendíti – jóval azelőtt, hogy Nyikita Hruscsov 1956-os titkos jelentésében megerősítette volna e történelmi gyengeség tényét.

1941-ben, a háború kitörésekor Kravcsenko a Vörös Hadsereg századosaként szolgál, de – az ország kohászati üzemeinek kiváló ismerőjeként – hamarosan az Orosz Föderáció Népbiztosainak Tanácsához (Szovnarkom) vezénylik Moszkvába. Új beosztása lehetőséget ad rá, hogy felfedezze a Szovjetunióban a Gulag könyörületet nem ismerő irányításával folyó kényszermunka alkalmazásának a mértékét, hasonlóképpen a tizennégy és tizenhét év közötti gyermekek 1940 októberétől általánossá tett munkakötelezettségét.

Ettől kezdve Viktor Kravcsenko a rendszer azon kiváltságos tagjai közé tartozik, akik a számukra fenntartott külön üzletek, különleges klinikák és titkos információk nyújtotta előnyöket élvezik. Már éppen beköltözni készül egy – a Szovjetunióban a kényelem netovábbját jelentő – kétszobás, önálló lakásba, amikor 1943 januárjában olyan hírt kap, amelyről álmodni sem mert volna: az Egyesült Államokkal kötött kölcsönbérleti szerződés keretében Kravcsenko mérnököt, a csövek, ágyúk, lövedékek, harckocsik és egyéb hadianyagok szakemberét kiküldik Amerikába!

Emlékirataiban beszámol az öt hónapon át tartó kihallgatásokról, vizsgálatokról, ellenvizsgálatokról és próbaidőről, amelynek az NKVD alávetette, mielőtt végül engedélyt adott, hogy fejest ugorjon a kapitalista pokolba. Amikor a Komilesz nevű, Vancouverbe tartó hajóval elhagyja Vlagyivosztokot, Kravcsenko tudja, hogy soha többé nem látja viszont hazáját. Ezt természetesen senkinek, még barátnőjének, Irinának sem árulja el. Már hosszabb ideje

titkon érlelt rögeszméje, hogy egy szép napon, bárhogyan is, de feltárja az igazságot a Szovjetunióról. Amikor 1943. augusztus 19-én megérkezik Washingtonba, ez már valóságos kényszerképzetévé válik, csak ez jár a fejében.

A híres szovjet beszerzési bizottság „Fémek" részlegének tagjaként Kravcsenko feladata a Szovjetunióba több tízmillió dollár értékben küldendő amerikai kohászati termékek vizsgálata, ellenőrzése és kijavíttatása. Keserű szájízzel jegyzi meg, hogy az NKVD továbbra is – mint ahogy kivétel nélkül minden külföldön tartózkodó szovjet embernek – éjjel-nappal a sarkában van. Ideológiai továbbképzések, rendőrségi kihallgatások, figyelmeztetések, megrovások, fenyegetések: vigyázat elvtársak, az amerikaiak továbbra is osztályellenség, akikkel veszélyes rokonszenvezni!

Paradox helyzet: a sztálingrádi csata óta a szovjetek az amerikai közvéleményben példátlan mértékű rokonszenvet élveznek, olyannyira, hogy Sztálint az Atlanti-óceán túlpartján megnyerő, sőt csodálatra méltó vezetőnek tartják. A beszerzési bizottságban töltött hét hónap alatt Kravcsenko megérti, hogy a szovjet propaganda hatalmas rombolást végzett az Egyesült Államokban, hogy a Szovjetunióról alkotott kép még soha nem volt ilyen kedvező Nyugaton, és hogy terve, miszerint felfedi a nyugati világnak az igazságot a kommunizmus hazájáról, korántsem lesz olyan egyszerű.

A sikerkönyv

1944. április 4-én a *The New York Times* szenzációt keltett azzal, hogy címlapon jelentette be egy fontos szovjet tisztviselő diszszidálását, és részleteket közölt Kravcsenkónak a kis New York-i szállodájában fogalmazott közleményéből, amelyben a szökevény az amerikai közvéleményhez folyamodik segítségért. Az újságírót, akinek Kravcsenko ezt az eget rengető szenzációt fenntar-

totta, Joseph Chaplennek hívják. Az NKVD-n döbbenet lett úrrá. A Szovjetunió washingtoni nagykövetsége első reakciójában azt is tagadja, hogy egyáltalán létezik ilyen nevű szovjet állampolgár. A másodikban elmagyarázza, hogy végül is egy dezertőrről van szó – hiszen a háborúnak még nincs vége –, aki ráadásul kötelességszegő és részeges alak.

Miközben szaporodnak a sajtónak adott interjúk, Kravcsenko belevág élete könyvének megírásába. Az *I Chose Freedom!* 1946 februárjában jelenik meg az Egyesült Államokban. A Scribner's kiadó az egyik legjobb tollú munkatársát, a New York-i TASZSZ ügynökség volt igazgatóját, Eugene Lyons amerikai–orosz újságírót bocsátotta a szerző rendelkezésére. A könyv azonnali és látványos sikert arat, több mint 2 millió példányban jelenik meg. 1946 júniusában, egy New Yorkból érkezett hajótulajdonos barátja tanácsára, Jean de Kerdéland párizsi kiadó egyvégtében elolvassa a vaskos kötetet, és úgy dönt, hogy saját kiadójánál, a Selfnél megjelenteti franciául. Nem tud róla, hogy Kravcsenko ügynöke már felajánlotta a legnagyobb francia kiadóknak, ám egyikük sem akarta vállalni a kockázatot, hogy ilyen gyújtó hatású kommunistaellenes művet jelentessen meg.

A könyv francia nyelvű változata – *J'ai choisi la liberté!* címmel – 1947. május 1-jén jelenik meg. Alcíme: Egy magas rangú szovjet tisztviselő nyilvános- és magánélete. A fordítási munkát maga Kerdéland végezte. A könyv abban az országban, ahol a kommunisták éppen kilépni készülnek a kormányból, valóságos irodalmi bomba. Júniusban a Sainte-Beuve-díj rangos zsűrije (Maurice Nadeau, Max-Pol Fouchet, Raymond Aron, Étienne Lalou, Jules Roy, Paul Guth, Jean Dutourd) kilenc szavazattal hét ellenében, szenvedélyes viták eredményeképpen, díjnyertesnek választja. A díj a vegyes politikai kritika ellenére is hozzájárul a vaskos, 640 oldalas kötet népszerűségéhez. Ugyanakkor – természetes módon – a New York-inál sokkal nagyobb hatalmú

párizsi kommunista sajtó heves támadását is kiváltja. 1947. november 13-án a *Les Lettres françaises* hetilap a „Hogyan találták ki Kravcsenkót" című vitriolos cikkben szedi darabokra a könyvet, amelyet egy bizonyos Sim Thomas volt amerikai titkosszolgálati tisztviselő jegyzett.

A szenzációt keltő írás szerzője „felfedi", hogy ennek a Kravcsenkó nevezetű, hitvány semmirekellőnek vissza kellett volna térnie Moszkvába, hogy egy súlyos sikkasztási ügy miatt elítéljék, ám ehelyett megegyezett az amerikai kémelhárítással, hogy diszszidál, és cserében egy az állítólagos sztálini diktatúrát leleplező könyvet jelentet meg – amit nyilvánvalóan nem is ő írt! A *Les Lettres françaises* szerint a Kravcsenko-ügy csupán egy a megszokott szovjetellenes ármánykodások közül, amelynek célja a hidegháború kiélezése, és amelyben a főszereplő személye teljesen érdektelen. És itt jön a meglepetés: a senkiházi Kravcsenko, ez a becstelen áruló az Atlanti-óceán túlpartján lévő menedékéből becsületsértési pert indít a *Les Lettres françaises* ellen.

Kitör a hidegháború

A szökevény volt mérnök szert tesz néhány barátra amerikai politikai körökben. Ők tanácsolják neki, hogy az ügyet vigye Franciaországba, egy olyan jogállamba, ahol biztosított a véleménynyilvánítás szabadsága, de ahol a Moszkvából irányított kommunista párt a választók egyharmadát képviseli: ha a per nyilvánosan zajlik, Kravcsenkónak arányaiban sokkal népesebb hallgatósága lesz, mint az Egyesült Államokban. A könyvéből származó jogdíjak bőven fedezik a kaland költségeit. A Franciaországba szóló, álnéven kiállított útlevélről és vízumról új barátai gondoskodnak.

Mivel kiadóját, Kerdéland-t már más ügyek kötik le, új francia ügynöke, Gérard Bouteleau teszi meg az első jogi lépéseket, és ráveszi a párizsi kamara egyik sztárügyvédjét, Georges Izard-t,[6]

vállalja el e nem mindennapi ügyfél védelmét. Izard ekkor negyvenöt éves. Mint a Népfront volt parlamenti képviselője, a háború alatt az ellenállás szocialista meggyőződésű harcosa, és Emmanuel Mounier-vel az *Esprit* című folyóirat társalapítója, meggyőződéssel vallja, hogy a történelem e pillanatában a legnagyobb veszélyt Franciaországra a kommunizmus jelenti. Gilbert Heiszmann ügyvédnek, a sajtójog és a rágalmazási ügyek szakértőjének a segítségét is igénybe veszi. New Yorkban Kravcsenko barátai több ízben tanúfelhívást tesznek közzé az orosz és ukrán emigráns sajtóban. Újabb meglepetés: ügyvédei irodájában több mint ötezren jelentkeznek tanúnak!

A peres eljárást 1948. január végén indítják el. A *Les Lettres françaises* két legfontosabb embere – Claude Morgan igazgató és André Wurmser irodalmi rovatvezető – elfogadja ezt a furcsa kihívást, amelyet Amerikából indított ez az ismeretlen, nyilvánvalóan a CIA által befolyásolt disszidens. Úgy vélik, nem kell nagyon megerőltetni magukat ahhoz, hogy a tárgyalás eredményeképpen egy szabályos vádirat szülessen a „fasiszta, rasszista, antiszemita, munkásellenes, szakszervezet-ellenes rendőrállam", az Egyesült Államok ellen. Ők is neves ügyvédekkel – Nordmann, Blumel, Matarasso és Bruguier – veszik körül magukat, akik mindannyian az ellenállás harcosai és/vagy kommunista aktivisták voltak. Nagy hírverés közepette hírneves tanúk egész seregét trombitálják össze, akik mindannyian az ellenállás hősei, ám az ügyről semmit sem tudnak, de akiknek a puszta neve – reményeik szerint – önmagában elegendő lesz, hogy az emberek megértsék, melyik oldal a gonosz, amelyet Kravcsenko testesít meg, és melyik a jó: Frédéric Joliot-Curie, Vercors, Jean Cassou, Pierre Courtade, Fernand Grenier, Louis Martin-Chauffier, Emmanuel d'Astier de La Vigerie, Pierre Cot, Pierre Debray...

A két fél – Kravcsenko az egyik, az NKVD a másikon oldalon – szöges ellentétben álló okokból e közönséges rágalmazási ügyet

politikai propagandaműveletté kívánja alakítani. A következő hónapok során ennek az erős ideológiai színezetű eljárási küzdelemnek a hátterében több fontos esemény is zajlik: a prágai puccs, amely Moszkva parancsára Csehszlovákiában minden hatalmat a kommunisták kezére játszik; a berlini blokád, amelynek során az Egyesült Államok a Vörös Hadsereg által körülzárt volt német főváros nyugati zónájának segítségére siet; a bányákban szervezett általános sztrájkról szóló híresztelések, amelyek a francia kormány tervezett megdöntésének előjátékát jelentik; valamint az európai népességnek egy esetleges harmadik világháború veszélye miatt érzett, mindinkább növekvő aggodalma. Rendkívüli izgalmak közepette végre elkezdődik az 1948 nyarára tervezett, majd hat hónappal elhalasztott procedúra, amelyet az újságok már előre az évszázad perének neveznek.

A CIA, az NKVD meg a többiek

1949. január 24-én délben a Szajna megyei törvényszék 10. büntetőtanácsa ajtajában nagy a tolongás – a rágalmazási ügyeket szokásosan a 17. tanács tárgyalja, de erre az alkalomra egy tágasabb termet jelöltek ki számára. Durkheim bíró elnököl, két másik bíró közreműködésével. Az elnökkel szemben, a bíróságot az ülésteremtől elválasztó korlát két oldalán, ahol majd a tanúk jelennek meg egymás után, a védőügyvédek és a felperesek ügyvédei ülnek. Az ügyészhelyettes, a törvényszéki írnok, a rajzolók és az akkreditált újságírók – köztük az egészen fiatal Nyina Berberova, egy orosz emigráns újság[7] tudósítója – az emelvény lábánál gyülekeznek. A zsúfolt termet diplomaták, ügyvédek, írók, kíváncsiskodók, CIA-tudósítók, NKVD-ügynökök, egyenruhás csendőrök és civil ruhás rendőrök töltik meg.

Délután egy órakor megszólal a csengő: Kravcsenko lép be Constantin Andronikof, az elegáns, hivatásos törvényszéki tol-

mács kíséretében, aki később majd de Gaulle tábornoknak fog tolmácsolni. Egy rendkívüli tárgyalás veszi kezdetét, amelyet kilenc naposra terveztek, azonban csak két hónap múlva ér majd véget, és amelyről a francia és a nemzetközi sajtó elejétől a végéig tudósít. Feszültségben, sértegetésekben és kirohanásokban nem lesz hiány: hol az egyik, hol a másik fél emeli fel a hangját, sértegeti ellenfelét, közben igyekszik visszafogni magát, nehogy tettlegességre kerüljön sor, és olyan szilárdan ragaszkodik álláspontjához, mintha az élete múlna rajta.

Egyfelől a védelem tekintélyes tanúi – Jean Cassou, Yves Farges – adják elő hosszan általános észrevételeiket, katonai emlékeiket és politikai célzatú szónoklataikat, amelyek azt hivatottak bizonyítani, hogy aki Sztálin Szovjetuniójáról a kétség hangján szól, az csakis a nácik bérence lehet. Más, a Szovjetunióból érkezett tanúk is befolyásolni tudják a hallgatóság egy részét, mint például Zinajda Gorlova, Kravcsenko első felesége, aki fájdalomtól elcsukló hangon intéz dagályos vádbeszédet férje ellen; vagy a kitüntetései hármas sorával a mellén megjelenő sztálingrádi hős, Rugyenko tábornok, aki kínosan feszeng, majd Kravcsenko és védői kérdéseinek özöne alatt meg sem szólal, végül egy hang nélkül elhagyja a termet.[8]

A másik oldalon, Izard ügyvéd által kiválasztott tanúk közül többen olyan kisemberek, akik ismerték a Szovjetuniót az 1930-as és 1940-es években. Ezek rosszul öltözöttek, akadozva beszélnek, és Németország nyugati zónáiból – ahol 1945-ben menedéket találtak – utaztatták őket Párizsba. Noha alaposan kijut nekik a *Les Lettres françaises* jogi képviselőinek sértéseiből, megalázásaiból és megszégyenítéseiből, mégis lépten-nyomon meghatják a közönséget szavaik őszinteségével és azzal a pontossággal, amelyyel megerősítik Kravcsenko könyvének a földek kollektivizálását, az ukrajnai éhínséget, a politikai rendőrség kegyetlenségét vagy a munkatáborok borzalmait bemutató, legsúlyosabb kritikával átitatott fejezeteit.

A tárgyalás tizennegyedik napján egy nő kelt döbbenetet a tárgyalóteremben. A neve Margaret Buber-Neumann. Ez a német kommunista, a Komintern egyik vezetőjének felesége Moszkvába menekült, amikor 1933-ban a nácik vették át a hatalmat. Az 1937–38-as tisztogatások idején férjét az NKVD letartóztatta, majd nyoma veszett. Aztán őt is őrizetbe vették és a Gulagra zsuppolták. Egy kazahsztáni táborban töltött két borzalmas esztendő után Sztálin „szabadította ki", aki megígérte az akkoriban szövetséges Hitlernek, hogy kiadja neki a Szovjetunióban bebörtönzött németeket. Amint hazakerült, mint a Komintern ügynökét öt évre a ravensbrücki táborba zárták. A fiatal újságírónő, Nyina Berberova jegyzetfüzetébe ezt jegyezte fel: „A hallgatóság feszült figyelemmel hallgatja vallomását. Mondjuk ki őszintén: e vallomás önmagában tíz év antikommunista propagandával ér fel!"[9]

Ha valaki össze tudja hasonlítani a kommunista táborokat a náci lágerekkel, akkor ez a figyelemre méltó nő igen – aki egyébként utóbb e tárgyban két, nagyon felkavaró könyvet jelentetett meg a Seuil kiadónál. E hátborzongató összehasonlítást azonban az emberek vonakodnak elfogadni. Margaret Buber-Neumann beszámolója, akárcsak Kravcsenkóé, annyi borzalmat áraszt magából, hogy elképzelhetetlennek tűnik. Hogy valaki a náci rémuralom meg a szovjet pokol közé egyenlőségjelet merészeljen tenni, sérti mindazok felfogását, akik még mindig hisznek abban, hogy a Szovjetunió – a túlkapások és a tévedések ellenére – továbbra is a Föld népeinek fényes jövőjét testesíti meg.

A szovjet valóság

Hiába igyekszik Durkheim elnök a bíróságot a tárgyra, azaz egy rágalmazási ügyre korlátozni, a kéthónapos bírósági csatározás során valójában a Szovjetunió pere folyik Párizsban. Azonban Kravcsenko és ügyvédjei[10] az értetlenség, a fanatizmus, az illúziók

és a gyűlölet falába ütköznek, amely mögött sok francia értelmiségi értelemmel fel nem fogható rajongással viseltetik a kommunizmus hazája iránt. Pedig 1949-ben már nincs hiány a szovjet valóságot súlyosan elítélő tanúvallomásokból, kíméletlen elemzésekből és felkavaró regényekből. De szerzőiket – André Gide, Boris Souvarine, ('Borisz Szuvarin'-ként is előfordul, de 1906-tól francia állampolgár), Anton Ciliga, Arthur Koestler – mindig is gyalázta, megbélyegezte és háttérbe szorította egy hatalmas párt által vezényelt félelmetes propagandagépezet, amelynek a fasizmus fölött aratott győzelem soha nem tapasztalt legitimitást adott. Nem is beszélve azokról, akiket – orosz kifejezéssel – útitársaknak neveznek.[11]

A tárgyalás március 22-én ért véget. Kravcsenko és tanúi leleplezéseivel szembesülve a kommunista világ egységesen lép fel: bosszúálló újságcikkek, utcai tüntetések, tömeggyűlések stb. A *Les Lettres françaises* jogászai és utolsó tanúik – Roger Garaudy, Pierre Cot – nem hagynak fel ugyanannak a szólamnak a sulykolásával: a Szovjetunióval szemben felhozott bármilyen kritika a fasizmushoz való csatlakozást, a francia ellenállási mozgalom becsmérlését és Franciaország érdekeinek elárulását jelenti, amely érdekek természetesen általában a kapitalizmussal és különösen az Egyesült Államokkal való szakítást diktálják.

Ám nem bizonyult elegendőnek azon állítás vég nélküli sulykolása, hogy a Szovjetunió a világ leghumánusabb rendszere, meg hogy Kravcsenko áruló és szabotőr, ahogy a *Les Lettres françaises* ügyvédei védőbeszédeikben hangsúlyozták, hogy meggyőzzék a sértésekkel, rágalmakkal és hazugságokkal elárasztott bíróságot. Még a pert kiváltó gyilkos cikk szerzőjéről, a híres Sim Thomasról, az Office of Strategic Services (OSS) egykori munkatársáról is kiderült, hogy személye puszta kitaláció: soha nem is létezett! Később beigazolódott, hogy az aktáját André Ulmann kommunista újságíró, az *Esprit* korábbi munkatársa állította össze, akit a Szovjetunió párizsi nagykövetségének tiszteletbeli tudósítójává neveztek ki.[12]

A bíráknak nem kellett sok idő, hogy döntésre jussanak. 1949. április 4-én, hétfőn délután egy órakor a 17. büntetőtanács termében, ahová az újságírók és fotósok csak nehezen tudták bepréselni magukat, Durkheim elnök felolvassa az ítéletet: igen, rágalmazás történt, mivel a védelem ügyvédei és tanúi nem tudták igazolni, hogy Viktor Kravcsenko beteges hazudozó, korhely vagy dezertőr lett volna. A *Les Lettres françaises*-t – vagyis Claude Morgant és André Wurmsert – ezért pénzbüntetésre, kártérítésre és az ítéletnek a kommunista hetilap hasábjain való közzétételére ítélték.

„Kravcsenko győzött!" – adják hírül címlapjukon az újságok. A volt mérnöknek sikerült tehát elérnie, hogy a per kivételesen nagy visszhangot váltson ki. A szélesebb közönség első ízben hallott a szovjet valóságról – terror, éhínség, perek, táborok. Az *Én a szabadságot választottam!* több mint 500 000 példányban kelt el Franciaországban. Szerzője csak egyetlen dolog miatt sajnálkozik, tudniillik, hogy a bíróság illetéktelennek nyilvánította magát abban, hogy a szovjet rendszert megítélje. Ám ehhez más helyszínre, más bíróságra, más okra lett volna szükség.

A Kravcsenko-per – ahogyan a kezdetektől fogva nevezik – során oly sok mindenre derült fény, és az elhangzottakat oly kimerítően kitárgyalták, hogy az 1949 novemberében zajló fellebbviteli per jóformán senkit sem érdekel, hiszen már mindent elmondtak, megvizsgáltak, megvitattak és mindenről ítéletet mondtak. Kravcsenko nem is utazik el Párizsba, hanem ügyvédeire bízza e nagy visszhangot nem kiváltó epizód lezárását. 1950 februárjában a *Les Lettres françaises* című újság keresetét végérvényesen elutasítják: nem, Viktor Kravcsenko minden kétséget kizáróan nem volt sem

áruló, sem kényszeres hazudozó. A híres disszidens tehát elégedett lehet: az NKVD által útjába állított összes csapda ellenére kétségtelenül megváltoztatta a nyugati világ Szovjetunió-képét. Noha az igazságot akarta felfedni a szovjet rendszerről, mégis kénytelen lesz e bírósági győzelemmel beérni, amelyet azonban a koreai háború, majd a hidegháború – melynek a végét ő már nem érheti meg – zaja hamarosan maga alá temet.[13]

TIZEDIK FEJEZET

KGB kontra CIA

„A tangóhoz ketten kellenek!"
(Ronald Reagan)

A Kravcsenko-ügy nemcsak az amerikai közvélemény számára volt valóságos felfedezés, hiszen 1946-ban megjelent sikerkönyve számos politikai vezető szemét is felnyitotta, akik a kötetet olvasva megértették, hogy a Szovjetunió titkosszolgálatai több mint húsz év óta milyen serényen szorgoskodnak az Egyesült Államok területén. A legtöbb miniszter, szenátor, magas rangú tisztviselő, bíró, tábornok és helyi tisztviselő soha nem is sejtette, milyen jelentős szerepet játszott az NKVD két évtizeden át a Szovjetunióban és azon túl.

Az amerikaiaknak csupán elenyésző kisebbsége érzett rokonszenvet a szovjetek országa iránt: azok, akik 1917-ben romantikus lelkesedéssel követték a bolsevik forradalom első lépéseit;[1] azok, akik 1929-ben, a fekete csütörtökben a kapitalista rendszer összeomlásának előjelét látták; azok, akik 1933-ban a kommunizmus hazájában vélték az egyetlen bástyát felfedezni Hitler törekvéseivel szemben. Idealista diákok, lázadó értelmiségiek, szocialista mozgalmárok, zsidó emigránsok.

Az Egyesült Államok éppen 1933 novemberében, Hitler hatalomra kerülését követően ismerte el diplomáciailag a Szovjetuniót. A Fehér Ház elképzelése az volt, hogy megnyitják az orosz piacot az amerikaiak előtt – és vice versa –, hogy ekképpen rendezzék a robbanásveszélyes diplomáciai helyzetet. Vajon

a Szovjetunió nem arra volt ítélve, hogy előbb vagy utóbb ugyanolyan állammá váljon, mint bármely másik? Az Atlanti-óceán túloldalán senki sem tudta elképzelni, hogy a szovjetek ezeket a diplomáciai kapcsolatokat mindenekelőtt arra fogják felhasználni, hogy befolyás- és kémhálózataikat kiépítsék.

Akkoriban az amerikaiaknak ez a terület szinte teljesen ismeretlen volt. Nem tartottak fönn hírszerző ügynökséget, sem kémelhárító szolgálatot (leszámítva az amerikai hadsereg egy különleges részlegét). Nincsenek titkos kódjaik, sem páncélozott széfjeik, sem biztonsági rendszereik. A hivatalos kommunikáció továbbra is a nyilvános távíróhálózaton és a Western Unionon keresztül történik. E tekintetben számos vezetőjük zavarba ejtően naiv. William Bullitt, az első moszkvai amerikai nagykövet teljes komolysággal jelentette ki: „Nem kellene kémeket küldenünk a Szovjetunióba, mert a kommunisták szemében a becsületes nyíltság mindennél többet ér!"[2]

Az amerikai követség és moszkvai rezidenciája, a Spaso House biztonsága védelmére a diplomata makkegészséges, nőtlen, helyismerettel egyáltalán nem rendelkező tengerészgyalogosokból álló dandár telepítését kérte: utódja, Charles Bohlen[3] emlékiratában beszámol róla, hogy a GPU sietett barátnőkkel, sőt „orosztanárokkal", olykor Bolsoj-beli táncosnőkkel – akiket természetesen mind a Lubjankából távvezéreltek – e dologtalan, unatkozó katonák kedvében járni. Bohlen szerint Bullitt közvetlen utódja, Joseph Davies még naivabb volt, az őt követő Laurence Steinhardt pedig még rajta is túltett![4] Az amerikai nagykövetség sokáig az egyik legporózusabb volt Moszkvában, a GPU, majd az NKVD legnagyobb örömére. 1944-ben egy különleges nyomozócsoport százhúsz, asztallábakba, falvakolatba stb. rejtett mikrofont fedezett fel.

Nemcsak az amerikaiak vették semmibe a hírszerzést, ebben brit szövetségeseik is osztoztak. 1936-ban Őfelsége moszkvai

nagykövete, Chilston vikomt határozottan ellenezte, hogy a szovjet fővárosban a Secret Intelligence Service (SIS) kirendeltséget hozzon létre, mert az „komoly gondokat" okozhatott volna a brit diplomatának. A kiváló nagykövet nem is tudta volna elképzelni, hogy a Szovjetunió szolgálatai a maguk részéről 1935 márciusában egyetlen szót sem veszítettek a John Simon külügyminiszteri titkár, Anthony Eden külügyminiszter és Adolf Hitler között Berlinben folytatott titkos tárgyalásokból. És hogy ugyanezek a szolgálatok mindent tudnak Lord Halifaxnak, a királyi Titkos Tanács elnökének és a német kancellárnak 1937. novemberében, Berchtesgadenben tartott megbeszéléseiről![5]

Az első disszidensek

Egy 1937 októberében történt eseménynek riasztania kellett volna az amerikai vezetőket. A nyugat-európai orosz katonai kémszolgálat vezetője, Valter Krivickij tábornok disszidált. Mivel nem értett egyet Sztálinnal, és féltette az életét, úgy döntött, szakít a Szovjetunióval. Állomáshelyéről, Bécsből az Egyesült Államokba menekült, és a *Saturday Evening Post*ban cikksorozatot jelentetett meg, amelynek összegyűjtött írásait a Harper & Brothers kiadó 1939 novemberében *In Stalin's Secret Service*[6] címmel adta közre. A könyv sikert aratott. Szerzője – más elképesztő leleplezések mellett – beszámol arról, hogyan kémkedtek módszeresen Sztálin ügynökei a felső szintű amerikai államigazgatás köreiben. De az amerikaiak érdeklődését ekkor már a közeledő háború köti le. Az NKVD egyhamar véget vet ennek a bosszantó ellenreklámnak, és 1941. február 10-én egy washingtoni szállodában meggyilkolja Krivickijt.

1939 szeptemberében egy másik kipróbált, fontos szovjet ügynök is úgy dönt, hogy megszólal: a volt amerikai újságíró, Whittaker Chambers,[7] aki több éven át vezette az amerikai

kommunista párt által szervezett szovjetbarát hálózatokat, képtelen volt tudomásul venni, hogy a Szovjetunió lepaktált Hitlerrel. Mivel úgy érezte, elárulták, megtalálta a módját, hogy Roosevelt elnök egyik munkatársának, Adolf Berle-nek átadja a Szovjetuniónak dolgozó amerikai ügynökök terjedelmes listáját – akik közül néhányat ő maga szervezett be. A kételkedő, tétovázó elnök azonban nem foglalkozik az üggyel.

Vajon mire fel ez a nagylelkűség, ez az elvakultság, ez az engedékenység? Azért, mert az Egyesült Államok legfelső vezetői és diplomatái a kémkedést elhanyagolható, visszataszító, sőt szégyenletes tevékenységnek tartják, amely csak akadályozza a hagyományos diplomácia munkáját. A Külügyminisztérium mindig egy meghatározott politikát követett: 1939 szeptemberében az Egyesült Államok nem áll háborúban, tehát nem foglalkozik a Szovjetunióval; 1941 júniusában viszont az Egyesült Államoknak segítséget kell nyújtania a Hitler csapatai által lerohant Szovjetuniónak, így nincs idő a gyanakvásra; 1941 decemberében az Egyesült Államok a Szovjetunió szövetségese, ergo mindenáron meg kell segíteni. Ez az amerikai irányvonal. Mit érdeklik Roosevelt meg a környezetét az értesülések, melyek szerint az amerikai kormányzatban szovjet ügynökök szimatolnak?

1941 áprilisában az FBI azonosított egy fontos szovjet ügynököt, Gajk Ovakimjant, aki 1933-ban épült be a tudományos közösségbe az Atlanti-óceán túloldalán. A New York-i összekötővé avanzsált mesterkém nagy fogás volt. Letartóztatják, bíróság elé állítják, majd a Külügyminisztérium utasítására szabadon engedik, így nyugodtan hazatérhet Moszkvába. Magyarázat: nem szabad kellemetlen helyzetbe hozni a Szovjetuniót, hiszen amúgy is minden erejét leköti, hogy visszaszorítsa a hitleri hadsereget. Ezt a szovjet kémkedésért akkoriban felelős FBI-osztály főnöke, Robert Lamphere ügynök is megerősítette: „Az 1940-es évek elejéig az Egyesült Államokban folyó szovjet műveletek elleni kémelhárítást szervezetünk nem tartotta fontosnak." Lamphere továbbá kifejti, hogy 1944-ben például a 7000 fős ügynöki állományból maximum ötven-hatvan tartozott a szovjet kémkedésért felelős egységbe.[8]

A másik oldalon természetesen ez a szám lényegesen magasabb, ugyanis a háború kitörésétől kezdve a Szovjetunió folyamatosan és igen nagy arányban növeli a kémek létszámát. Christopher Andrew történész szerint az NKVD csupán 1939-ben mintegy 18 000 oldalnyi műszaki jellegű dokumentumot gyűjtött össze az Egyesült Államokban! Ugyanez a szakértő a Mitrohin-archívumból[9] hoz fel egy tanulságos példát: a háború alatt a New York-i rezidentúrán keresztül a központba küldött mikrofilmtekercsek száma az 1942. évi 59-ről 1943-ban 211-re, 1944-ben 600-ra, 1945-ben pedig 1896-ra emelkedett!

A Venona-projekt titkai

1943-ban az amerikai vezetők amiatt aggódtak, hogy Sztálin titokban különbékéről tárgyal Németországgal. Hiszen vajon nem a Kreml ura lepte meg az egész világot azzal, hogy 1939 augusztusában aláírta egyezményét Hitlerrel? De hogyan lehetne erről megbizonyosodni? Az Egyesült Államokban ez idő tájt csupán a hadsereg van tisztában a hírszerzésnek a modern hadviselésben betöltött jelentőségével. A háború előtt az amerikai hadsereg és haditengerészet lehallgatóállomásai a Németország, Olaszország és Japán között folyó kommunikációra összpontosítottak. A hadsereg rejtjelező szolgálata 1939 óta több ezernyi, a Szovjetunióba irányuló távirati kommunikációt is rögzített és archivált anélkül, hogy meg tudták volna fejteni őket – tekintettel a szovjetek által használt igen bonyolult titkosírás-rendszerre.

1943 februárjában az amerikai katonai hírszerzés helyettes vezetője, Carter Clarke egy inkább technikai, mint stratégiai

döntést hoz: a legteljesebb titoktartás mellett, a virginiai Arlington Hall volt leányiskolájában meghúzódva, észrevétlenül tevékenykedő Signal Security Agency (SSA) kódfejtőinek adja át a háború kezdete óta összegyűjtött, megfejthetetlen információk több százezer dokumentumból álló roppant tömegét. Ezzel elindul a Venona-projekt. Sok fejfájást, nagy felfordulást és jó néhány földrengést fog majd okozni.

A Meredith Gardner nevű matek zseni irányította szakértők vaktában kezdik el ezeket a táviratokat szétválogatni, amelyek négy típusba sorolhatók: kereskedelmi levelezés, diplomáciai sürgönyök, az NKVD rezidentúrái és a Lubjanka közötti levelezés, valamint a szovjet hadsereg belső kommunikációja. Ráadásul ezeket az üzeneteket kódolták, és egyszer használatos kódrácsokat használnak, ami feltörhetetlenné teszi őket. Kivéve, hogy 1945 júniusában az egyik dekódoló észrevett egy részletet, egy szinte jelentéktelen apróságot, nevezetesen, hogy egyes szovjet sifrírozók másodszor is használták az egyszer használatos kódrácsokat.

A sifrírozók melléfogása, egy potom kódolási hiba, egy szó, amely ismétlődik! Három évbe telik, amíg az Arlington Hall szakértőinek sikerül az elkövetett baklövést azonosítani, és e 2900 szövegből – tengernyi fáradsággal – bizonyos kódnevek elejét, majd a teljes nevet kihalászni. Még több évbe beletelik, míg – névről névre haladva – elkezdik majd kihámozni, kik azok az informátorok, levelezők, ügynökök, akik ezen álnevek mögött rejtőzködtek. Nevezetesen „Rest" (Fuchs), „Antenna" (Rosenberg) és egyéb, a Manhattan-tervben közvetlenül részt vevő szereplők. Később pedig „Homer" (Maclean) és a cambridge-i hálózat is felbukkan.

A Venona dekódolóinak felfedezései az 1940–1952 közötti időszakra vonatkoznak. Bármennyire szenzációsak lehettek is, soha nem kerültek az újságok címlapjára. A kockázatok kiküszöbölése végett a Signal Security Agency – amelyből hamarosan Army Security Agency (ASA) lesz – hosszú időn át megtiltotta az FBI-nak, hogy fáradságos munkájuk eredményét nyilvánosságra hozza. E robbanásveszélyes titoktól még Trumant is távol tartották, ami az elnöknek az FBI – és annak igazgatója, Edgar Hoover – iránti bizalmatlanságát részben érthetővé teszi.

Csak 1995 júliusában – amikor a CIA feloldotta a Venona-dokumentumok titkosítását – derül ki, hogy ez a művelet milyen rendkívüli mennyiségű információt hozott napvilágra. A dokumentumok publikálása az Egyesült Államokban heves vitát váltott ki a hidegháború okairól: vajon ezeket az amerikaiak idézték-e elő, amikor túlreagálták a szovjet kémkedésről szóló leleplezéseket, avagy a Szovjetunió, amelynek amerikai területre való behatolása ellenséges cselekménynek számított? A kérdésről a történészek a mai napig vitatkoznak.[10]

Érthető módon az NKVD azonnal reagált, amint értesült az ügyről. Úgy látszik, hogy ügynöke, Kim Philby volt az első, aki 1949 júliusában jelentette a Venona-projektet az NKVD-nek (lásd az 5. fejezetet). Egyes amerikai szakértők ma is meg vannak győződve arról, hogy az NKVD már 1945-ben vagy 1946-ban hozzájutott az SSA Arlington Hall-beli egyik nyelvésze, az 1938-ban honosított orosz zsidó, William Weisband információihoz. Ám a gyanúba fogott, szolgálatból felfüggesztett, letartóztatott, 1950 augusztusában bebörtönzött, majd szabadon engedett Weisband mindvégig tagadta, hogy kém lett volna. Az FBI pedig soha nem tudta bizonyítani bűnösségét.

Tény, hogy a szovjetek – miután legtöbb ügynöküket egy időre elaltatták, az összes kódolási rendszerüket megváltoztatták, új sifrírozó gépeket telepítettek a rezidentúrákra, és az összes biztonsági eljárást tökéletesítették – újból magukhoz ragadták a kezdeményezést. Az amerikaiak csupán ekkor kezdtek ébredezni.

Naivitás, felelőtlenség... vagy gyávaság?

A felszabaduláskor az angolszász vezetők naivitása – vagy önelégültsége – még mindig elképesztő méreteket öltött. A fasizmus felett aratott győzelem dicsfényében sütkérező NKVD és a nemrégiben alakult szovjet katonai kémelhárítás, a SZMERS[11] a legcsekélyebb aggály nélkül szállította haza és küldte a Gulagra a német táborokból kiszabadított és katonaszökevényként kezelt több mint egymillió szovjet hadifoglyot, amivel a szövetséges vezetők részéről a legcsekélyebb tiltakozást sem váltotta ki. És ami még súlyosabb: 1945 májusában és júniusában az amerikai és a brit kormány – Moszkva kérésére – utasítást adott a bolsevik rendszer elől menekült mintegy 45 000 kozáknak a Szovjetunióba történő erőszakos visszatoloncolására. Tito marsall új rendszerének több ezer jugoszláv ellenfelét is a Belgrádban hatalomra került kommunista párt kezére adják. Sejthetjük, milyen sors várt ezekre a szerencsétlen emberekre.

A leggyalázatosabb az a könnyelműség volt, amellyel a britek kiadtak a moszkvai ügynököknek néhány ezer régi emigránst. Ők rögtön az 1917-es forradalom után menekültek el Oroszországból, soha nem voltak a Szovjetunió állampolgárai, rájuk még a jaltai megállapodások sem vonatkoztak, és akadt közöttük néhány korábbi fehér tábornok – mint Pjotr Krasznov vagy Andrej Skuro –, akiket a Szovjetunió titkosszolgálatai huszonöt éve kerestek. A brit hadsereg számára ez szégyenteljes megalkuvás, míg a SZMERS és az NKVD számára nagyszerű győzelem volt![12]

A dezertőrök sorát 1945 szeptemberében az ottawai szovjet nagykövetség egyik sifrírozója, a GRU alkalmazásában álló Igor Guzenko gyarapítja. Egy kövér iratcsomóval a kabátja alatt hagyja el munkahelyét. Amikor az NKVD a nyomába szegődik, már késő. Guzenko egy egész ügynökhálózatot leplez le – amelyik

a kanadai politikáról és hadseregről továbbít Moszkvába többékevésbé titkos adatokat –, közöttük a Manhattan-projektben tevékenykedő Alan Nunn May brit tudósról, akit majd tíz év börtönre ítélnek. Az ügy – amikor 1946-ban nyilvánosságra kerül, és az újságok a címlapjaikon adnak hírt róla – hatalmas felháborodást vált ki.

Ugyanebben az időben egy másik pálfordulás – Elizabeth Bentley összekötő tiszté – is nagy port ver fel. Ez az intelligens és szemrevaló hölgy korábban a Liga a háború és a fasizmus ellen nevezetű – a háttérből Willi Münzenberg által működtetett befolyásos hálózatok kulcsfontosságú részét képező – szervezetben (lásd a 4. fejezetet) tevékenykedett. 1938-ban e csinos mozgalmárnő megismerte és elcsábította Jakob Golos mesterkémet, egy másik – amerikai állampolgárrá és NKVD-tisztté vált – oroszországi zsidó emigránst. Miután a Lubjanka – Golos 1943-ban bekövetkezett véletlen halálát követően – az újságok által csak Red Spy Queenként – Vörös Kémkirálynőként emlegetett hölgyet szabadságolta, ő névtelenségbe burkolódzott, mígnem 1945 novemberében az NKVD elképedve fedezi fel, hogy az FBI-nak száz ügynök – köztük Harry Dexter White pénzügyminiszter-helyettes és Lauchlin Currie, Roosevelt egyik titkára – nevét köpte be!

E látványos disszidálások kettős hatást váltanak ki. Először is arra kényszerítik a Lubjanka vezetőit, hogy – és ez első alkalommal történik meg – a legtöbb észak-amerikai ügynökük tevékenységét beszüntessék: „Véget vetettek a szovjet hírszerzés aranykorának Amerikában"[13] – jelentette ki Alekszandr Fekliszov KGB-ezredes. De mindenekelőtt – Edgar Hoover FBI-főnök nagy megkönnyebbülésére – végre meggyőzték az amerikai politikai vezetőket, hogy ideje már az NKVD-nek visszavágni, és hogy ha a világháború 1945-ben véget is ért, egy másik – egy titkos, újmódi – háború: a kémek háborúja már elkezdődött.

A jaltai megaláztatás

A nyugatiak kémkedés dolgában megnyilvánuló naivitásának utolsó példája az 1945 februárjában megtartott jaltai csúcstalálkozó volt. A krími tengerparti üdülőhelyen megrendezett hármas találkozó körülményeit a történelemkönyvek megőrizték: Roosevelt, Churchill és Sztálin közös stratégiát keresett a háború mielőbbi befejezésére (a szovjet csapatok ekkor már csak száz kilométerre vannak Berlintől), Európa (és különösképpen Lengyelország) sorsának győzelem utáni rendezésére és – ami a legfontosabb – az új nemzetközi rend stabilitásának közös biztosítására.

Sokszor elhangzott már, hogy Sztálin – aki hazai pályán játszik – milyen fortélyokkal igyekszik vendégeit megdolgozni, megpuhítani, befolyásolni… és lóvá tenni őket. Régóta ismert, hogy a Voroncov-palota (Churchill szálláshelye) és a Livadia-palota (ahol Roosevelt lakott) be volt poloskázva, és hogy a két küldöttség rendelkezésére bocsátott teljes személyzetet, többségében nőket, Szergej Kruglov NKVD népbiztos-helyettes irányítása alatt kiképezték a kémkedés fogásaira. Végezetül azt is tudjuk, hogy a csúcstalálkozót a State Departmentben és a Foreign Office-ban előkészítő megbeszélésekről rendkívül pontos jelentések készültek a központ számára.

Kevésbé ismert, hogy Roosevelt elnök egyik legközelebbi munkatársa, egy tapasztalt diplomata, aki tevékenyen részt vett az előkészítő munkában, tíz éven át tájékoztatta a szovjet titkosszolgálatokat. A negyvenéves Alger Hiss – fedőnevén „Ales", majd „Mars" – a konferencia minden egyes szakaszában tudatta Sztálinnal, hogy tárgyalópartnerei mit, milyen céllal és legfőképpen milyen hátsó szándékkal fognak majd javasolni. Tehát abban, hogy Sztálin Jaltán szinte mindent megkapott, amit akart, a történészek semmi meglepőt nem találnak.

A jaltai konferencia után Hisst az Egyesült Nemzetek Szervezetét szervező konferencia ideiglenes főtitkárává nevezik ki San Franciscóban. Ennek ismeretében könnyebb megérteni, hogyan sikerült Sztálinnak amerikai tárgyalópartnereit meggyőznie, hogy legmerészebb érvei előtt is hajoljanak meg – hogy például a Szovjetuniónak a leendő ENSZ-ben – Ukrajnát és Fehéroroszországot is beleszámítva – egy helyett három helyet adjanak.

1948 augusztusában Chambers feljelenti Hisst, azzal vádolva, hogy 1936 – tehát a Külügyminisztériumba való belépése – előtt egy földalatti kommunista hálózat tagja volt. E szovjetbarát, pacifista mintatisztviselő csatlakozott a Nathan Silvermaster közgazdász köré csoportosuló kommunistabarát köztisztviselők hálózatához is, ehhez – ha hihetünk a GRU történészeinek[14] – az eléggé áttekinthetetlen, zavaros és inkább széthúzó szakértői csoporthoz. 1949-ben megtartott tárgyalásán az ellene felhozott vádakat semmilyen bizonyítékkal nem támasztják alá, ráadásul már az elévülési idő is lejárt. De mivel minden kémtevékenységet tagadott, hamis tanúzásért öt év börtönbüntetésre ítélik. 1954-ben szabadul, és 1996-ban bekövetkezett haláláig a mccarthyizmus első áldozataként tartják számon. Annak oka, hogy a KGB irattára nem szolgáltatott elegendő anyagot kémtevékenységének bizonyítására, abban rejlik, hogy Hiss csak a szovjet hadsereg 4. részlegének, a későbbi GRU-nak dolgozott – úgy tűnik, a Lubjanka mély csalódottságára.[15]

Egy új ellenfél: a CIA

Megalázó leleplezések, látványos disszidálások, a Kravcsenko-ügy, politikai botrányok: 1946 fordulópontnak számít, mégpedig azért, mert az amerikaiak – megkésve, de most már kétségtelenül – rádöbbennek arra, hogy a szovjet kémek nem falra festett ördögök, hanem a sötétben lapuló, hús-vér katonák, akik háborút

vívnak az Egyesült Államokkal szemben. És hogy a békés világról szőtt álom, melyben a Szovjetunió Amerikával harmóniában illeszkedik be a nemzetek közösségébe, csupán hamis illúzió. Ez év március 5-én Winston Churchill volt brit kormányfő a Missouri állambeli Fulton egyetemén azzal képesztette el hallgatóságát – élén Truman elnökkel –, hogy elítélte a szovjet terjeszkedő politikát Európában: „Vasfüggöny ereszkedik le Európára" – jelentette ki a szónok. A kifejezésnek világraszóló sikere lesz.

Ez az ébredés paranoiát szül az amerikai közvélemény egy részében, aminek végzetes politikai következményei lesznek: a dühödten kommunistaellenes szenátor, Joseph McCarthy által megtestesített mccarthyizmus 1950-től valóságos állandósult boszorkányüldözést indít el, amely tragikus csúcspontját – mint láthattuk – a Rosenberg-házaspár perében fogja elérni. De volt egy másik, sokkal gyakorlatiasabb következménye is: a CIA megalakítása.

Az amerikai kongresszus 1947-ben – a hadsereg és a diplomaták ellenállása dacára – elfogadja a National Security Actet (nemzetbiztonsági törvény), amely kifejezetten azzal a feladattal hoz létre egy ügynökséget, hogy hírszerzési információkat szolgáltasson a Szovjetunió által az Egyesült Államokkal szemben tervezett ellenséges lépésekről, és hogy meghatározott műveleteket hajtson végre. A szervezet az OSS örököse, de annak háború alatt végzett teljesítményét túl kívánja szárnyalni. Az FBI tevékenységét egészíti ki, amely továbbra is irányítja az amerikai területen folyó kémelhárítást. Az ügynökség a Central Intelligence Agency (CIA) (Központi Hírszerző Ügynökség) nevet kapja.

Elsődleges operatív területe kezdettől fogva Európa. Az alapítók szándéka szerint a CIA azzal a céllal jött létre, hogy meggátolja a harmadik világháború kitörését, amely minden számítás szerint Nyugat-Európa szovjet megszállásával kezdődne. Ezért tevékenységét már a kezdetektől fogva nem annyira a hírszerzésre, mint inkább a nemzetközi kommunista mozgalom központjainak tekintett marxista szervezetek ellen folytatott következetes küzdelemre összpontosítja. Mint amilyen a régi szép időkben a Komintern volt.

A Kreml figyelmét semmi nem kerüli el, aminek valami köze van a CIA megalapításához. A szovjet diplomácia vezetőjének, Molotovnak a sürgetésére Sztálin már 1947 júliusában jóváhagyja a két hírszerző szolgálat, az MGB és a GRU összevonását. Az egymással örökösen vetélkedő civileket és katonákat felszólítják, hogy fejezzék be a viszálykodást, és közösen összefogva engedelmeskedjenek a kinevezett nagyköveteknek. Egy új, minden eddiginél központosítottabb, Molotov miniszternek alárendelt ügynökségben, a Tájékoztatási Bizottságban (Komitet Informacii – KI) egyesítik őket.

Az összevonás igen súlyos következményekkel járt. Zűrzavar a feladatok megosztásában, vetélkedés a háttérben, mind jobban elhatalmasodó bürokrácia, és legfőképpen az új szervezet magasabb szintjein uralkodó szakmai hozzá nem értés: a diplomatákat nyilván nem titkos kapcsolatokra, „nedves" munkára (amelyek halálesettel járnak) és illegális műveletekre képezték ki. Vegyük még ide Sztálin kiszámíthatatlan paranoiáját is, aki Molotov helyére 1949-ben váratlanul a hatvanhat éves, alkalmatlan Andrej Visinszkijt, a moszkvai perek volt ügyészét ültette, aki egyáltalán semmit nem ért a kémkedéshez.

Összeesküvés-elméletek égen-földön

Az MGB folyosóin a dolgok simán mennek. A minisztériumot a negyvenhárom éves Viktor Abakumov, az OGPU korábbi tisztje irányítja, akit Sztálin azért nevezett ki a SZMERS élére, hogy korlátozza Berija hatalmát. Az erőszakos természetű, gátlástalan Abakumov szintén nem vesz részt a vérre menő játszmában,

amelyet a szervek élén a teljhatalmú Lavrentyij Berija, jobbkeze, Vszevolod Merkulov és a Malenkov által titokban irányított MGB egyik vezetője, Mihail Rumin vív egymással, utóbbi 1951 júliusában szerzi meg Abakumov skalpját. Az öregedő diktátor környezetében nem veszélytelen a szamárlétrán fölfelé lépni.

1951 végén a KI-t feloszlatják. Az MGB tehát ismét önállóvá válik, nevezetesen a külső hírszerzést irányító első főcsoportfőnöksége. Persze ennek senki nem dől be. Az MGB új főnöke, Szemion Ignatyev Sztálin bábja. 1952-ben ő folytatja a vizsgálatot a teljesen érthetetlen „fehérköpenyes összeesküvés", vagyis a diktátor megölésének tervével vádolt, többnyire zsidó orvosok ügyében, amelyet Sztálin halála szakított félbe. Mindezekkel az apparatcsikokkal ellentétben, akiket az örökösödési háborúban felmorzsoltak, Ignatyevnek sikerül a saját bőrét menteni: a középszibériai Baskíria fővárosába, Ufába száműzik.[16]

A Kreml folyosóin a politikai rendőrség nyilvánvalóan sokkal fontosabb ügy, mint a külső hírszerzés. Ebből következik, hogy a Lubjanka ebben a zűrös időszakban külföldön ugyancsak kevés eredményt tud felmutatni. Jóllehet néhány tehetséges illegális ügynöknek – mint például Willie Fishernek, aki 1947 óta volt rezidens az Egyesült Államokban, vagy az 1949-ben Rómába kirendelt kollégájának, Joszif Grigulevicsnek sikerült a rezidentúrák régi fényét visszaadni – az MGB új titkos külföldi képviselőinek nagy többsége sem a nagy öregek – Deutschok, Mályok, Orlovok – tekintélyével, sem magabiztosságával nem dicsekedhet.

Közülük való például a „Harry" fedőnevű Valerij Makajev, Philby utolsó New York-i tartótisztje, akit 1951-ben fegyelmi vétség miatt rendeltek vissza Moszkvába (valahol „elhagyott" egy 9000 dollárral kibélelt borítékot, amelynek a központ bottal üthette a nyomát). Ugyanez áll Jevgenyij Brikre, fedőnevén „Hartra" is, akire 1951-ben egy montreali rezidentúra megszervezését bíztak, és akinek baklövései – és szexuális kicsapongásai – még több bajt hoztak gazdái fejére, mint Makajev, hiszen Brik a kanadai rendőrség nyomására még át is állt, amit a központ csak másfél év elteltével fedezett fel. Érdemes még az 1952-ben New Yorkba érkezett Reino Häyhänen, alias „Mäki", fedőnevén „Vik" helyettes rezidens esetét is megemlíteni, aki – úgy látszik – szakmailag kétbalkezes is volt, nemcsak tolvaj és alkoholista.[17]

Az idők megváltoztak. Az a korszak már rég a múlté, amikor a szovjet titkosszolgálatok az Egyesült Államok területén kedvük szerint garázdálkodhattak! Először is: az FBI most már a legalacsonyabb rangú gyanús diplomatának, a legjelentéktelenebb dologtalan újságírónak is a nyomába ered. De, ami a legfontosabb, az „illegálisok" csak igen nagy nehézségek árán tudnak az amerikai lakosságból valamirevaló ügynököket toborozni. A hajdan virágzó fennkölt eszmék, a kommunista utópia, az antifasiszta elkötelezettség immár mind kimentek a divatból. A moszkvai perek, a Hitlerrel kötött egyezmény, fél Európa megszállása érezhetően meggyengítette a háború utáni nyugati fiatalok idealizmusát.

A szovjet titkosszolgálatokat ritkán érte annyi csapás, mint Sztálin utolsó éveiben. A diktátor haláláig az MGB igazgatóit, tisztjeit és ügynökeit általános paranoia ragadta magával: 1953 januárjában a TASZSZ ügynökség mindannyiukat hivatalosan megvádolta, hogy nem tanúsítottak kellő éberséget a túlnyomóan zsidó orvosokból álló „terrorista csoport" által szított nagyszabású Sztálin elleni összeesküvéssel szemben. A Lubjanka folyosóin mindenki sanda szemmel néz kollégájára, mindenki arra számít, hogy valamelyikőjük feljelenti, mindenki nagy erővel igyekszik kimutatni, hogy egyetért a hivatalos állásponttal. Az ember azt hinné, hogy a moszkvai perek borzalmas időszakába csöppent vissza, amikor maga az NKVD volt a színtere egy éppen olyan abszurd, mint gyilkos boszorkányüldözésnek.

Egy új hadigépezet: a KGB

Sztálin 1953. március 5-én halt meg. Az utódjaként számontartott Lavrentyij Berija nyilvánosan bejelenti, hogy fehérköpenyes összeesküvés soha nem létezett, és szabadon bocsátja az állítólagos bűnösöket. De senki sem érzi úgy, hogy megkönnyebbült volna. Kezdetét veszi a hatalomért folyó harc, amelyet mindvégig durva erőszak kísér. A diktátor holtteste még felravatalozva fekszik, hogy a moszkvai lakosság leróhassa kegyeletét, amikor Berija már az Állambiztonsági Minisztérium (MGB) valamennyi osztályát az irányítása alá tartozó Belügyminisztérium (MVD) felügyelete alá vonja.

Helyettesei és munkatársai az MGB folyosóin még fel sem lélegezhettek, amikor értesülnek róla, hogy Beriját június 26-án letartóztatták, majd bíróság elé állították és kivégezték. Genrih Jagoda és Nyikolaj Jezsov után ő a politikai rendőrség harmadik vezetője, akit saját emberei végeznek ki. Való igaz, az embereket már nem puffantják le válogatás nélkül egy igenért vagy egy nemért. Ám a szervek fölötti hatalom megkaparintása Nyikita Hruscsovnak nem megy a Lubjanka számos vezetőjének elmozdítása, menesztése, sőt likvidálása nélkül. Kobulov, Dekanozov, Goglidze, Rjumin és Merkulov tábornokok követték Berija tragikus sorsát. Magát Szudoplatovot, a különleges osztagok[18] emberét – akárcsak Fityint vagy Blohint – megfosztják tisztségétől, és tizenhárom év börtönre ítélik. Még örülhet neki, hogy nem a saját elvtársai végeztek vele.

Sztálin halála és Berija kivégzése újfent megváltoztatta a helyzetet. A Nyikita Hruscsovot körülvevő utódjelölteknek a hidegháborúval kell szembenézniük. 1954. január 1-jén új közigazgatási szerv, az Állambiztonsági Bizottság jön létre (Komityet goszudarsztvennoj bezopasznosztyi), amelynek kezdőbetűi – KGB – fenyegetéssé, mítosszá, legendává válnak.

Kezdetben a vezetők szándéka világos: a KGB-nek – jelmondata szerint – a rendszer kardjának és pajzsának kell lennie, de semmiképpen sem veszélyeztetheti a kommunista párt abszolút hatalmát. A Berija-ügy tanulságul szolgált. Ezért – rögtön alapítását követően – hivatalosan a Minisztertanács közvetlen fennhatósága – tehát valójában a Politbüró közvetlen felügyelete alá helyezik. Akárcsak a hadsereg, a KGB is csupán eszköz lesz a párt szolgálatában.

A CIA-hoz hasonlóan a KGB is több főcsoportfőnökségre tagolódott, közülük az első, a legismertebb és legjelentősebb, az Alekszandr Panyuskin, majd Alekszandr Szaharovszkij vezette PGU irányított minden, a Szovjetunió határain kívül folytatott – legális és illegális – hírszerzési, kémkedési és befolyásolási tevékenységet. De ellentétben a CIA-vel – amely az Egyesült Államok belső kémelhárításának teljes felelősségét az FBI-ra bízta –, a KGB-nek volt egy második, a szovjet lakosság megfigyelését, a kémek leleplezését irányító főcsoportfőnöksége, a Pjotr Fedotov tábornok által vezetett VGU, amely azonban mindenekelőtt – a korábbi Csekához, GPU-hoz és NKVD-hez hasonlóan – a politikai rendőrség felügyeletét látta el. Végül a KGB-nek van még egy kifejezetten a Szovjetunió határőrségét irányító főcsoportfőnöksége, amely alá 300 000 rendőr, katona és tengerész tartozik, akik arról gondoskodnak, hogy a szovjet határt engedély nélkül egyik irányba se léphesse át senki.

Az intézményt a következő – a hidegháború, majd a békés egymás mellett élés korszakát átfogó – tizenöt évben más egyéb közigazgatási, műszaki vagy rendőri szervezeti egységek fogják majd kiegészíteni. A valóságban – és a legsötétebb titok leple alatt – a KGB állomány, szakértelem és a többé-kevésbé legális műveletek terén egy pillanatra sem szűnik meg fejlődni és gyarapodni.

TIZENEGYEDIK FEJEZET

A desztalinizálás

„Minden hadviselés megtévesztésen alapszik."
(Szun-Ce)

A KGB első főigazgatója 1954 márciusában – magától értetődően – az új pártvezér, Nyikita Hruscsov egyik csatlósa. Ivan Szerovnak hívják, aki az észak-oroszországi Vologda melletti egyik kis faluból származik. Még csak negyvenéves, de már gazdag tapasztalatokat gyűjtött a titkosszolgálatokról, azok titkos machinációiról, erőszakos cselekményeiről és az időnként elkövetett galádságairól.

A Lubjanka épülete a névadó utca 2. szám alatt nem ismeretlen Szerov számára, hiszen karrierje igazán ott kezdődött el, amikor 1939 áprilisában Lavrentyij Berija azzal bízta meg – az ekkor még közönséges MVD-tisztet –, hogy tartóztassa le Nyikolaj Jezsovot, a politikai rendőrség hirtelenében kegyvesztetté vált, mindenható vezetőjét. Az akció jutalma előléptetés volt: Szerovot kinevezték az Ukrán Köztársaság NKVD-jének élére, ahol segített a kommunista párt helyi vezetőjének, bizonyos Nyikita Hruscsovnak abban, hogy végérvényesen szovjetizálja ezt a hatalmas kiterjedésű területet. Mégpedig azzal a kegyetlenséggel, amely mindkét férfi hírnevéhez kapcsolódik.

Szerov, a gátlástalan bűnöző

A rendszer iránti rendíthetetlen hűség, teljes gátlástalanság, gyors végrehajtás: Szerov a csekista mintapéldánya. A Nagy Honvédő

Háború idején Moszkvába rendelik vissza, ahol Berija jóvoltából – aki belügyi népbiztoshelyettessé lépteti elő – hajtja végre legfőbb fegyvertényét: 1941-ben, majd 1944-ben is ő felügyeli a volgai németek, krími tatárok, kalmükök, csecsenek, ingusok és más etnikai kisebbségek tömeges deportálását, akiket borzalmas embervesztességek árán, erőszakkal hurcoltak el Szibériába és Közép-Ázsiába. Ez az emberiség elleni bűntett – amelyet hivatalosan soha nem minősítettek annak – örökre belevéződött e népek közös emlékezetébe.

Valóságos gyöngyszem ez a könyörületet nem ismerő Szerov ezredes! 1945-ben a Politbüró a Szovjetunió hőse címmel tünteti ki, majd a szovjet hadsereg által „felszabadított" közép-európai országokba küldi. Mégpedig azzal a megbízással, hogy kiépítse az állam politikai elnyomó szerveit – a Belügyi Népbiztosság valóságos helyi leányvállalatait –, amely népbiztosság megszabja ezek szervezeti kereteit, céljait és módszereit. Szerov egyebek mellett Lengyelországban felszámolja a nem kommunista ellenállókból álló Honi Hadsereget, az Armia Krajowát, Kelet-Németországban pedig megszervezi a hírhedt politikai rendőrséget, a Stasit.

1947-ben tér vissza Moszkvába, ahol első belügyminiszter-helyettesként az MVD vezetője és Berija legmegbízhatóbb embere, Szergej Kruglov alárendeltje lesz. Az MVD végzi a politikai rendőrség, a határőrség és a Gulag – e hatalmas koncentrációs táborrendszer – irányítását, amelybe még soha nem voltak annyian összezsúfolva, mint a háború utáni években. Szerov még feladatul kapta a szovjetellenes ellenállók – a Kreml számára csak banditák – csoportjainak felszámolását is, amelyek a háború után bekövetkezett végleges megsemmisítésükig főleg Nyugat-Ukrajnában és Litvániában maradtak fönn.

1953 tavaszán, Sztálin halálát követően, amikor Beriját letartóztatják, Kruglov és Szerov éppen időben fordított köpönyeget, hogy volt patrónusukat ne kövessék a bukásba. Jutalmul

Hruscsov az MVD és az egykori MGB élére nevezte ki őket, amelyből a KGB alakult. Szerov számára – aki ettől fogva a Minisztertanács tagja – ez eddigi munkásságának elismerése. Micsoda megtiszteltetés beleülni abba a székbe, amely Dzerzsinszkijé, az ő hősként tisztelt példaképéé volt! Egyébként 1958-ban ő fogja megszervezni a Cseka-alapító hatalmas szobrának felállítását a híres tér közepén.[1]

Szerov azonban nem Dzerzsinszkij, a bolsevizmus legendás katonaszerzetese. Oroszország mélyéről származik, mit sem tud a külvilágról, nem beszél idegen nyelvet. Megvesztegethető, hajlamos a részegeskedésre, és rendkívül goromba, közönséges. Hogy a Legfelsőbb Tanácsban és a Párt Központi Bizottságában trónolhat, kizárólag Hruscsov iránti fennen fitogtatott hűségének köszönheti. De hát annyi baj legyen, hiszen az efféle opportunista apparatcsik karrierjébe jó néhány ellentmondás belefér. Így történhetett meg, hogy miután főnöke 1956 februárjában, az SZKP XX. kongresszusán a desztalinizálás folyamatát elindította, annak gyakorlati kivitelezését, a Gulag több tízezer foglyának kiszabadítását – akiknek internálását, néhány évvel korábban, mások mellett ő maga rendelte el – Ivan Szerovra bízták.

Budapest: munkában a KGB

Néhány hónappal a XX. pártkongresszus és Nyikita Hruscsov elhíresült titkos jelentése után Magyarországon felkelés tör ki. A desztalinizálás a magyar nép számára csak a kommunista rendszer enyhülését és az országot megszálló szovjet csapatok előbb vagy utóbb bekövetkező távozását jelentheti. A Kremlnek azonban ez a legkevésbé sem áll szándékában. Szerov még az 1956. október 23-i hatalmas tüntetések napján inkognitóban, egy szakasznyi KGB-tiszt kíséretében Budapestre érkezik. Ez premiernek számít: azelőtt még soha nem fordult elő, hogy

a titkosszolgálatok főnöke személyesen utazzon a helyszínre, hogy egy, a szovjet „nagy testvér" ellen lázadó országot móresre tanítson.

Rögtön érkezése után, a biztonsági erők gyűlésén az inkognitóját megőrző Szerov határozatlanságukat hányja szemükre: „A fasiszták és az imperialisták rohamosztagaikat Budapest utcáira vezénylik, és az önök országának fegyveres erőiben még mindig akadnak olyan elvtársak, akik haboznak fegyvereiket használni!"[2]

A teremben döbbent csend. Még a magyar rendőrség főnöke, Kopácsi Sándor is szeretné tudni, vajon ki lehet ez a kék szemű, dühös tekintetű „szovjet tanácsadó", aki azt követeli, hogy éles lőszerrel lőjenek a tüntetőkre, ezekre a „diáknak álcázott kapitalistákra" és „az árnyékban lapuló földesurak többi csatlósára"! Amikor megtudja, hogy a KGB vezetője érkezett meg Moszkvából, Kopácsi attól tart, hogy az erőpróbát semmiképpen sem lehet elkerülni, és a felkelést vérbe fogják fojtani.

Nem tévedett. Október utolsó napjaiban a Kreml elhiteti magyar tárgyalópartnereivel, hogy elfogadja a kevésbé szektás vezetők – Kádár János pártelnök, Nagy Imre kormányfő – kinevezését, és hogy a szovjet hadsereg elhagyja az országot, ám ez kettős hazugság volt.

A legnagyobb titokban két ember készíti elő a helyszínen az SZKP elnöksége[3] által Moszkvában elhatározott fegyveres beavatkozást, melynek célja, hogy erőszakkal leverje a magyar forradalmat: Ivan Szerov, a KGB elnöke és Jurij Andropov, a Szovjetunió nagykövete.

Andropov az államilag szentesített hazugságot ügyesen életben tartja, és november 4-én Nagy Imrének a szovjet tankok bevonulását minden elképzelhető határon túlmenően tagadja; Szerov pedig ugyanezen a napon csapdát állít Maléter Pál honvédelmi miniszternek és helyetteseinek: meghívják őket a szovjet erők

főhadiszállására, ahol KGB-tisztek egy csoportja, élükön egy Mauser pisztolyt szorongató Szerovval, mindannyiukat meglepetésszerűen letartóztatja. Nagy Imrét, aki a jugoszláv nagykövetségen keresett menedéket, több más magyar vezetővel együtt, később egy hasonlóan ravasz csellel csalják tőrbe.

Malétert és Nagyot 1958. június 16-án a budapesti gyűjtőfogházban felakasztották. Kopácsi[4] helyére az ország „normalizálásának" végrehajtására Szerov egyik munkatársát, Kuzma Grebennyik KGB-tábornokot nevezi ki, aki ugyanolyan kíméletlen módszerekkel dolgozott, mint főnöke: néhány nap leforgása alatt 5000 embert tartóztattak le, akik közül több százat kivégeztek.

Magyarországot letaglózzák. Budapesten harminc éven át rend uralkodik. A Szerov–Andropov-duó tökéletesen működött. Pedig e két ember, aki a magyarországi megtorlást levezényelte, annyira különbözik egymástól, amennyire csak lehet: míg az ötvenegy éves Szerov tábornok tagadhatatlanul durva, erőszakos ember, akit lelkiismereti kétségek különösebben nem gyötörnek, addig a nála kilenc évvel fiatalabb Andropov nagykövet éppoly elegáns, mint amennyire cinikus. Akárcsak az árnyékában meghúzódó szerény követségi harmadtitkár, Vlagyimir Krjucskov. A történelem fintora: sok-sok évvel Szerov után mind Andropov, mind Krjucskov beülhet majd a KGB vezetői székébe.

Oleg Penkovszkij, avagy a kettős játék

Hruscsov támogatása nélkül Szerov soha nem maradt volna ilyen sokáig a KGB élén. Természetes volt tehát, hogy cserébe megvédje pártfogóját, amikor 1957 júniusában, egy finnországi útja alatt a nosztalgiázó sztálinisták kis híján kiebrudalják a hatalomból. Az első titkár – a hadsereg és a KGB segítségével – épphogy megúszta, és az utolsó pillanatban még sikerült összehívnia a párt Központi Bizottságát. Tagjai harminc órányi heves és zűrzavaros vita után egyetértésre jutottak abban, hogy nem hajlandók a történelem kerekét visszaforgatni, ami egészen biztosan sokba került volna nekik. Malenkovot, Kaganovicsot és Molotovot, akik balga mód kirobbantották ezt a palotaforradalmat, eltávolították a hatalomból.

A változó idők jele, hogy nem a Lubjanka pincéjében, tarkójukba eresztett golyóval végezték ki őket. Az elsőt egy kazahsztáni erőmű élére állítják; a második egy Moszkvától jó messze fekvő cementgyár igazgatója, végül a harmadik a Szovjetunió mongóliai nagykövetségének a vezetője lett! Ez újdonságnak számított. A desztalinizálás egyúttal azt is jelentette, hogy az emberi életet valamivel nagyobb tiszteletben tartják. Persze ezt a változást a KGB folyosóin a megcsontosodott, ujjukat a ravaszon tartó csekisták egész nemzedéke elutasítja. Titokban helytelenítik Hruscsovnak és környezetének a kommunista párton belüli belső ellentétek csillapítására, a személyi kultusz megannyi áldozatának rehabilitálására, a szocialista gazdaság háború utáni újjáépítésére, valamint a Szovjetunió korszerű intézményrendszerének megteremtésére irányuló erőfeszítéseit. És Szerov nem áll messze attól, hogy úgy gondolkodjon, mint ők. Vajon hogyan is maradhatott oly sokáig a desztalinizálás irányítására hivatott szervezet élén, amely törekvéssel ő maga oly kevéssé tudott azonosulni?

1958. december 8-án Hruscsov végül úgy határoz, hogy meneszti Szerovot a KGB éléről, és addigi érdemei elismeréséül a GRU élére nevezi ki – mégpedig a Szovjetunió titkosszolgálatainak történetében egyedülálló módon – vezérkarifőnök-helyettesi ranggal. Ám az átültetés nem váltja be a hozzá fűzött reményeket. Először is, az 1962. októberi kubai rakétaválság idején a GRU nem áll készen a feladatra. Való igaz, hogy az álújságíró Georgij Bolsakov, a GRU ezredese rövid ideig kiváltságos kapcsolatot tart fenn Robert Kennedyvel, de az nem vezetett eredményre. Az is igaz, hogy a KGB washingtoni rezidense,

a „Fomin" fedőnevű Alekszandr Fekliszov ez idő alatt nem tett egyebet, mint hogy a Fehér Ház és a Kreml közötti sürgős üzenetek továbbításában segédkezett.[5] A kubai válság ideje alatt Hruscsov Szemicsasztnijtól (KGB) vagy Szerovtól (GRU) soha semmit nem kérdezett.

De a hideg zuhany akkor zúdult Szerov nyakába, amikor a kubai válság kellős közepén letartóztatták Oleg Penkovszkij kettős ügynököt, a GRU ezredesét, akinek disszidálása nagy port vert fel. Penkovszkij Szerov régi jó ismerőse. Pályafutásuk is hasonló: Frunze katonai akadémia, Komszomol, kommunista párt, előmenetel a szamárlétrán, kitüntetések sora. Miután tényleges állományú ezredessé léptetik elő, a GRU vezetőségében kap beosztást. A felforgató tevékenység, a szabotázs, az illegalitás szakértője, hasonlóképpen – és ez nem elhanyagolható – a nukleáris rakéták jó ismerője. Ám ahelyett, hogy – Szerov elvtársához hasonlóan – vakon szolgálná Hruscsovot, Penkovszkij nem bírja tovább elviselni Sztálin utódjának politikáját, hazugságait és nemtörődömségét. Feldúlt idegállapotban, lelki egyensúlyát vesztve, aggályoktól szorongatva végül 1961 áprilisában rászánja magát a döntő lépésre, és közvetlenül a moszkvai brit nagykövetségnek ajánlja fel szolgálatait.[6]

1961 áprilisa és 1962 augusztusa között Penkovszkij mintegy 5500 mikrofilmet ad át a brit (SIS) és az amerikai (CIA) titkosszolgálatnak. Ritkán esik meg, hogy egy kém ilyen rövid idő alatt ilyen mennyiségű műveleti információt szolgáltatott volna egy idegen hatalomnak. A berlini fal felhúzása (1961 nyara) és a kubai rakétaválság (1962 ősze) között Penkovszkij rendkívül értékes – a téma egyik legjobb ismerője által enciklopédikusnak minősített – adatokat továbbít a Nyugatnak: „Egy új taktikai rakéta rajza, a stratégiai rakéták indítóállásainak tervei, a leendő berlini fal pontos méretei, az új londoni szovjet rezidens neve, nyugtalanság a Szovjetunió ipari városaiban..."[7]

Nyugaton Penkovszkijt gyakran a hidegháború egyik legfontosabb kémeként tartják számon. Értesüléseinek pontosságával és gazdagságával – másokkal együtt – elősegítette a kubai válság megoldását: Kennedy elnök azért „egyezett bele", hogy nem rohanja le Kubát, ha kivonják a szovjet rakétákat a szigetről, mivel tökéletesen tisztában volt a Szovjetunió valódi nukleáris kapacitásaival. Márpedig ez a kivonás különösen megalázó kudarc volt Hruscsov számára ahhoz az aránytalan atomzsaroláshoz képest, amellyel Amerikát korábban fenyegette.

De azon a nyáron a KGB gyanakodni kezdett Penkovszkijra. A kémelhárítással foglalkozó második főcsoportfőnökség emberei mind nagyobb figyelemmel kísérik tevékenységét. Még a fölötte lévő lakást is birtokba veszik, lyukat fúrnak a mennyezetbe, és egy nap rajtakapják, amint Minoxával titkos dokumentumokat fényképez. Tartva attól, hogy angolosan távozik, a Lubjanka kopói nem várnak sokáig, hanem 1962 szeptemberében letartóztatják, amit a következő napokban Szerovnak – aki a GRU szokásos munkahelyi vodkázásain ivócimborája volt – a menesztése követ.[8] Penkovszkijt bebörtönözik, megkínozzák, bíróság elé állítják, hazaárulásért halálra ítélik, majd 1963 májusa közepén kivégzik.

Seljepin és Hruscsov félreállítása

1958-ban Szerov helyére a KGB élére helyettesét, a karrierista Alekszandr Seljepint ültették, aki nem fosztja meg magát attól az örömtől, hogy főnökét az első titkár előtt besározza. Vele egy új – modern, becsvágyó, hódító – nemzedék kerül hatalomra. Seljepin egyike az októberi forradalom után született első szovjet vezetőknek. Pályája a háború alatt kezdődött, amikor huszonöt évesen a moszkvai Komszomol főtitkárává választották. A háború befejezése után a marxizmus-leninizmus e fiatal reménysége min-

den külföldi diáktüntetésen a „fasizmus fölött győzedelmeskedő" Szovjetuniót képviselte. Egyik alapítója a Nemzetközi Diákszövetségnek (IUS), amelynek 1952-ig – amikor a Demokratikus Ifjúsági Világszövetség (DIVSZ) alelnökévé lépett elő – elmozdíthatatlan vezetője volt.

1954 tavaszán a Komszomol élén ő vezeti azt a nagyszabású kampányt, amelynek keretében több százezernyi ifjúkommunistát vezényelnek a „szűzföldek[9] meghódítására. Hruscsov – aki felfigyel a propagandamunkában tanúsított tehetségre – kinevezi Szerov mellé a KGB első alelnökévé. Seljepin él-hal a hatalomért, szereti a kiváltságokat és a pompát. Jó svádájú, hatásos szónok és nagyra törő apparatcsik, aki semmiben sem kételkedik – különösen önmagában nem.

A Komszomol vezetéséből távozóban nem feledkezett meg arról, hogy helyére egyik bérencét, a harmincnégy éves Vlagyimir Szemicsasztnijt nevezze ki. Hasonlóan jár el három évvel később is, amikor a Központi Bizottság titkárságára nevezik ki, és a KGB elnökeként ugyanez a Szemicsasztnij váltja fel: ekképpen a Sztaraja Plosagyon lévő új irodájából – erről a stratégiai fontosságú szolgálati helyről, ahol mindenkiről mindent tudnak – továbbra is ellenőrizni tudja a titkosrendőrséget. Munkahelyén nap mint nap találkozhat Szuszlovval, Kirilenkóval, Brezsnyevvel. Hamarosan rájön, hogy Hruscsov nagyon a begyükben van. Ezután nem sok idő kell hozzá, hogy összeszűrje a levet azokkal a pártütő politikusokkal, akik Hruscsov 1964 októberében véghez vitt megbuktatását előkészítették.

A KGB segítsége nélkül a mindenható Hruscsov elvtársat egész biztosan nem tudták volna megbuktatni. Lekötelezettjének, Szemicsasztnijnak köszönhetően Seljepin pontosan tudja, ki az, aki éles kritikával illette az első titkárt (Brezsnyev, Szuszlov), ki az, aki támogatja leváltását (Podgornij, Koszigin, Seleszt), de azt is, hogy ki az, aki az ellene szőtt összeesküvésről szóló pletykákat

a hitetlenkedő Nyikita fülébe súgja (Mikojan, Adzsubej). Október elején, a Fekete-tenger melléki Picundában fekvő fényűző villát, ahol Hruscsov nyaral, gondosan őrzi a KGB-ügynökökből álló személyzet. Vagyis Seljepin minden szükséges információnak a birtokában van.[10] Amikor Szuszlov október 12-én határozottan felkéri Hruscsovot, hogy „sürgős ügyben" térjen vissza Moszkvába, másnap az első titkárt Szemicsasztnij fogadja egyenruhás KGB-tisztek kíséretében a vnukovói repülőtéren. Hruscsov tudja, miről van szó: megérti, hogy uralma néhány órával később könyörtelenül véget ér.

Viszont Seljepin meg azt nem tudja, hogy az összeesküvők – titokban felosztva egymás között a jövőbeli tisztségeket – megegyeztek, hogy őt a pálya szélén hagyják. A KGB-t irányító embert – aki éppen hatékonyságát bizonyította – túl erősnek találják ahhoz, hogy megbízzanak benne. Az új kollektív vezetés tagjai tehát: Leonyid Brezsnyev – akit a párt főtitkárává,[11] Alekszej Koszigin – akit kormányfővé választottak és Nyikolaj Podgornij, akit hamarosan a Legfelsőbb Tanács elnökévé, azaz államfővé neveznek ki. Ők hárman türelemre bírják Seljepint, kinevezik az elnökség teljes jogú tagjává, miniszterelnök-helyettessé, majd a párt ellenőrző bizottságának elnökévé, mielőtt 1967 júniusában félreállítják, rábízva a Szakszervezetek Szövetségének sokkal kevésbé rangos tisztségét.[12]

A KGB-ben erre senki sem reagált, mégpedig jó okkal: néhány héttel korábban Brezsnyev – kihasználva a vakbélgyulladással kórházban fekvő Seljepin távollétét – azt kérte az elnökségtől, hogy egyhangúlag ratifikálja Szemicsasztnij leváltását – és sportminiszter-helyettesként Ukrajnába történő áthelyezését. Az ürügy – amelyet könnyű volt megtalálni – ez utóbbi hibája volt, amely világraszóló botrányt robbantott ki: ugyanis Sztálin tulajdon lánya, Szvetlana Allilujeva „a szabadságot választotta", mégpedig Indiában, ahol a KGB engedélyével harmadik férje

temetésén vett részt. A desztalinizálás hiába tette jobbá, emberibbé a kapcsolatokat a Szovjetunió csúcsán, a politikai rendőrséget irányítani csakugyan nem hálás feladat.

Korszerűbb és hatékonyabb KGB-t!

1958 és 1961 között Seljepinnek volt elég ideje, hogy rajta hagyja keze nyomát a KGB-n, ahol sok régi komszomolos elvtársát, köztük számos volt egyetemi hallgatót is alkalmazott. Sem a Cseka, sem a GPU, sem az NKVD nem kínált állást fiatal diplomásoknak: túlságosan éretlennek és az elvégzendő munkára alkalmatlannak tartották őket. Sokatmondó a második főcsoportfőnökség, a kémelhárítás példája: az 1950-es évek közepén az oda beosztott hatvan tiszt közül mindössze kettőnek volt egyetemi diplomája, és közülük nagyon kevesen beszéltek angolul. 1960-ra már közel 80 százalékuk büszkélkedhetett egyetemi végzettséggel, és 70 százalékuk beszélt angolul.[13]

Seljepin a lehallgatás és a diplomáciai információk elfogása terén is korszerűsítette szolgálatát, egy olyan különleges részleggel egészítve ki, amelynek révén sikerült részben behoznia az e tekintetben fennálló lemaradást az amerikai Nemzetbiztonsági Ügynökséggel (NSA) szemben. Ám a KGB első főcsoportfőnökségét mindenekelőtt az aktív intézkedések, nevezetesen a „dezinformácija" – tehát a megtévesztés céljából tudatosan terjesztett félrevezető hírek – területén fejlesztette. Seljepin az „A részlegnek" nevezett szolgálatot ötven szakavatott tiszttel bővítette ki, akiket egy legendás személyiség, az örmény származású, hol mogorva, hol szívélyes, három idegen nyelven folyékonyan beszélő, 1941 és 1943 között Teheránban, majd 1947 és 1949 között Párizsban rezidenskedő Ivan Agajanc irányított.

Agajanc hamisítóként nagy hírnévre jutott, miután Párizsban megjelentette Vlaszov tábornok ál-vallomásait (*J'ai choisi la*

potence – A bitófát választottam), amelyekben az áruló tiszt felfedte kapcsolatait Hitlerrel; hamisított levelezést tett közzé Sztálin és Tito között, utóbbi harcias trockista voltát bizonyítandó; két – természetesen az egekig magasztaló – könyvet Sztálinról, amelyet – úgymond – Budu Szvanidze, a diktátor unokaöccse (soha nem volt unokaöccse) adott ki; továbbá Makszim Litvinov népbiztos hamis visszaemlékezéseit (Jegyzetek naplómhoz); és néhány egyéb, nagy port felvert, elejétől a végéig kiagyalt írást. Agajanc mesterkém egypár termékeny tollú ügynök – mint például az orosz emigráns Grigorij Beszedovszkij – segítségével a hamisítást művészi rangra emelte.[14]

Tehetségét egyéb aktív intézkedések is dicsérik: 1959–60 telén egy sor, ismeretlenek által Nyugat-Németországban elkövetett, felháborító cselekményről adnak hírt a nyugati újságok címlapjai: zsidó síremlékek feldúlása, zsinagógák meggyalázása, falra festett antiszemita feliratok stb. Az Egyesült Államokban és Európában is felmerül a kérdés: vajon a kapitalista Németország képtelen a náci mérget kiirtani? Vajon ezért lelkesedik az a sok keletnémet, akik tömegesen akarnak az NDK-ból elmenekülni? Nyugat-Németország területén, 1959 karácsonya és 1960 februárja között hozzávetőleg 833 antiszemita cselekményt követtek el Agajanc keletnémet ügynökei![15]

Andropov meglepetésszerű kinevezése

1967-ben új elnök érkezik a KGB élére. Az ötvenhárom éves Jurij Andropov nem tagja a klikknek, de régi ismerős: ő az a nagykövet, aki 1956-ban sokat tett a budapesti felkelés leveréséért. És azokban a napokban nem rejtette véka alá a KGB durvasága és kegyetlensége miatt érzett bosszúságát! Magas homlok, hátrafésült haj, kis fémkeretes szemüveg, egy jól nevelt értelmiségi megjelenése: ez a finom modorú ötvenes férfiú mindig olyan,

mintha skatulyából húzták volna ki. Még azt is suttogják, hogy drága whiskyt iszik és kedveli a dzsesszt...

1914-ben, a Kaukázus peremén, egy vasúti munkás fiaként született, és az 1936–37-es nagy terror idején jól jött neki Komszomol-tagsága: 1940-ben, mindössze 26 évesen, az alakulóban lévő Karél–Finn SZSZK kommunista ifjúsági szervezetének titkárául választják. Karrierjét e Finnország és a Szovjetunió között többször is gazdát cserélt régió igazi vezetője, a szovjetbarát Otto Kuusinen egyengeti, majd ezután az SZKP Központi Bizottságának nemzetközi osztályára kerül. E rangos képzés befejeztével 1953-ban első állomására, Budapestre kerül, ahol 1954-től a nagyköveti tisztet tölti be.

Budapesti működése során olyan jó benyomást tesz, hogy a Központi Bizottság Szocialista Országok Együttműködési Főosztályának élére nevezik ki. A moszkvai Sztaraja Plosagyon lévő irodájából irányítja a magyarországi válság után kialakult helyzetből való nehéz és sokáig elhúzódó kilábalást, szemmel tartja a nacionalista Nicolae Ceauşescu hatalomra kerülését Romániában, figyelemmel kíséri a Władysław Gomułka vezette kérészéletű olvadást Lengyelországban. Foglalkozik az akkori három szakadár országgal, Albániával, Jugoszláviával és Kínával is. 1961-ben ez a példás funkcionárius belép a Központi Bizottságba, ahol egy évvel később a titkárság is tagjai közé fogadja; a kivételesnek számító előléptetést annak köszönheti, hogy a vezetés erősen aggódik a szocialista tábort sújtó megrázkódtatások miatt.

Viszont a KGB élére 1967-ben történt kinevezése – paradox módon – nem tekinthető előléptetésnek. Először is, a szovjet hierarchiában a KGB elnöke nem lehetett a Központi Bizottság titkára: Andropov tehát egy grádiccsal lejjebb lépett! Másodszor, mivel nem Brezsnyev jelöltje, nem tiltakozhat az ellen, hogy a főtitkár a Dnyepropetrovszkból – Brezsnyev volt felségterületéről – való Szemjon Cvigun tábornok, valamint régi barátja – az ugyan-

csak dnyepropetrovszki illetőségű Viktor Csebrikov személyében két alelnököt állítson mellé. Egy évvel korábban Brezsnyev már kinevezte egyik emberét, a szintén dnyepropetrovszki Nyikolaj Scselokovot a Közrendvédelmi – a későbbi Belügyminisztérium – élére: az ember soha nem lehet eléggé óvatos.

Ugyanakkor Andropov – aki már nem kezdő – maga mellé veszi volt budapesti munkatársát, a fiatal Vlagyimir Krjucskovot, akit 1974-ben az első főcsoportfőnökség élére, majd négy év elteltével a KGB alelnökévé nevez ki. A Szovjetunióban a hatalom hálózatok kérdése. Andropov jól tudja, sok munkájába telik majd, míg visszaszerzi Központi Bizottságbeli székét, és talán még magasabbra hág a ranglétrán. Azt is tudja, hogy a legjelentéktelenebb válság is elég lehet ahhoz, hogy kibukjon a hatalomból – és íme, a csehszlovákiai ügy máris előrevetíti baljós árnyékát.

Alexander Dubček, „a mi Szásánk"

Félreértés ne essék: 1956-ban Budapesten a kommunista rendszert a népfelkelést kegyetlenül leverő szovjet hadsereg mentette meg. De a KGB nélkül az ügy egészen másképp alakult volna. Úgy, mint Prágában 1968-ban. Mindkét esetben tankok dübörögnek át a határon, lerohanják az országot, elfoglalják a fővárost, és terrorizálják a népességet. Azonban a KGB az, amely tájékoztat a társadalomban egyre növekvő feszültségekről, támogatja az erőszak alkalmazását, befolyásolja a helyi vezetőket, és felügyeli az ország „normalizálását". Ez a szerep vár Andropovra, a Lubjanka új főnökére, amikor a csehszlovák fővárosban elkezd nőni a feszültség.

A Szovjetunió legfőbb vezetői nem sokat tudnak a külföldről. Még a „közeli külföldről" sem, ahogyan a kelet-európai országokat nevezik. Ezért nagy mértékben rá vannak utalva hírszerző szolgálatukra, a KGB első főcsoportfőnökségére, amely tájékoz-

tatja őket a dolgok ottani állásáról. És természetszerűen készséggel hisznek mind legális, mind illegális képviselőinek, amikor azok ostorozzák a Nyugatnak a szocialista országok ellen folytatott „felforgató tevékenységét", hasonlóképpen a „kártékony magatartást" és egyéb „ellenséges cselekedeteket", amelyeket a polgárok ilyen vagy olyan csoportja – az értelmiségiek, a fiatalok – követnek el az egyik vagy másik országban.

A budapesti dráma nem múlt el következmények nélkül. Hruscsov tehát úgy határoz, engedményeket tesz ezekben az országokban, amelyeket vasmarokkal kormányoznak a többségükben az NKVD által odaállított volt sztálinisták... hacsak nem voltak maguk is – a román Gheorghiu-Dejhez hasonlóan – korábban NKVD-ügynökök. Hagyja, hogy bizonyos nemzeti áramlatok megerősödjenek (mint például Lengyelországban), egyes országokból (például Romániából) kivonja a megszálló szovjet csapatokat, és még azt is megtiltja a KGB-nek, hogy a testvéri országokban folytassa a kémkedést, amit a Lubjanka soha nem fog neki megbocsátani. 1964 októberében történt félreállítása azonban véget vetett annak, amit a KGB folyosóin bűnös gyengeségnek neveznek.

Csehszlovákiában 1968. január 5-én, amikor a kommunista párt élén a hatvannégy éves, régi sztálinista Antonin Novotnyt a negyvenhat éves, igen népszerű Alexander Dubček váltja fel, a Kreml vezetőinek arcizma sem rándult: ki ne bízna Dubčekben, aki a Szovjetunióban nőtt fel, ragyogó eredménnyel végezte a pártfőiskolát, és akit a Lubjanka folyosóin bizalmas közvetlenséggel csak a mi Szásánknak hívnak? Március 21-én, amikor a Politbüró megtárgyalja a prágai helyzetet, a tagok arra hajlanak, hogy hagyni kell a dolgokat, hadd menjen minden a maga útján. Különösen Brezsnyev és Koszigin gondolja úgy, hogy nincs szükség katonai beavatkozásra. Ketten lesznek azok, akik megfordítják a dolgok menetét: Pjotr Seleszt, a kommunista párt ukrajnai

Klebelsberg Könyvtár

vezetője, aki közvetlen közelről, a csehszlovák határ másik oldaláról figyeli az eseményeket, és Jurij Andropov, az új KGB-főnök, akinek a helyszínen tartózkodó emberei aktív intézkedéseket sürgetnek a fegyveres beavatkozás érdekében, ahogyan az nemrégen Budapesten is történt.

A KGB a szomszédos országok rezidentúráinak részvételével készíti elő a terepet – ami szintén újdonság. Titokban hamis személyazonosságú, nyugatnémet turistának, osztrák diáknak vagy brit újságírónak álcázott illegális ügynököket vezényel Csehszlovákiába, hogy beszivárogjanak a reformok iránt leginkább elkötelezett prágai körökbe, és – aminek a módjához igazán csak ők értenek – esetleges jövőbeni provokációkat készítsenek elő: nem létező amerikai fegyverraktárak, hamisított röpiratok, álszabotőrök leleplezése stb. Ezen ügynököknek az a dolga, hogy bizonyítékot koholjanak a „jobboldal" – a CIA vagy a NATO – által forralt „ellenforradalmi összeesküvésről", amely majd igazolja a szovjet katonai beavatkozást.[16]

1968–69: a tavasz vége

Emellett arra törekednek, hogy a prágai tavaszban tevékeny szerepet játszó mozgalmakba és csoportokba – Írószövetség, Károly Egyetem, a K-231 vagy a KAN kommunistaellenes szervezet, a Szocialista Párt, a Néppárt stb. – beszivárogjanak. Mindezt természetesen a csehszlovák politikai rendőrséggel, az StB-vel (Státní Bezpečnost) együttműködve teszik, ám a szovjet rendszer elutasítása az országban annyira erős – mondhatni általános – érzés, hogy a KGB nem minden alap nélkül gyanúsítja magukat az StB-ügynököket is az „ellenforradalmárokkal" való cinkossággal.

Ezen illegális ügynökök tevékenységéért felelős tiszteket – név szerint Kotov, Szurjaninov, Borzov – Andropov még azzal is meg-

bízza, hogy azonosítsák és válasszák ki a többi közül azokat a pártkádereket, akik hűek maradtak Moszkvához. Vagyis a leendő csehszlovák kormányt – amelyet a katonai megszállás befejeztével hatalomra kell juttatni – a KGB alakította: a sztálinizmust visszasíró Alois Indra, Jozef Lenart, Drahomir Kolder és Vasil Bilak szorgalmasan látogatják a szovjet követséget. Ha eljön az ideje, feltétlenül engedelmes vezető lesz belőlük.[17]

A Politbüró 1968. július 19-én pánikszerű gyorsasággal ül össze Moszkvában. Brezsnyev továbbra is kitart amellett, hogy lehetséges a prágai tavasz vezetőivel tárgyalni, de Andropov felemeli a hangját, és javasolja, hogy haladéktalanul tegyék meg a szükséghelyzetre előirányzott rendkívüli intézkedéseket. Leszavazzák. Az utolsó lehetőséget jelentő találkozóra július 29. és augusztus 1. között kerül sor a Szovjetunióval határos Ágcsernyőn (Čierna nad Tisou). Ez eredménytelenül végződik. Mellesleg a csehek elítélik a KGB azon mesterkedéseit, hogy az StB háta mögött egy nyugati „összeesküvést" ötöljenek ki – ami nem segíti elő a megállapodást.

Augusztus 21-én reggel a szovjet tankok begördülnek Prágába. Az ország határain keletnémet, bolgár, magyar és lengyel hadosztályok támogatják őket. Azonban a KGB előrejelzései semmivé foszlottak: Csehszlovákia Kommunista Pártja titkos ülésén elítéli az inváziót. Tehát szó sem lehet már semmiféle bábkormány támogatásáról. Dubčeket és a prágai tavasz vezetőit a KGB kíséretében erőszakkal Moszkvába szállítják, és néhány napig tartó megfélemlítés, fenyegetés és hamis ígéretek után egy leonini szerződés megkötésére kényszerítik őket, amelyben – a legmélyebb titok leple alatt – benne foglaltatik az országnak a Varsói Szerződés csapatai által történő „ideiglenes" megszállása.

Dubček hét hónapig marad a helyén. Az 1969. március 28-án, Prágában lejátszott Csehszlovákia–Szovjetunió jégkorongmérkőzés, amely az utóbbi vereségével végződött, egyhamar szovjetellenes zavargásba torkollott: nemzeti érzelmű szurkolók kövekkel dobálják meg, feldúlják, végül felgyújtják az Aeroflot-iroda kirakatait és utcára kidobált berendezését. Erre Moszkva erélyesen követeli az „ellenforradalom lefejezését". A sarokba szorított Dubček lemond. Utóbb kiderül, hogy az iroda ablakaiba vágott macskakövek nem véletlenül hevertek ott, és hogy az első szurkolók, akik felkapták őket, és szovjetellenes jelszavakat kiabáltak, KGB-ügynökök voltak.[18]

A prágai tavasz tehát véget ért. A csehszlovák kommunista pártot letaglózták, a reformmozgalmat megsemmisítették, a lakosság pedig mindezt elkeseredetten szemléli. Sok értelmiségi hagyja el az országot. Még maguk az StB káderei is megdöbbennek: ők aztán jól tudják, hogy soha nem volt semmiféle szocializmusellenes összeesküvés. Andropov ráébred, hogy ezt az ingatag lábakon álló politikai rendőrséget szovjet illegálisokkal kell majd – valószínűleg évekig – kiegészíteni. A KGB-főnök nem látta előre, hogy ebben a kalandban saját szolgálatainak számos tisztje és ügynöke is elveszítette saját illúzióit: a csehszlovák „normalizáció" után vajon melyik rezidens, Prágába, Budapestre, Varsóba, de még inkább Londonba, Párizsba vagy Rómába telepített szovjet „tanácsadó" hihetett még őszintén a fényes jövőben?

TIZENKETTEDIK FEJEZET

Andropov és a disszidensek

„A szovjet írók ereje abban rejlik, hogy fenntartás nélkül ragaszkodnak a kommunizmus eszméihez."
(Lityeraturnaja Gazeta, *1968. június 26.*)

Moszkva, 1968. augusztus 25. Már majdnem dél van, és a Vörös teret kezdik elhagyni a turisták. A Boldog Vazul székesegyház előtt, amelynek színes kupolái világszerte híresek, nyolc ismeretlen, négy férfi és négy nő siet föl gyorsan a Lobnoe Mesztóra, erre a kör alakú emelvényre, ahonnan Rettegett Iván szólt a moszkvaiakhoz a XVI. században. Leülnek, majd szatyrukból meg aktatáskájukból meghökkentő transzparenseket vesznek elő: „El a kezekkel Csehszlovákiától!", „Éljen a szabad és független Csehszlovákia!", „Le a megszállókkal!", aztán egy másikat, amelynek feliratát az előző század történelméből kölcsönözték: „A ti szabadságotokért és a miénkért".[1]

Négy nappal korábban a Varsói Szerződés erői kíméletlenül véget vetettek a prágai tavasznak. A szemtanúk csodálkoznak: hiszen ez tüntetés! A jelen lévő turistáknak alig van idejük elolvasni a kis csoport jelszavait, amikor a tér több sarkából tucatnyi férfi ront be, dühösen letépik a transzparenseket, és elpáholják a tüntetőket – egyiküknek földagad az arca, több foga is kiesik –, majd elhurcolják őket. Az egész jelenet nem tart tíz percig.

Egy közeli rendőrőrsön zaklatott idegállapotban lévő KGB-sek kérdezik ki előzetes kihallgatáson e különös provokátorokat, akik közül néhányan már ismertek testület előtt: Larisza Bogoraz,

harmincnyolc éves nyelvész, a nemrég munkatáborba zárt Julij Danyiel felesége; Pavel Litvinov, huszonnyolc éves, Makszim Litvinovnak, Sztálin külügyminiszterének az unokája; Natalja Gorbanyevszkaja,[2] harminckét éves fordító, aki kisbabáját kocsiban tolva érkezett; Vagyim Delone, húszéves, egy híres akadémikus unokája; Konsztantyin Babickij, harminckilenc éves; Vlagyimir Dremljuga, huszonnyolc éves, akit korábbi politikai rendőrségi ügye miatt kizártak az egyetemről; Viktor Fajnberg, harminchét éves, idegenvezető Leningrádban; valamint Tatjana Baeva, diáklány.

A tárgyalás október 9-én kezdődik. Ötüket többéves munkatáborra vagy száműzésre ítélik. A sietve lezárt ügy legfeljebb mellékes tényezőnek számított volna a Szovjetunió történetében, mindazonáltal egy új korszakot, a disszidens mozgalom korszakát nyitotta meg.

Igaz vagy hamis olvadás?

A nyolc Vörös téri tüntető 1917 óta nem elsőként szállt szembe a SZKP politikájával, kiváltva ezzel a politikai rendőrség erőszakos megtorlását. Az októberi forradalom óta a Cseka, a GPU, az NKVD és a KGB nem hagyott fel a rendszer valós vagy vélt ellenfelei után folytatott hajszával. A bolsevikok ellenfeleivel – burzsoák, fehér hadsereg, sztrájkoló munkások, kulákok, papok, trockisták, antisztálinisták és a különböző nacionalisták – szemben a hosszú évek során az elnyomás olyan módjait alkalmazták, amelyekben az igazságtalanság kegyetlen terrorral párosult. Szerencsétlen emberek tízmilliói váltak a statáriális kivégzések, a moszkvai perek, a Gulag-táborok áldozataivá, míg a szerencsésebbeket számkivetéssel sújtották.

Az 1956 februárjában Hruscsov titkos jelentésével elindított desztalinizálás megváltoztatta a helyzetet. Először is, a Moszk-

vába visszatért volt Gulag-foglyok ezrei akarták rokonaiknak és barátaiknak kálváriájukat, orosz szokás szerint, tehát egy társbérleti lakás konyhájában teázva, vagy nyilvános gyűléseken, sőt – a legelszántabbak – könyvekben elbeszélni. Az olyan volt „zekek",[3] mint az 1945-ben a Gulagra hurcolt két fiatal tiszt, Lev Kopelev, Alekszandr Szolzsenyicin vagy Pjotr Jakir, a Sztálin által agyonlövetett híres tábornok fia, szilárdan eltökélték, hogy beszámolnak viszontagságaikról. Ők alkotják a „XX. kongresszusi" néven ismert nemzedék kemény magját, amely soha nem hajlandó hátat fordítani ennek a különös időszaknak, amelyet az író Ilja Ehrenburg olvadásnak[4] nevez. Amikor a kiadók végleg bezárkóztak előttük, aktivisták terjesztik titokban, szamizdat (magánkiadás) formájában legépelt szövegeiket.

1956: Picasso-kiállítás, 1957: Világifjúsági Találkozó, 1960: amerikai kiállítás – a desztalinizálás szellemében viszonylagos nyitás kezdődik a külvilág felé, még akkor is, ha mindezeket az eseményeket a KGB-nek a párt Központi Bizottságának ideológiai osztálya, az Agit-prop megbízásából dolgozó emberei természetesen szigorúan ellenőrizték. Vajon az olvadás valóság vagy pusztán ámítás? A budapesti felkelés vérbe fojtása 1956 novemberében lehűti a korai optimisták lelkesedését. De az 1961 októberében, a XX. pártkongresszus kapcsán hozott döntés, mely szerint Sztálin holttestét eltávolítják a Vörös téri mauzóleumból – amit, a lakosság nemkívánatos megnyilvánulásait elkerülendő, az éjszaka közepén, a nyilvánosság kizárásával hajtottak végre –, valószínűleg arra ösztönözte a diákokat, írókat, történészeket, nyelvészeket és matematikusokat, hogy úgy beszéljenek, rajzoljanak, komponáljanak és írjanak, mintha a Szovjetunió valóban rendszerváltást hajtana végre.

A fiataloknak és a költőknek a Majakovszkij téren, 1958 júliusában tartott első találkozóitól kezdve egyre több fiú és lány kötelezi el magát tartósan az emberi jogi aktivisták e hagyománya

mellett: Vlagyimir Oszipovra (húszéves), Vlagyimir Bukovszkijra (tizennyolc éves), Jurij Galanszkovra (huszonkét éves) és Eduard Kuznyecovra (tizenkilenc éves) már nagyon korán lesújt a KGB vasökle. Először inkább csak finoman: kizárás az egyetemről, munkahelyről, majd kényszerkezelés valamely különleges elmegyógyintézetben, amit szovjetellenes tevékenységért kiszabott, hosszú évekre szóló büntetés követ valamely szibériai vagy közép-ázsiai szigorított munkatáborban. A KGB viszont nem számol azzal, hogy minden újabb büntető ítélet újabb tiltakozás- és tüntetéshullámot indít el, amelyek újabb letartóztatásokhoz és perekhez vezetnek, ezek pedig megint csak tiltakozó gyűléseket, petíciókat, az igazságtalan megtorlásokat elítélő újságok elleni eljárásokat gerjesztenek. Pontosan ez történt, amikor 1964 márciusában a népszerű ifjú költőt, Joszif Brodszkijt öt év börtönre; 1966 februárjában Andrej Szinyavszkij és Julij Danyiel írót hét, illetve öt év munkatáborra ítélik; továbbá amikor 1967 augusztusában Boukovszkijt és Delonét, majd 1968 januárjában Alekszandr Ginzburgot és Jurij Galanszkovot elítélik.[5] Ezek a megrendezett perek – a KGB bosszúságára – Moszkvában és néhány vidéki városban az ellenzékiek egyre elszántabb és összetartóbb csoportjainak a szerveződését váltották ki.

Az ellenállás új formája

A KGB egyáltalán nem volt felkészülve a társadalmi harc ezen új formájára. A titkosrendőrség – hasonlóan egyéb szovjet intézményekhez – mindig is tartott besúgókat az Írószövetségben, ám az a lassúság, amellyel összeszedték a terhelő bizonyítékokat, hogy Szinyavszkij és Danyiel valóban megjelentette álnéven[6] írásait külföldön, nyilvánvalóvá tette a lubjankaiak tanácstalanságát: olyan vádlottak, akiket kizárólag irodalmi szövegek megjelentetése miatt ítéltek el, akik a per végén nem ismerik el

bűnösségüket, és akiket híveik nyílt sisakkal támogatnak – ez valami új volt.

A disszidensek – akikre a KGB e meglehetősen gyanús anglicizmust, nem pedig az orosz иномыслящий (másként gondolkodó) kifejezést alkalmazta – megfigyelésével két harminc évnél fiatalabb illegális ügynököt, Anatolij Tonkonogot és feleségét, Jelena Fjodorovát (fedőnevük „Tanov" és „Tanova")[7] bíztak meg. Nagyon hamar kiderült, hogy két ember nem elég, hogy valakit figyeljenek, egy másik után nyomozzanak, egy harmadik lakását pedig bepoloskázzák, így nyilvánvalóvá vált, hogy a disszidensek utáni vadászatra hamarosan egy kisebb ügynökhadsereget kell majd bevetni.

E tapasztalat- és forráshiány következtében tudta például Alekszandr Szolzsenyicin több regényét *(Rákosztály, A pokol tornáca)* Nyugatra eljuttatni és megjelentetni, még mielőtt a szovjetellenes tevékenység bélyegét hivatalosan rásütötték volna. A KGB csak 1967 után kezdett erősebben szaglászni a későbbi Nobel-díjas író, családja, mozgása, rejtekhelyei, hívei meg „cinkosai" után.[8] A Lubjankában az írót furcsa fedőnévvel – „Pauk" (pók) – tüntették ki.

A helyzet 1967-ben változik meg, amikor a középszerű Szemicsasztnij helyét Jurij Andropov foglalja el a KGB élén. Az elődjénél jóval műveltebb volt budapesti nagykövet meggyőződéssel vallja, hogy a disszidenseket kordában kell tartani, ám ehhez alkalmas módszerek kellenek. 1969-ben létrehozza a KGB ötödik – új feladattal megbízott – főcsoportfőnökségét, amelynek külön-külön részlege foglalkozik az értelmiségiek, a diákok, a nacionalisták, a hívők, a zsidók stb. megfigyelésével. Már 1970-ben – abban az évben, amikor a Nobel-díj bizottság pajzsra emelte Szolzsenyicint – Andropov feljegyzésekkel bombázza a Politbürót, javasolva, hogy az írót fosszák meg állampolgárságától, és erőszakkal utasítsák ki a Szovjetunió területéről.

Leonyid Brezsnyev és a pártvezetők aggódva figyelik a dicsfényt, amelyben a disszidens mozgalom két vezetője, Szolzsenyicin és Szaharov sütkérezik. Ekkor az az álláspont győzedelmeskedik, hogy a Kreml csak nyerhet azzal, ha bármilyen módon sikerülne ezeket az embereket rávenni, hogy hivatalosan is támogassák a rendszert. A Politbüróban Nyikolaj Scselokov belügyminiszter, Brezsnyev legjobb barátja ellenzi a KGB-főnök által javasolt – szerinte túlságosan drasztikus – intézkedéseket.[9] A felbőszült Andropov három éven át nyeli a mérgét.

1972-ben a KGB-nek sikerült a magát francia régésznek kiadó, és persze az üggyel rokonszenvező Georgij Kotljar ügynököt az „Aszket" (aszkéta) fedőnevű Szaharov akadémikus környezetébe belopnia. A Lubjanka titkon gratulál Kotljarnak. Hiába. Néhány hónap múlva a fizikus nyíltan felszólítja az amerikai kongresszust, támogassa a Jackson-féle módosítást, amely mindaddig ellenzi a legnagyobb kedvezmény elvének a Szovjetunióra való alkalmazását, amíg az nem enyhíti kivándorlási jogszabályait.

A Szovjetunió alkotmányának nevében

Andropov éppen csak megmelegedett a KGB elnöki székében, amikor kitört a prágai tavasz. 1968-ban a szovjet értelmiség köreiben sokan követték nagy figyelemmel a csehszlovákiai eseményeket. Reménykedtek benne, hogy az Alexander Dubček által képviselt és a saját álmaikat is valóra váltó emberarcú szocializmust nem fogják vérbe fojtani, mint tizenkét évvel korábban Budapesten. Ám minden reményük meghiúsul, amikor augusztus 21-én a Varsói Szerződés harckocsijai – az Andropov által határozottan szorgalmazott megoldást alkalmazva – leverik a prágai tavaszt. Úgy gondolták, hogy immár óhatatlanul visszatér a sztálinizmus, vége az enyhülésnek, és a KGB egyszer s mindenkorra győzni fog.

Ezért volt jelképes jelentősége e nyolc ismeretlen fellépésének, akik négy napra rá, a Vörös téren váratlanul magasba emelték transzparenseiket. Annak ellenére, hogy október közepén a KGB egy nagyon kis teremben szervezi meg tárgyalásukat, ahová „helyhiány miatt" egyetlen állampolgár sem léphetett be, e néhány fős tüntetés be fog vonulni a történelembe. Ugyanis olyan fordulópontot jelez, amelynek következményeivel a Lubjanka vezetői csak évek múlva tudnak majd megbirkózni: íme, akadnak olyan férfiak és nők, akik semmiféle erőszakos cselekményt nem követnek el, nem robbantanak bombákat, nem viselnek álnevet, van merszük fedetlen arccal tüntetni, és – ami a legfontosabb – következetesen a Szovjetunió alkotmányára és törvényeire hivatkoznak. A törvényességnek ez a hangoztatása nagy zűrzavart kelt a csekisták fejében, akik nem annyira a jogi érvelésben meg a retorikai finomságokban, mint inkább a gátlástalan erőszakban jártasak. A politikai rendőrség már fél évszázada csupán egyetlen jogot – a hatalom akaratát – vesz figyelembe, azon kívül semmi mást.

Amikor Andrej Szaharov 1968-ban nyilvánosan elítéli a cenzúrát, ezt az 1936. évi szovjet alkotmány nevében teszi. Amikor Vlagyimir Bukovszkij, Szergej Kovaljev, Tatjana Velikanova, Leonyid Pljuscs, Valerij Csalidze és Tatjana Hodorovics tüntetésre szólítanak fel Moszkva szívében, december 5-ét, annak a híres alkotmánynak az évfordulóját választják, amelyről Sztálin azt állította, hogy a világon a legdemokratikusabb. És az ezt követő perek – a politikai rendőrség legnagyobb bosszúságára – jogi csetepatévá váltak, amire sem a bírák, sem az ügyészek egyáltalán nem készültek fel.[10] A KGB folyosóin a legnagyobb zavart az emberi jogok fogalma kelti. Amikor Szaharov és két másik fizikus 1970 novemberében megalapítja az „Emberi Jogok Bizottsága a Szovjetunióban" nevű szervezetet,[11] a főügyész figyelmezteti őket, hogy a bizottság törvénytelen. De vajon milyen jogi

passzus, törvénykönyv vagy törvény alapján? A hatóságok természetesen fittyet hánynak ezekre a különböző személyek jogairól szóló vitákra, és a rendőrség legott szibériai táborba hurcolja vagy pszichiátriai intézetbe zárja a csaknem teljesen elszigetelt, a mindenható állam ellen puszta kézzel küzdő egyéneket, amely államban a jog nem ugyanazt jelenti, mint a világ többi részén.

A KGB-nek első alkalommal 1973 szeptemberében sikerül két, a börtönben megtört disszidenst, Pjotr Jakirt és Viktor Kraszint pálfordulásra kényszeríteni. Ez jelentős győzelemnek számít. A disszidens mozgalom szünet nélkül zaklatott, elszigetelt, táborba zárt vagy száműzött vezetőit csaknem teljesen cselekvőképtelenné teszik. Szolzsenyicin 1974. február 14-én történt kiutasítása a Szovjetunióban maradt barátainak teljesen a kedvét szegi. 1975 nyarának kellős közepén azonban egy diplomáciai esemény váratlanul megváltoztatja az erőviszonyokat a teljhatalmú KGB és e bátor emberek kis csoportjai között, akiknek politikai tevékenysége az évek során mindinkább reménytelennek látszik.

A helsinki megállapodások

1975. augusztus 1-jén Helsinkiben, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) alkalmával, fényes külsőségek közepette Leonyid Brezsnyev, valamint harmincnégy keleti és nyugati állam- vagy kormányfő, két évig tartó nehéz tárgyalások után ünnepélyesen aláírta azt a megállapodást, amely véglegesen rögzítette Európában a politikai status quót, és elindította az enyhülési folyamatot a két tömb között. A záróokmányt kidolgozó szakértők, és az e napon a dokumentumot fényes külsőségek közepette szignáló vezetők egyike sem sejtette, hogy az okmány meg fogja változtatni a történelem folyását. A hidegháborút lezáró megállapodásokat kezdeményező szovjet politikusok csupán a biztonságról meg az együttműködésről szóló fejezeteket

hangsúlyozták, ügyet sem vetve arra, hogy a szövegbe bekerült néhány – a „személyek és eszmék szabad áramlásáról" és egyéb demokratikus elvekről szóló – alpont is. Brezsnyev és Gromiko szemében mit sem számít, hogy különösen a francia és a vatikáni diplomaták ragaszkodnak hozzá, hogy az emberi jogokra, a lelkiismereti szabadságra és más alapvető szabadságjogokra vonatkozó, pusztán formális kötelezettségvállalásokat is vegyék be a szövegbe.

1976. május 12-én Moszkvában megalakult a helsinki megállapodások végrehajtását segítő társadalmi csoport (Московская группа содействия выполнению Хельсинкских соглашений), amelyet az újságírók hamarosan „Moszkvai Helsinki Csoportnak" neveznek el. Alapítója két ragyogó elme és szilárd erkölcsi alapon álló személyiség, Jurij Orlov fizikus és Anatolij Scsaranszkij matematikus volt. Őket követik a már jól ismert disszidensek, Alekszandr Ginzburg, Pjotr Grigorenko, Ljudmila Alekszejeva, Malva Landa, Jelena Bonner... Utóbb a tiltakozó mozgalom további kiemelkedő személyiségei – Vlagyimir Szlepak, Szofja Kalisztratova vagy Viktor Nekipelov – is csatlakoznak hozzájuk.[12]

Ezeket az aktivistákat – akik azt hangoztatják, hogy „elősegítik a helsinki megállapodások emberi jogi záradékainak tiszteletben tartását", nevezetesen „az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok, beleértve a gondolat-, lelkiismereti-, vallás- és hitszabadságot" – kíméletlen elnyomás sújtja. A csoport – a hatóságok által valóságos provokációként értékelt tettként – bejelenti, hogy „a közvéleményt és a záróokmányt aláíró összes kormányfőt tájékoztatni fogja, ha az okmány cikkelyeit megsértik". E nyíltan vállalt és arra irányuló szándék, hogy riadóztatják a nyugati médiát, ha a szovjet vezetés nem tartja be helsinki kötelezettségvállalásait, új és elviselhetetlen jelenség. Ezért zavarba ejti és megdöbbenti mind a KGB ötödik (a belföldi elnyomásért felelős) főcsoportfőnökségének funkcionáriusait – akiknek mindig is volt dolguk a külföldi kapcsolataikat rejtegető személyekkel –, mind pedig az első (a külföldi hírszerzésért felelős) főcsoportfőnökség (PGU) ügynökeit, akiknek ezután mindent el kell követniük, hogy eltántorítsák a nyugati újságírókat attól, hogy továbbadják ezeket a – minden mérlegelés nélkül provokatívnak minősített – értesüléseket.

Már nem csupán a száműzetésben élő disszidensek által kiadott újságok, folyóiratok vagy tájékoztatók (*Kontinent, Szintaxisz, Russzkaja miszl* stb.) teszik bonyolult csatornákon keresztül közzé a Szovjetunióból érkező internáltak listáját, perekről szóló beszámolókat vagy börtönfeljegyzéseket: a külföldi – amerikai, brit, francia vagy olasz – sajtó mind élénkebb érdeklődést tanúsít ezek iránt az újonnan felbukkant bátor hősök, hasonlóképpen a szovjetek országának politikai, jogi és börtönviszonyokat illető valóságát feltáró beszámolóik iránt.

Andropov és az úgynevezett disszidensek

A nyugati médiának a Szovjetunió emberi jogai iránt támadt hirtelen érdeklődése megerősíti Andropovot azon véleményében, mely szerint a helsinki csoportok és az őket túlszárnyalni akaró vetélytársaik tevékenysége nyilvánvalóan csakis a CIA és nyugat-európai filiáléi által kezdeményezett és irányított ideológiai felforgató akció lehet. Ennek a – jóllehet intelligens – politikusnak az a gyönge oldala, hogy a legkisebb belső tiltakozás mögött is a nyugati szolgálatok összeesküvését véli felfedezni. Nyilvános beszédeiben állandóan az úgynevezett disszidenseket emlegeti, mintha teljesen elképzelhetetlen volna, hogy a Szovjetunióban – hatvan évvel az októberi forradalom után – egy spontán vagy önálló ellenzéki mozgalom szerveződjön. A Központi Bizottságnak 1973. szeptember 18-án benyújtott jelentésében Andropov nem köntörfalaz: „A Szaharov meg Szolzsenyicin neve körül

az utóbbi időben Nyugaton szított hisztéria [...] megtervezett és összehangolt kampány gyümölcse [...], ami arra kényszerít bennünket, hogy mindkettőjük ellenséges tevékenységének a megfékezése érdekében erélyesebb eszközökhöz nyúljunk.[13]

A következő hónapok csak súlyosbítják Andropov paranoiáját: úgy véli, csak a CIA képes ilyen gyorsan „a helsinki egyezményeket felügyelő csoportokat" életre hívni Ukrajnában, Litvániában, Grúziában és Örményországban, miközben Moszkvában egymás után alakul meg a hívők jogainak védelmére létrehozott bizottság (1976 decemberében), a pszichiátria politikai célokra való felhasználásának tanulmányozására alapított bizottság (1977 januárjában), valamint a fogyatékosok jogainak védelmére létrehozott kezdeményező csoport (1978 májusában) – nem beszélve a szamizdatban megjelent számos kiadványról, amelyek a *Folyó események krónikája* című szamizdat újság[14] ekkor már réginek számító mintáját követve, módszeresen számba veszik azokat az eseteket, amelyekben a Szovjetunió megsértette a helsinki záróokmány emberi jogi rendelkezéseit.

Hatvanhárom évesen Andropov már nem kezdő. És persze nem is ostoba. Magas termetű férfi, visszafogott, kellemes modorával lenyűgözi beszélgetőpartnereit. Inkább értelmiségi vagy ideológus alkat, mint rendőrfőnök vagy mesterkém.[15] Afféle jó marxista-leninistaként komolyan hisz abban, hogy a kapitalista világ mindenáron a kommunizmus halálát, és vele együtt a Szovjetunió összeomlását akarja elérni. A budapesti felkelés, a prágai tavasz számára azt bizonyítja, hogy a Nyugat továbbra is fáradhatatlanul azon mesterkedik, hogy megtörje a Ronald Reagan által később „a gonosz birodalmának" nevezett országot. De ki tudhatja, vajon szemüvege mögött mi jár ennek a tetőtől talpig Nyugatellenes szuperbürokratának a fejében?

Andropov soha nem álmodta, hogy egyszer majd azt a politikai rendőrséget fogja vezetni, amelyet mindig is megvetett. De

hazafi lévén, arra törekszik, hogy korszerűsítse, és a haza szolgálatában álló félelmetes eszközzé fejlessze a KGB-t. Andropovot – aki maga is beszél angolul – elsősorban a külföldi hírszerzés irányítása tette a Szovjetunió legjobban értesült emberévé. Senki nála jobban nem ismeri a Szovjetunió erősségeit és gyengeségeit a nemzetközi színtéren. Senki nála jobban nem ismeri a különböző területeket sújtó lemaradást és akadályokat, amelyek gátolják, hogy a Szovjetunió virágzó gazdasági hatalommá váljon. Nem véletlen, hogy a Politbüró 1982-ben őt teszi meg Leonyid Brezsnyev utódjának. És hogy ő a maga részéről egy fiatal, sokat ígérő alig ötvenéves vezetőt fog a szárnya alatt melengetni, akit Mihail Gorbacsovnak hívnak.

Szolzsenyicin útja Moszkvától a Harvardig

Ám ez idő szerint Andropov még a disszidensek elleni harcot tekinti a legfontosabbnak. Ráveszi Brezsnyevet és környezetét, hogy jelentős mértékben növeljék a KGB erőforrásait. Folyton amiatt gyötrődik, hogy a Szolzsenyicinhez vagy Szaharovhoz hasonló emberek milyen károkat okoztak a Szovjetuniónak, ennek a szuperhatalomnak a nemzetközi megítélésében, amely legyőzte a nácizmust, atomfegyverekkel rendelkezik, uralja a világűrt, ellenőrzi a harmadik világot, és semmibe veszi az Egyesült Államokat! És vajon mégsem volna képes egy ilyen vitát a gyakorlatban megoldani?

1974. február 11-én Andropovnak végre sikerül meggyőznie a Politbürót, hogy szabaduljanak meg Szolzsenyicintől. Három nappal később emberei erőszakkal felteszik az írót egy Frankfurtba tartó repülőgépre. Ezután mindvégig rajta tartják a szemüket, nem tágítanak mellőle. Paradox módon Frankfurttól Zürichig a KGB hathatósabban figyelte Szolzsenyicin tevékenységét és mozgását, mint Oroszországban, ahol a Lubjanka bürokratái mindig is hiányt szenvedtek eszközökből és a kellő ravaszságból.[16]

1974. szeptember 19-én Andropov egy „sokoldalú", ambiciózus tervet fogadtat el Szolzsenyicin, valamint családja befeketítésére, de főképpen azzal a céllal, hogy az írót a Nyugat szemében lejárassák.

Fenyegető telefonok és levelek, gyanús csomagok, gyerekekkel kapcsolatos zsarolás: az ötödik főcsoportfőnökség semmitől sem riad vissza. Mozgósítják a genfi, párizsi és római rezidentúrákat. Vádoló cikkek, megalázó megnyilvánulások (köztük egy az első feleségétől), egy gyalázkodó életrajz, támaszainak – mint például a Vlagyimir Makszimov által abban az évben alapított *Kontinent* című folyóirat szerkesztőségének – a zaklatása: az égvilágon mindent elkövetnek, hogy a gyűlölt író jó hírét tönkre tegyék. E pillanatra sem szűnő nyomás arra készteti Szolzsenyicint, hogy 1976-ban az Egyesült Államokban, Vermontban, egy magas szögesdrótfallal körülzárt, terjedelmes birtok közepén keressen menedéket.

A KGB megfeszített tevékenysége befolyásolja Szolzsenyicin nyugati megítélésének alakulását. Elmúlt már az az idő, amikor *A Gulag szigetcsoport*ból több millió példányt adtak el szerte a szabad világban. Ennek fő oka a száműzetésben élő, a szalondiplomáciát nem kedvelő, a nyugati értékekkel szemben egyre kritikusabb író hozzáállásában és megnyilatkozásaiban keresendő. A Harvard Egyetemen 1976-ban tartott előadása, ami – Amerika erkölcsi hanyatlását támadó – megdöbbentette hallgatóságát, segített az ötödik főcsoportfőnökségnek abban, hogy Szolzsenyicint szélsőségesen reakciósnak, nacionalista nosztalgiákkal gyanúsíthatónak, és ezért a világ minden haladó köre számára elfogadhatatlannak állítsa be. Egyébként a KGB két évvel később nagy kárörömmel játssza majd le a Szovjetunió legfőbb vezetői előtt e híres beszéd videófelvételét – így fejezve ki a szégyenfolt fölött érzett megelégedettségét, amely ettől kezdve és hosszú időn át a Nobel-díjas szerző homlokán éktelenkedik.[17]

Szaharov, az első számú közellenség

De az ötödik főcsoportfőnökség tisztjeinek – és amint tudni lehet, magának Andropovnak is – immár egy másik disszidens személye okoz fejfájást. 1975-ben a Nobel-békedíjat Andrej Szaharov akadémikusnak ítélik, aki sietett nyilvánosan kijelenteni, hogy azon az ország összes politikai foglyával osztozik. Csak utóbb derül ki, hogy Andropov nem sajnálta a fáradságot, hogy ezen arculcsapást elhárítsa. Október 10-én kelt feljegyzésében[18] sokrétű műveleti intézkedések sorozatát rendelte el, melyek hatásköre és célja bizonyítja, hogy Szaharov a KGB legfőbb célpontjává vált.[19] Az utasítások között a következők szerepelnek: minél több nyugati újságírót kell megvesztegetéssel rávenni, hogy cikkeikben figyelmeztessenek arra, hogy a fizikus a Kelet és Nyugat közötti enyhülést veszélyezteti; szaporítani kell azon leleplezések számát, melyek bizonyítják, hogy Szaharov tevékenységét a CIA pénzeli; azt is bizonyítani kell (akárcsak Szolzsenyicin esetében), hogy támogatja Pinochet tábornokot Chilében; meg kell győzni a száműzetésben élő disszidenseket arról, hogy Szaharov és Szolzsenyicin gyűlöli egymást[20] stb.

A támadások során a legtöbb alkalommal azt igyekeznek elhíresztelni, hogy Szaharov kétségtelenül kiváló tudós, ám felesége, a fékezhetetlen Jelena Bonner (fedőneve „Liza" vagy „Nőstényróka") befolyása alatt áll: 1976 júliusában még a New York-i orosz emigránsok lapja, a *Russzkije Golosz* is lehoz egy beszivárgott KGB-ügynök által jegyzett cikket, melynek címe: „Bonner asszony Szaharov rossz szelleme?" Az ötödik főcsoportfőnökség – abbeli törekvésében, hogy a Nobel-díjas tudóst mindenáron rossz hírbe hozza – semmilyen rágalmazástól nem riad vissza: a Szaharov család állítólag örökletes elmebetegségben szenved, felesége, úgymond, korábban szexuális elfajzottságáról volt ismert, és a házaspár állítólag terrorista körökkel tart fönn szoros kapcsolatot stb.

1978 júniusában, amikor a disszidens Jurij Orlovot, Szaharov közeli munkatársát hét év munkatáborra és öt év száműzésre ítélték, pánik támadt a Lubjanka folyosóin: elterjedt ugyanis, hogy az oslói Nobel-bizottság ismét a tudóst kívánja a Nobel-békedíjjal kitüntetni! A norvégiai rezidenst, Leonyid Makarovot egyenesen Andropov utasítja, hogy mindent kövessen el a katasztrófa elkerülése érdekében. Amikor Makarov október 27-én, telefonon jelenti a Kremlbe, hogy a díjat végül az egyiptomi Szadatnak és az izraeli Beginnek ítélték, főnöke táviratban gratulált neki hatékonyságáért.[21]

1980 elején a Politbüró amiatt aggódik, vajon Szaharov nem fogja-e megragadni a nyárra tervezett moszkvai olimpiai játékok kínálta alkalmat arra, hogy fokozza támadásait a szovjet vezetés ellen, amelyet már Afganisztán decemberben végrehajtott megszállása miatt amúgy is éles bírálatok értek. Január 22-én az éppen a Tudományos Akadémiára igyekvő Szaharovot őrizetbe veszik, és feleségével együtt a Moszkvától 400 kilométerre keletre fekvő, külföldiek elől elzárt Gorkijba, az egykori Nyizsnyij Novgorodba szállítják. E száműzetés – amellyel azt a nemzetközi botrányt kívánták elhárítani, amelyet az idős tudós ellen indított per és esetleges munkatáborra ítélése váltott volna ki – mindamellett heves tiltakozási hullámot indított el Nyugaton, melynek következményeként a nyugati országok többsége bojkottálta a játékokat.

Végül megérkezik Gorbacsov...

1985. március 11-én, amikor Mihail Gorbacsov veszi át a vezetést, Jurij Andropov már egy éve halott. 1982 májusában abban a tudatban távozott a KGB éléről, hogy a róla kialakult „Szovjetunió főrendőre" kép miatt nem tud a Központi Bizottság titkárságán karriert csinálni. Igaza volt. Amikor Brezsnyev 1982 novemberében meghalt, a Politbüró őt jelöli ki a párt főtitkárának, nem is

sejtve, hogy betegsége csak rövid időt enged neki a tisztségben, ami miatt ugyanez a Politbüró 1984 februárjában arra kényszerül, hogy a középszerű Konsztantyin Csernyenkót ültesse a hatalomba.

Andropovnak azonban arra jutott ideje, hogy a szovjet vezetők új nemzedékének kiemelkedő alakját, a fiatal Mihail Gorbacsovot népszerűsítse. A régi főnök, aki tizenöt évig állt a KGB élén, jól ismerte a Szovjetunió gazdasági helyzetét, meg azt is, hogy kik azok az emberek, akik meg tudnak újítani egy végletekig kimerült rendszert, amely köztudottan képtelen felvenni a versenyt az Egyesült Államokkal. Ez a megállapítás indította el 1987-ben a peresztrojkát.

Abban az időben a KGB-t a Brezsnyev fellegvárában, Dnyepropetrovszkban született Viktor Csebrikov tábornok irányította. 1967-ben a Lubjanka káderfőnökévé nevezik ki, és Andropov csatlósává előlépve a hatalom csúcsára érkezett elöljárója 1982-ben a KGB elnöki székébe ülteti. 1985 márciusában Andropov iránti lojalitásból támogatja Gorbacsov jelölését a főtitkári posztra, semmi kétséget nem hagyva a vita kimenetelét illetően: „Mindannyian tudjátok, hogy a csekisták hangja a nép hangja is."[22] Nem véletlen, hogy Gorbacsov legfőbb vetélytársa, a moszkvai pártbizottság titkára, Viktor Grisin azt veszi észre, hogy kézről kézre jár egy a semmiből előkerült, vastag és rendkívül kompromittáló akta a fővárosban uralkodó korrupcióról.

1985-ben a disszidensek színe-java – Scsaranszkij, Marcsenko, Orlov és Ginzburg – szibériai táborokban sínylődik, míg Szaharovnak még mindig – az egész világ szeme láttára – Gorkijban van kényszerlakhelye. Gorbacsov nem járatos ezekben a kérdésekben, de hamar rádöbben, nem állíthatja, hogy megújította a Szovjetunió arculatát, ha a neves akadémikust a KGB továbbra is így – régi szokás szerint – számkivetettként kezeli. Vajon nem a cári rendszer idején tartották Moszkvától minél távolabb a politikai ellenfeleket?

Az új főtitkár azonban óvatos. Amikor arra kéri tanácsadóját, Alekszandr Jakovlevet, állítson össze anyagot Szaharovról, lelkére köti, hogy egy szót se szóljon a KGB-nek. És amikor másfél év elteltével úgy határoz, szabadon engedi a fizikust, a Politbüró keményvonalasait lélektanilag azzal az érveléssel készíti fel, hogy egy Szaharovhoz hasonló polgár a munkájával több hasznot hajtana az országnak, mint hogy hagyják tétlenül ülni Gorkijban.[23]

1986. december 16-án, kedden délután 15 órakor két ismeretlen férfi lép be Szaharovék gorkiji lakásába, és szó nélkül telefont szerelnek fel, ami másnap délelőtt 10 órakor meg is szólal. Gorbacsov hangja hallatszik: „Akadémikus úr, visszatérhet moszkvai lakásába...".

A Lubjanka folyosóin semmi reakció. A pártfőtitkár parancsol, a rendőrség végrehajt. És egyébként is, ezzel a Szaharov-ügy körüli hisztériakeltéssel senki nem járt jól. A következő hetekben, amikor Gorbacsov módosítja a „szovjetellenes uszítás és propaganda" elleni törvényt, majd a kétszáz legismertebb disszidenst – Joszif Begunt, Igor Ogurcovot, Musztafa Dzsemilevet, Alekszandr Ogorodnyikovot és még sokan másokat – szabadlábra helyezi, a KGB tisztjei is kezdik felfogni, hogy új idők új szele fúj.

TIZENHARMADIK FEJEZET

A „Farewell"-ügy

„Ha a Szovjetunió az iparban és a mezőgazdaságban
ugyanolyan vállalkozó szellemben tevékenykedne,
mint a dezinformáció területén, már
régen megelőzte volna az Egyesült Államokat!"
(Stanford Turner, a CIA volt igazgatója)

E fejezet hőse Vlagyimir Ippolitovics Vetrov.[1] A volt élsportoló moszkvai mérnök, az új technológiák – elektronika, digitális és audiovizuális terület – szakértőjének számít, amikor a KGB beszervezi, hogy mesterkémet csináljon belőle. Fedőtevékenysége: az elektronikai technológia állami bizottságának (GKET) külkapcsolati osztálya alkalmazza. 1965 nyarán e kiváló munkatársat – feleségével, Szvetlanával együtt – kereskedelmi attasénak küldik ki Párizsba, hogy a francia tudományos körökkel kapcsolatokat létesítsen. Mások mellett gyakran találkozik a volt telefonmérnök és belevaló üzletember Jacques Prévost-val, aki a Thomson-CSF vállalat nemzetközi igazgatóságán a „Szovjetunió" osztályt irányítja. Természetesen a francia kémelhárítás aktát nyit róla: a DST-nél Vetrov fedőneve „Dorat".

Vetrov öt évet tölt Párizsban. Amikor 1970 márciusában visszarendelik Moszkvába, sajnálattal hagyja ott Franciaországot. Beleszeretett ebbe az országba, ahol – legtöbb külföldön élő honfitársával ellentétben – kihasználva kémstátuszát, nagy lábon élt. Vajon már akkor is az járt a fejében, hogy – a szokásos fordulat szerint – „a szabadságot választja"? Rejtély. Mindenesetre

a hazatérés Moszkvába nem villanyozza fel. Az elutazása előtti napon kicsit túlságosan felpezsdülve ünnepelte meg franciaországi tartózkodása végét, és egy eseménydús éjszaka során megrongálta a követségtől kölcsönvett 404-es Peugeot-t. Mivel egy ilyen baleset komoly kellemetlenségei származhattak, azonnal segítséget kér barátjától, Prévosttól, aki úgy oldja meg a helyzetet, hogy a Thomson költségén sietve megjavíttatja az autót. Így az egész ügy csaknem észrevétlenül zajlott le. A baleset miatt megrémült Vetrov pedig visszatérhetett a Szovjetunióba.[2]

Viszontlátni Párizst...

Amikor Prévost – évente többször is – megfordul Moszkvában, mindig elmegy Vetrovékhoz vacsorára. Noha régi barátját előléptették, Franciaország iránti nosztalgiája nem ismer határokat. Egy nap Moszkvában az éppen bizalmaskodó hangulatba került Vetrov felfedi Prévost előtt, hogy ő a KGB alezredese, és havonta 600 rubelt keres – ami persze igencsak sovány összeg. Párizsba visszatérve Prévost beszámol erről egyik DST-beli régi ismerősének, a spanyol emigráns unoka Raymond Nart-nak, aki katonai szolgálata alatt hírszerzői képzést kapott, majd a francia kémelhárítás A4-es részlegének igazgatója lett.[3] A két férfi ezt követően azon töpreng, hogy e megnyilvánulás vajon felhívás táncra: szolgáltatási ajánlat volt-e.

Vlagyimir Vetrov nem fér a bőrébe. Konzulhelyettesi állásra jelentkezik a marseille-i szovjet konzulátusra, de diplomáciai vízumát a Quai d'Orsay elutasítja, mivel abban az évben túlságosan megnőtt a Franciaországba küldött szovjet „diplomaták" száma. A válasz kétségtelenül más lett volna, ha a DST-nek tudomása van róla, hogy egy ilyen szintű szovjet ügynök, akit ilyen erősen csábít a nyugati élet varázsa, folyamodik vízumért! Így tehát a Rue des Saussaies-n a „Dorat"-dosszié a fiókban marad.

Vetrov végül a Szovjetunió montreali kereskedelmi képviseleténél jut álláshoz. Québec persze nem Franciaország, ám mennyivel kellemesebb ott dolgozni, mint Moszkvában élni! A kanadai hírszerző szolgálatok gyorsan meggyőződtek arról, hogy ezt a diplomatát csupán egyetlen vágy élteti: Nyugaton maradni. 1975 telének végén a Kanadai Királyi Rendőrség (GRC) tisztjei megkeresik, és együttműködést ajánlanak neki. Vetrov visszautasítja, ám Moszkva értesül az esetről, és visszahívja ügynökét. Diplomáciai pályafutása ezzel véget ért. Ahogy a nyugati életről szövögetett álmai is szertefoszlanak.

Moszkvába visszatérve – a zavaró közjáték ellenére – Vetrov munkát talál a KGB-nél, ami arra enged következtetni, hogy védett ügynök. Lehet, hogy felesége Valerij Kalmükov volt rádióipari miniszter rokona? A korábbi montreali kereskedelmi attasét hamarosan az első főcsoportfőnökség (PGU) T. Igazgatóságához (Tudomány, technika, technológia) helyezik át, ahol a „Repülés és világűr" részleget vezeti. Ez ugyan nem a KGB legismertebb vagy legrangosabb csoportfőnöksége, ám az ipari ismeretek eltulajdonítására szakosodott legnagyobb XX. századi vállalkozásának központját rejti magában, amelynek működését a nagyhatalmú Hadiipari Bizottság (VPK) felügyeli. E mérnökök és technikusok alkotta testület méri fel a Szovjetunió összes tudományos és technológiai szükségletét, és módszeresen megszervezi azon kémkedési műveleteket, melyek révén igyekeznek Nyugaton a szovjet katonai-ipari komplexum laboratóriumainak és gyárainak fejlesztésére alkalmas újításokhoz, találmányokhoz, szabadalmakhoz, műszaki fejlesztésekhez, prototípusokhoz hozzájutni.

Ám e nagyvonalú célok mögött valójában egy nehézkes, bürokratikus gyakorlattal és elavult módszerekkel dolgozó szervezet húzódik meg, amely a külföldről éppen hazatért, a Champs-Élysées mozijai meg a Latin negyed pincekocsmái után vágyakozó világfit nehezen tudná tűzbe hozni. Annál is kevésbé, mivel

néhány évvel azelőtt az irodák a Moszkva központjabeli Lubjankából mintegy tizenöt kilométerre délre, a főváros külső körgyűrűje mentén fekvő Jaszenovo kerület hatalmas, modern és sivár épületegyüttesébe költöztek ki – ahol vajmi kevés szórakozási lehetőség kínálkozik.

Élet-halál kérdése

Közben öt év telt el, mialatt Jacques Prévost-nak semmi kapcsolata nem volt Vetrovval. Egészen egy 1980. novemberi napig, amikor egy Budapesten feladott képeslap érkezik a Thomson-CSF rue de Courcelles 23. szám alatt található párizsi központjába, Jacques Prévost-nak címezve. Ezen Vetrov arra kéri régi barátját, sürgősen hívja fel. A gyanakvó Prévost nem ad életjelt magáról. Két hét múlva újabb képeslap jön, ugyancsak Budapestről, és utóbb majd kiderül, hogy Vetrov Közép-Európában turnézó operaénekes sógora adta fel titokban. Vetrov nem tágít, ismét megadja otthoni számát, e furcsa segélykéréssel kiegészítve: „Élet-halál kérdése!"

Erre Prévost ideges lesz. Felhívja Raymond Nart-t a DST-nél. Neki semmi kedve egy KGB-ügynökkel felvenni a kapcsolatot, még ha régi ismerős is: hiszen mit csináljon, ha provokációról van szó? Javasolja Nart-nak, hogy közvetítőn keresztül lépjen kapcsolatba Vetrovval, aki nem kelt feltűnést: legyen az talán saját moszkvai igazgatója, a szovjet ügyekben járatos Xavier Amiel. Amikor felhívják, Amiel vállalja ezt az egyszerű és valójában kockázatmentes feladatot. Ha Vetrov „a szabadságot akarja választani", ahogy a DST-ben feltételezik, még mindig lesz idő váltani és az ügyet a profiknak átadni.[4]

1981. március 4-én Amiel – mintha ez a világ legtermészetesebb dolga volna – felhívja Vetrovot, aki másnapra beszél meg vele találkozót, néhány száz méterre a lakásától. Azon a csütör-

tökön, este hatkor, a Bolsaja-Doromilovszkaja utcában Vetrov beül Amiel R20-asába, és elmagyarázza, hogy nem, nem akar Nyugatra menni, ez most nem időszerű, hanem valami sokkal őrültebb dologra szánta el magát, amit eddig még senki sem merészelt megtenni. Ezzel a KGB-tiszt Amiel ölébe tesz egy 200 oldalas, a VPK vezetőségétől „kölcsön vett" dossziét: „A kollégái majd tudni fogják, mit kezdjenek vele."

Vetrov természetesen abból indul ki, hogy Amiel a DST szakavatott ügynöke, és minden műszaki feltétel rendelkezésére áll ahhoz, hogy egy ilyen mappát huszonnégy óra alatt lefényképezzen: „Jön majd a többi is! Akkor holnap ugyanott, ugyanakkor!"

Xavier Amiel e késői órán üres irodájába siet, és lefénymásolja a dosszié tartalmát, amelyet aztán másnap a megállapodás szerint visszaad Vetrovnak. Az orosz – újabb meglepetésként – egy vastag iratcsomót nyújt át tárgyalópartnerének, amelyre ugyanaz a sors vár: a Thomson-CSF-irodában lemásolja, és huszonnégy órán belül visszaadja. Amiel hat alkalommal kóstol bele ily módon a kémmesterségbe. E nem várt átadás-átvétel műveletét semmi sem zavarja meg. Amikor a francia nagykövetség diplomáciai futárcsomag-szolgálatánál a Thomson-CSF párizsi központjába eljuttatandó vaskos dossziét meglátják, Amielnek erősködni kell, hogy felvegyék, mert az alkalmazott túl terjedelmesnek találja a csomagot.

Egy „kivételes" eljárás

Néhány nappal később, amikor Párizsban Raymond Nart megvizsgálja a Prévost vastag dossziéjának a tartalmát, nem akar hinni a szemének. Még soha nem látott ennyi, a KGB ilyen magas forrásából származó, szigorúan bizalmas iratot! A kivételes ügy kivételes eljárást igényel. Különösen az 1981. májusi elnökválasztási kampány kellős közepén. A DST igazgatója, Marcel

Chalet úgy határoz, nem tájékoztatja azon nyomban a politikai hatóságokat. Csak a baloldali jelölt győzelme után, 1981. május 11-én találkozik Jeannou Lacaze tábornokkal, a hadsereg új vezérkari főnökével. Ez utóbbi a legmélyebb titoktartást rendeli el. Titokban egy kifejezetten erre a műveletre kijelölt moszkvai katonai attasét bocsát a DST rendelkezésére, aki nem hivatásos kém, de ha lebukik, legalább diplomáciai védelemben részesül.

Ily módon Marcel Chalet-nek sikerül elkerülnie, hogy az aktát a külső kémelhárításnak adja át. E lépés annál is inkább eltér a szokásostól, mivel az eljárásrend szigorúan előírja, hogy idegen területen az irányítás az SDECE[5] feladata. A két szolgálat közötti kapcsolatok azonban gyalázatosan rosszak. A dörzsölt diplomata Chalet meggyőzi az azelőtt maga is SDECE- munkatárs Lacaze-t: ha átadják a DST aktáját a nagy riválisnak, azt kockáztatják, hogy az utóbbi évtizedek legnagyobb kémkedési művelete zátonyra fut. Elővigyázatosan az angolszász „Farewell" nevet adja az aktának, hogy összezavarja a nyomokat, ha az ügy esetleg rosszul sülne el.[6]

Az ügy átadására Moszkvában, 1981. május 13-án, a francia nagykövetségen tartott fogadáson kerül sor. Xavier Amiel négyszemközt tájékoztatja Patrick Ferrant katonai attasét arról a rendkívül szabálytalan eljárásról, amelyet Vlagyimir Vetrov KGB-tiszt mindaddig rákényszerített. A maga részéről Vetrov amiatt aggódik, hogy új összekötője lesz – ezért teljes bizonyossággal tudni akarja, vajon Ferrant felesége megbízható-e –, de elfogadja a változást. Ő Ferrant-t „Paul"-ként, míg feleségét, Madeleine-t „Marguerite"-ként fogja szólítani. Az első kapcsolatfelvételt már meg is beszélték: találkozás Marguerite-tel május 22-én, a Vavilova utcai Cserjomuskij kerületi piacon.

Farewell több hónapon keresztül száz meg száz szigorúan bizalmas dokumentumot továbbít új barátainak, „Paul"-nak és „Marguerite"-nek. Persze a maga ritmusa és sajátos módja szerint, ami nemegyszer ejti zavarba partnereit. Vetrov hiába a titkos kapcsolattartás technikájában jártas KGB-tiszt, lazasága egyszerűen elképesztő. Hogy annyi aktacsomót sikerül Moszkva utcáin anélkül végigcipelnie, hogy bármelyik hivatal figyelmét felkeltené, valóságos csoda. Ősszel Ferrant kap a DST-től egy kis méretű, könnyen kezelhető, nagyon érzékeny mikrofilmező gépet, amelyet Vetrov is könnyen tud használni. Ez komoly előrelépés.

Esély Mitterrand-nak

1981. május 20-án az új belügyminiszter, Gaston Defferre első alkalommal tesz látogatást a DST rue des Saussaies-n emelkedő épületében. Két előre kitűzött megbeszélés között Marcel Chalet bizalmasan közli vele, hogy egy fontos ügyről szeretné tájékoztatni. Június közepén Defferre behívatja Chalet-t, aki az egész történetet előadja neki. A hallottak mély benyomást tesznek a miniszterre, aki úgy dönt, hogy személyesen tájékoztatja a köztársasági elnököt, és egy szót sem szól kollégájának, Charles Hernu védelmi miniszternek, akit felelőtlen fecsegőnek tartott.[7] A találkozót július 14-re tűzték ki az Élysée-palotában, néhány órával a hagyományos elnöki kerti fogadás után.

Ezen a napon, amikor François Mitterrand tudomást szerez a „Farewell"-dossziéról, azonnal felismeri jelentőségét. Mindenekelőtt az jár az eszében, vajon mekkora hasznot húzhat majd belőle az Egyesült Államokkal fennálló feszült kapcsolatában. Washingtonban Ronald Reagan és tanácsadói elborzadva figyelték, amint Franciaországban szocialista elnök jutott hatalomra, négy keményvonalas kommunista miniszterrel a kormányában! Olyan miniszterekkel, akik támogatják Afganisztán szovjet lerohanását, az Európára irányított SS-20-as rakétákat vagy Andrej Szaharov száműzését! Reagan szemében Mitterrand a nemzetközi kommunizmus trójai falova.

A július 19-re tervezett ottawai G7-csúcstalálkozó időben megkezdődik. A „Farewell"-dosszié birtokában Mitterrand elnök képes bizonyítani az amerikaiaknak, hogy Franciaország nem váltott tábort. A plenáris ülésekkel párhuzamosan négyszemközti megbeszélést szerveztek Ronald Reagannel a küldöttségek szálláshelyén, a Montebello kastélyban. Az amerikai elnök ferde szemmel néz Mitterrand-ra, akinek a kémtörténetéből nem sokat fog fel. Vajon hogyan gondolhatja a kommunisták eme szövetségese, hogy majd éppen ő tájékoztatja az amerikai elnököt arról, hogy a KGB számos amerikai hivatalban és vállalatnál is szorgoskodik?

Szerencsére az akta eljut George Bushhoz, az Egyesült Államok alelnökéhez, a CIA korábbi főnökéhez, majd ügynökségbeli utódjához, Bill Caseyhez. A két vezető rövid időn belül, augusztus 3-án találkozik Chalet-vel, hogy alaposabb tájékoztatást kapjanak erről az óriási – Amerikára nézve létfontosságú – adattömegről, továbbá, hogy rendszeres együttműködést alakítsanak ki a CIA és a DST között, amely ezentúl az Egyesült Államokra vonatkozó összes Farewell-küldeményt továbbítja amerikai kollégáinak. Természetesen a forrás megjelölése nélkül.

Rossz hír

Moszkva, 1982. január 26. A melegen felöltözött Patrick Ferrant a Kutuzovszkij Proszpekt közelében fekvő borogyinói csata panorámamúzeum mögött, néhány száz méterre Vetrov otthonától tapossa a havat. Ez az egyik olyan hely, ahol rendszeresen találkozik félelmetes ismerősével. Vetrov késve, láthatóan pityókásan érkezik, már nem is igen számított rá, és ziláltan, összevissza beszél: „Mindennek vége! Az egésznek befellegzett!"

Majd továbbsiet, és beleolvad a moszkvai tömegbe. Nem lehet visszatartani, utánafutni meg túl kockázatos volna. Már csak Párizst lehet értesíteni.

A DST főhadiszállásán Raymond Nart és helyettese, Jacky Debain porig van sújtva. Nyilvánvalóan valami baj történt, hiszen a „Farewell"-iratok szokásos útja eldugult. Talán a KGB tudott meg valamit? Ez a legvalószínűbb. Hetek, hónapok telnek el. Június 18-án a CIA Párizsba meneszti egyik emberét: mit is mondhatnak neki azon kívül, hogy a szépen csobogó francia forrás hirtelen elapadt, és fogalmuk sincs, vajon miért?[8]

Szeptember 22-én egy másik CIA-tisztviselő is Párizsba érkezik, és találkozót beszél meg Marcel Chalet-vel. Az amerikaiak egy furcsa történetről szereztek tudomást: február 22-én, Moszkvában, a kolco (кольцо), vagyis a város külső körgyűrűjének szélén fekvő parkolóban állítólag egy KGB-tiszt meggyilkolt egy illetőt, miután összeverekedett egy nővel. Csak nem a Farewell? Marcel Chalet tétovázás nélkül kimondja a Vetrov nevet. Igen, a szóban forgó tisztet így hívják.

De hát ezt az éppoly meghökkentő, mint amilyen hátborzongató magyarázatot még meg kellett erősíteni. Nart megkéri Xavier Amiel-t, a Thomson-CSF moszkvai emberét, hogy telefonáljon egyik este, és tegyen úgy, mintha régi barátját, Vetrovot keresné. Szvetlana veszi fel:

– Szvetlana? Vologya[9] ott van?

– Nincs... És ezzel az egésszel már nem akar többet foglalkozni!"

Szvetlana teljesen természetes hangon válaszolt, de rögtön le is tette a telefont. Ha így válaszolt – és persze a KGB mindenképpen lehallgatta –, akkor ez valószínűleg arra utal, hogy a helyzet kétségbeejtő.

Valójában ezen a napon Vlagyimir Vetrov Moszkva lefortovói börtönében ücsörgött, ítéletre várva, ami majd a Szibéria közepében fekvő Irkutszkba küldi, hogy letöltse büntetését. A DST és a CIA hónapokon keresztül cseréli ki információit, hogy rekonstruálják a tényeket, és főleg, hogy kiderítsék, vajon mivel vádolják a foglyot: emberöléssel vagy hazaárulással.

A körgyűrűn történt dráma csak egy szomorú napi hír. Vetrov egy ifjú hölgy társaságában romantikus kiruccanásra indult. A körgyűrű mellett parkolt le, kilométerekre Moszkva központjától. A romantikus kaland mind hevesebb vitába torkollott a szerelmesek között. Vetrov leszúrta a nőt, aki egyébként túlélte a támadást. Egy vesztegetési pénzt remélő kisegítő rendőr, aki azt hitte, szeretkező párral van dolga, közbelépett, és miután Vetrov azt gondolta, hogy lebukott mint kém, halálra szúrta.

E szerelmi drámában semmi olyan nincs, ami felkelthette volna a szovjet kémelhárítás figyelmét. Leszámítva a tényt, hogy Vetrov KGB-tiszt. Csakhogy a fiatal nőt, a szeretőjét Ljudmila Ocskinának hívják, és a KGB T. Igazgatóságának fordítója. Hajadon, kissé csapodár természetű, és ugyanabban a jaszenovói épületben dolgozik, mint Vetrov. Tőle „kölcsönzi" a legtöbb szigorúan bizalmas dokumentumot, amelyeket azután otthon szépen lefényképez, mielőtt visszaadná őket. A nő természetesen semmit sem tud a „Farewell" aktáról, de gyanítja, hogy társa furcsa ügyletekbe keveredett.

A DST-ben mindent tudnak Ljudmiláról, akinek létezését Vetrov soha nem titkolta. Egy szép napon arra kérte párizsi kapcsolatait, küldjenek neki egy műszőrme bundát, hogy meglephesse vele barátnőjét, akiről még fényképpel is szolgált, hogy az ajándékot méretre tudják elkészíttetni.[10] Ez az ember mindig is kiszámíthatatlan volt. Könnyű elképzelni, hogy ilyen körülmények között milyen veszéllyel járt egy összezördülés vagy szakítás a szerelmesek között. Vajon Ljudmila zsarolni próbálta, hogy váljon el a feleségétől, ami megmagyarázná az egy hónappal korábbi furcsa viselkedését?

„Farewell" nem válaszol

1982 novemberében Marcel Chalet anélkül távozott a DST élén, hogy az ügy végére járt volna. Kollégái, Nart és Debain meg voltak győződve róla, hogy a KGB felfedezte a titkot, de bizonyítékuk nem volt, legfeljebb néhány alig észrevehető jelből leszűrhető megérzés. Mint például, amikor 1982 áprilisában hirtelen visszarendelték Moszkvába Pierre Bourdiol francia mérnök tartótisztjét, azét a mérnökét, aki a SNIAS-nál – a volt Aerospatialenál – dolgozott kettős ügynökként, ahol Vlagyimir Vetrov párizsi tartózkodása idején beszervezte: lehet, hogy a KGB az összes szakmai kapcsolatát egyenként kívánja ellenőrzi?

Chalet helyére François Mitterrand egy főrendőrt, Yves Bonnet-t nevezi ki. Raymond Nart az egész ügyről beszámol új főnökének, és borúlátásának ad hangot. Ahogy múltak a hónapok, a DST és a CIA egyre inkább meg van győződve arról, hogy az ügyet lezárták. Ki tudja, Vetrovot nem végezték-e ki annak rendje és módja szerint, miután titokban hazaárulás bűnében elítélték?

Ettől kezdve már csak az a kérdés maradt nyitva, vajon hogyan használják fel a leghatékonyabban a „Farewell"-hálózat által 1981 márciusa óta szolgáltatott 2997 oldalnyi anyagot. Természetesen a fordító- és szakértőcsoportok folyamatosan megfejtik ezeket a terveket, listákat, táblázatokat, mérlegeket, feljegyzéseket meg táviratokat, amelyek birtokában a nyugati szolgálatok első ízben kapnak teljes és részletes áttekintést arról a hatalmas méretű – ipari ismeretek eltulajdonítására szakosodott – vállalkozásról, amelynek segítségével a szovjetek saját – különösen a fegyverkezés terén tapasztalható – technológiai lemaradásukat igyekeznek behozni.[11] A „Farewell"-nek köszönhetően a szovjet hadiipar agytrösztjének, a nagy étvágyú Hadiipari Bizottságnak (VPK) ettől kezdve már nincsenek titkai a nyugati kémelhárítás előtt: ismerik a célokat, az alkalmazott eszközöket, az eredményeket, szintéziseket stb.

Ugyanakkor – hála Vetrov munkásságának – a DST aktái értékes névsorokkal is gazdagodtak: többek között a KGB „X vonala" kétszázötven ügynökének, a mérnököknek, technikusoknak és tudósoknak a nevével, akiket különböző fedőtevékenység leple

alatt küldtek Nyugatra, hogy minél több információval a zsebükben térjenek haza. Vajon hogyan lehet ezt a kincset gyümölcsöztetni, tudva tudván, hogy a KGB nem marad sokáig adós a válasszal – és egész szervezeti felépítését villámgyorsan módosítani fogja. A DST folyosóin már régóta vissza-visszatér jelentősebb számú kém kiutasításának gondolata. Nem volna itt az ideje e javaslatot magasabb helyeken újra felvetni?

1983. január havában nem mindennapi hír érkezik Mitterrand elnök asztalára: DGSE ügynökök egy csoportja felfedezte, hogy a moszkvai francia nagykövetség titkosított távíróit – még 1976-ban történt telepítésükkor – a KGB feltörte! Visszatekintve ez valóságos katasztrófa. Egyben súlyos megaláztatás. A köztársasági elnök úgy véli, a KGB pökhendisége elviselhetetlenné vált.

Végelgyengülésben az enyhülés

1983. március 7-én François Mitterrand az Élysée-palotában fogadja Yves Bonnet-t. Az igazgató azt javasolja, küldjenek határozott jelzést a szovjeteknek. Pontosabban: Franciaország jelentős számú, többé-kevésbé a KGB-nek dolgozó diplomatát utasíthatna ki. Az arányokat tekintve Franciaországban négyszer annyi szovjet diplomata tartózkodik, mint francia a Szovjetunióban, és közismert, hogy javarészük ipari és katonai kémkedéssel foglalkozik, amit a „Farewell"-féle iratok látványosan megerősítettek. A megbeszélés végeztével Bonnet egy mappát nyújt át Mitterrand-nak, amely százhatvan, a KGB-hez vagy annak katonai megfelelőjéhez, a GRU-hoz tartozó ügynök nevét tartalmazza.

Egy ilyen kiutasítás nem állna teljesen példa nélkül. 1971 szeptemberében, Londonban egy KGB-s disszidens, Oleg Ljalin leleplezései hívták fel a figyelmet a szovjet ügynökök rendkívüli mértékű behatolására a La Manche-csatornán túl. A Foreign Office főnöke, Alec Douglas Hume és rendíthetetlen szovjet kollégája, Andrej Gromiko között lezajlott, hosszasan elnyúló „süketek párbeszédét" követően a brit kormány úgy döntött, kiutasít százöt diplomatát és egyéb szovjet állampolgárt, megtiltva nekik, hogy ismét brit területre lépjenek. A DST akkori igazgatója, Jean Rochet azt javasolta a felügyeletét ellátó miniszternek, Raymond Marcellinnek, hogy hasonlóképpen járjon el. A belügyminiszter ugyanerre kérte külügyminiszter kollégáját, Maurice Schumannt, aki viszont a Kelet és Nyugat közötti enyhülésre hivatkozva meggyőzte Pompidou elnököt, hogy ezt ne tegye meg.

Így aztán Franciaország az évek során továbbra is titokban utasította ki ezt vagy azt a tetten ért kémet, mint például Viktor Szokolovot, a Novosztyi hírügynökség igazgatóhelyettesét (1972-ben); Jevgenyij Mironkin katonai attasét, akit a Le Bourget-i légi bemutatón értek tetten, amint elcsent egy elektronikus irányítóeszközt (1973-ban); Vjacseszlav Frolov konzult és Gennagyij Travkov alkonzult, akiknek a Mirage 2000 iránt tanúsított érdeklődése már-már a szemtelenség határát súrolta (1980-ban); vagy az Aeroflot igazgatóját, Szergej Pavlovot és helyettesét, Jurij Szolomonovot – mindketten GRU-tisztek (1982-ben). Megtorlásként a Kreml hasonlóképpen titokban elrendelte mindazon Moszkvába telepített francia rezidensek kiutasítását, akiket – jogosan vagy jogtalanul – gyanús tevékenységgel vádoltak.

1983 telének végén a hallgatás már nem számított diplomáciai követelménynek. Hiszen az Élysée-palotát már nem Georges Pompidou, hanem François Mitterrand foglalta el – a szovjet diplomácia nagy bosszúságára, amely nem titkolta, hogy „tárgyilagos szempontok" alapján inkább Giscard d'Estaing elnököt részesítette volna előnyben.[12] Moszkvában az elhunyt Leonyid Brezsnyev helyére Jurij Andropov, korábbi KGB-főnök lépett. A Párizs és Moszkva közötti kiváltságos kapcsolatoknak már régen befellegzett. Az enyhülés is a végét járta. Talán eljött az ideje, hogy valaki az asztalra csapjon.

A „negyvenhetes" lista

1983 májusának első napjaiban Bonnet igazgató, felettes minisztere, Gaston Defferre közvetítésével zöld utat kap az elnöktől. François Mitterrand körülbelül negyven kiutasításról határozott, amit jelentős számként értékel. A bonyodalmak elkerülése érdekében a műveletet a miniszterelnök kabinetfőnökével (Michel Delebarre) és Quai d'Orsay-beli kollégájával (François Scheer) közösen hajtják végre. Már csak a névsort kell összeállítani.[13]

Ez a DST-re vár. A jegyzék élén a KGB párizsi rezidense – hivatalosan a követség harmadik embere – Nyikolaj Csetverikov, valamint helyettesei állnak: Gennagyij Korepanov (követségi tanácsos), Jurij Zevakin (az UNESCO-nál), Jevgenyij Nagornij (az UNESCO-nál), valamint Jurij Bikov (első követségi titkár). Ha a DST csupán ezt az öt nevet adja meg, ezzel lefejezi a franciaországi KGB-t. Az elnök azonban körülbelül negyven nevet hagyott jóvá. Nart és Debain tehát legfeljebb olyan operatív tiszteket vehet fel a listára, akik különböző fedőtevékenységekkel álcázva politikusok, újságírók, művészek vagy tanárok közé igyekeznek keveredni – és megpróbálják beszervezni őket. Amilyen például Eduard Szokolov, marseille-i konzul, vagy Jurij Jakubenko, az UNESCO igazgatóhelyettese.[14]

A Vetrovtól kapott iratok nyilvánvalóan igen hasznosak voltak: a kiutasítandók több mint fele a műszaki és tudományos hírszerzéssel foglalkozik (a híres „X vonal"), és a Szovjetunió párizsi kereskedelmi képviseletének munkatársa: Andrej Pappé, Alekszandr Zajcev, Alekszandr Kamenszkij... A „negyvenhetes" lista összetétele igen érdekes. Nagy halak, régi ismerősök és jelentéktelen alakok keverednek másodhegedűsökkel. Néhány nevet – saját forrásból – a CIA-beli kollégák javasoltak.[15] Másokat nem azért vettek fel a jegyzékbe, mert feltétlenül kémek, hanem másodlagos

okokból, mint például azt az UNESCO-nál bujtatott fiatal diplomatát, bizonyos Szergej Krjucskovot, aki nem más, mint Vlagyimir Krjucskov, az első főcsoportfőnökség (PGU) vezetőjének csemetéje, és akinek a kiutasítása némi viccelődésre adott okot a bennfentesek között.

Egy roppant komoly ügy

1983. március 28. Nyikolaj Afanaszjevszkij, a szovjet nagykövetség fürge eszű tanácsosa a Francia–Szovjet Baráti Társaság meghívására néhány napot Bretagne-ban tölt. Aznap hétfőn telefonhívást kap a nagykövetség állandó munkatársától: François Scheer, a francia külügyminiszter kabinetigazgatója sürgősen találkozni akar vele. De távol van Párizstól! Nem tudná helyettesét, Jevgenyij Muhint fogadni? Scheer őhozzá ragaszkodik. Őt akarja látni, és senki mást.

Este fél nyolckor a tanácsos egyenesen a Quai d'Orsay-ra siet. Scheer fagyos arckifejezéssel adja át neki a negyvenhét szovjet állampolgár jegyzékét, akiket státusukkal összeegyeztethetetlen tevékenységgel vádolnak, és felszólítják őket, hogy nyolc napon belül hagyják el Franciaországot. Afanaszjevszkij nem hisz a szemének. Negyvenhét? Nem kis szám. A szovjet diplomata csupán a forma kedvéért felháborodottan tiltakozik. Scheer ezután átnyújt neki egy másik, orosz nyelvű négylapos iratot, a fénymásolatát a Hadiipari Bizottság (VPK) külföldi kémtevékenységét összegező jelentésnek, amelyet a VPK elnöke 1980. június 9-én küldött meg Jurij Andropovnak, a KGB elnökének.

Afanaszjevszkijnek leesik a tantusz. Ez az irat akár a CIA-tól, akár a DST-től, akár más forrásból származik, mindenképpen csak a csúcsa egy nyilvánvalóan hatalmas jéghegynek. Hiszen a francia kormány nem hozna ilyen döntést egy jelentéktelen kémkedési ügy miatt. Ez roppant komoly dolog. A követségi tanácsos

elköszön, és a Lannes sugárúton fekvő nagykövetségre siet, ahol a méltóságteljes tisztviselőt, a párizsi posztját csak nemrégiben elfoglaló Juli Voroncov nagykövetet és Nyikolaj Csetverikovot, a KGB rezidensét találja. E három jeles diplomata, akik sietnek figyelmeztetni az illetékes moszkvai hivatalokat, egy izgalmakkal teli estét töltenek el egymás társaságában.[16]

A három férfi azt mérlegeli, vajon melyik volna a jobb megoldás: ha a kiutasítottak több napon át, kisebb csoportokban, minden feltűnés nélkül, vagy pedig – kitéve a média figyelmének – egyszerre távoznának? Végül a második lehetőségre esik a választásuk. Talán így akartak botrányt kelteni, amiben a főszerepet a sajtónak szánták? François Scheer helyettese azonban még kellő időben felvilágosítja Afanaszjevszkijt, hogy a „negyvenhetek" mellett a Quai d'Orsay tartogat egy második jegyzéket is a tarsolyában, rajta száz másik névvel.

Így aztán április 5-én, kedden, délután fél ötkor az Aeroflot hatalmas Iljusin-86-os gépe minden feltűnés nélkül magasba emelkedik a Roissy-Charles-de-Gaulle repülőtérről, hogy negyvenhét diplomatával és áldiplomatával a fedélzetén, feleségükkel és gyermekeikkel együtt Moszkva felé vegye útját. A nyugati sajtó, a *The New York Times*tól a *Libération*ig, fényképekkel, nevekkel, bizalmas értesülésekkel és találgatásokkal van tele. Cikkek százai látnak napvilágot arról, vajon hogyan szivárgott be a KGB sok-sok nyugati gyárba. Ám egyetlen újság, egyetlen médium, egyetlen hírmagyarázó sem említi annak a férfiúnak a nevét, aki a botrányt kirobbantotta: Vlagyimir Vetrovét.

Vajon mi történt „Farewell"-lel? A köztörvényes bűncselekmény miatt tizenkét év börtönbüntetésre ítélt volt kémet hamarosan meggyanúsították a KGB első főcsoportfőnökség K. főnökségének nyomozói, akik tüzetesen átvizsgálták az irkutszki börtönből feleségének küldött leveleit, cellájában besúgóval

figyeltették, fáradságot nem kímélve vallatták szeretőjét, Ljudmila Ocskinát, és – szokásukhoz híven – birkatürelemmel bogozták ki az események és összefüggések szövevényét, amely a „negyvenhetek" 1983. áprilisi kiutasításához vezetett.

Bár e meghökkentő történet néhány titkos epizódja máig ismeretlen, Vetrov bukásához nem fér kétség: 1985. január 23-án Moszkvában Viktor Csebrikov KGB-elnök parancsára Vetrov alezredest hazaárulásért agyonlőtték.[17]

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

A nép ópiuma

„Hány hadosztálya van a pápának?"
(Sztálin, 1935)

Amint 1917 decemberében megalakult a Cseka, Lenin azonnal kijelöli egyik fő célpontját: a vallást. Mert ez – amint már Karl Marx is rámutatott – a nép ópiuma, de különösen azért, mert a vallás a lenini diktatúra bevezetésének a legfőbb politikai és társadalmi akadálya. Az Orosz Birodalomban a hívők számát akkor 87 millióra becsülték. Nagyjából egybeesik a paraszti népességgel, amely túlnyomó többségben van ebben a hatalmas kiterjedésű mezőgazdasági és erdőkkel borított országban. A feladat túlságosan nagynak tűnik. Lenin személyesen adja ki a csekistáknak a nehéz helyzetnek megfelelő parancsokat: a vallás elleni küzdelmet „a legnagyobb erővel és kíméletlenül"[1] kell folytatni, továbbá „a burzsoázia és a papság minél több képviselőjének lelövését"[2] kell végrehajtani stb.

A könyv elején láthattuk a Cseka gyors felívelését az 1920-as években, létszámának látványos növekedését és módszereinek radikalizálódását, amelyek alkalmazásával kívánták a nép e különösen hatalmas ellenségét megbuktatni: az egyházi földek és javak elkobzása; mindennemű jogi személyiségtől való megfosztás; az összes püspök letartóztatása, likvidálása vagy deportálása; 40 000 pap meggyilkolása; Tyihon pátriárka letartóztatása és leváltása; valamint egy konkurens egyház megalapítása, amelynek élén a Cseka-ügynök Antonyin Granovszkij hieromonakosz áll majd. A legkomolyabb számítások szerint ez a hadjárat – a történelemben példátlan módon – sok millió ember életét követelte.[3]

Példátlan üldözések

A vallásellenes üldözések Sztálin uralma alatt mind erőteljesebbé és szélesebb körűvé váltak. A GPU, majd az NKVD papok tízezreit – csupán 1937-ben 83 500-at – küldte halálba. Csaknem az összes kolostort, zárdát, egyházi iskolát és plébániát bezárták. Az 1917-ben meglévő 60 000 oroszországi templomból 1939-re csak mintegy 100 maradt meg. A háromszáz püspök közül csupán négyet nem végeztek ki vagy nem küldtek táborba. A nagyvárosokban álpapok meg álpüspökök – és a muszlim köztársaságokban hasonlóképpen hamis mullahok és muftik bukkannak fel. A második világháború előestéjén az NKVD diadalt ül: a vallást – legalábbis a nyilvános helyeken – teljesen felszámolták.

A katolikusoknak ugyanez a sors jut osztályrészül. 1917-ben körülbelül 5 millió van belőlük – többségükben lengyelek, németek és ukránok. Az a tény, hogy ők nem oroszok, még kiszolgáltatottabbá tette őket az NKVD-különítményekkel szemben. Amikor XI. Pius pápa titokban a fiatal jezsuita Michel d'Herbigny-t Szovjet-Oroszországba küldi, hogy ott egy illegális katolikus egyházszervezetet hozzon létre,[4] kísérlete tragédiába torkollik: 1926 és 1937 között a kijelölt püspökök mindegyikét halálba vagy a Gulagra küldik, míg a legszerencsésebbeket kiutasítják az országból.

Ezt az iszonyú öldöklést 1941 júniusában a német betörés szakítja félbe. A Kreml ura – aki a félelemtől megdermedve, elször-

nyedve látta a hitleri páncélos hadosztályok előrenyomulását – váratlanul a hívekhez fordult, felszólítva őket a rádióban, hogy forduljanak szembe a megszállókkal. Nem elvtársaknak, hanem testvéreknek nevezi őket. A grúz jól tudja, hogy az orosz paraszt mindent megtesz azért, hogy földjét – Isten és minden szentek segítségével – megvédje, feltéve, hogy nem rombolják le templomait és nem égetik el ikonjait.

Sztálin szövetségre lép a moszkvai patriarchátussal, vagyis inkább azzal, ami még megmaradt belőle, és 1943-ban egy nyilvánvalóan leonini szerződést köt annak utolsó képviselőivel. A püspököket kiszabadítják, a templomokat megnyitják. Az orosz ortodox egyház szinódusa végre felhatalmazást kap új pátriárka választására Szergej metropolita személyében, aki a GPU-terror legsúlyosabb időszakában, 1927-ben a bolsevik hatalom elismerése mellett döntött. Felállítják az orosz ortodox egyház ügyeivel foglalkozó tanácsot, amely nyilván könnyebben ellenőrizhető, mint egy szervezetlen és vezető nélküli gyülekezet.

Sztálin szólt. Az NKVD engedelmeskedik. Ezentúl nem rombolja-gyilkolja módszeresen az orosz egyházat, hanem leigázza, manipulálja és beszivárog szervezetébe. Ez lesz a KGB ötödik főcsoportfőnökségének 4. csoportfőnöksége, amely a disszidens mozgalmakért és az egyházi ügyekért felel. A harc heve csöppet sem hagy alább – Hruscsov vezetése idején a politikai rendőrség templomok ezreit záratta be –, de már nem annyira kíméletlen, és egy hosszabb távú folyamatba illeszkedik. Ivan Szerov és Alekszandr Seljepin elnöksége alatt a KGB minden orosz egyházi vezetőjével személyes alávetettségi kapcsolatot létesít, minek fejében kényelmes életet, utazási lehetőséget kaptak, sőt – ha úgy akarták – még vallási szertartásokat is celebrálhattak. E feltételek – különösen Franciaországban és az Egyesült Államokban – éles kritikát váltanak ki az orosz ortodox emigránsok körében, akiket persze nem lehet félrevezetni.

Beszivárgás a patriarchátusba

Ettől fogva a Lubjanka az intézmény belsejébe helyezi át a harcot. A 4. csoportfőnökség minden főpapját kódnévvel látja el. A legutóbbi időkben Filaret kijevi metropolita „Antonov"; Pitirim volokolamszki érsek „Apát"; Filaret minszki metropolita „Osztrovszkij"; Juvenal moszkvai metropolita „Hajthatatlan"; Chrysostome litván püspök pedig a „Restaurátor" néven szerepelt.

A legvastagabb dosszié kétségtelenül a „Drozdov" ügynöké, aki valójában Alexis Ridiger, egy németajkú balti pap – a KGB jellemzése szerint „határozott, pontos és kapcsolatteremtésben jártas ügynök",[5] és aki 1990-ben, az e korántsem egyértelmű szerepet 1976-óta játszó[6] Pimen pátriárka halála után II. Alekszij néven az orosz ortodox egyház legfőbb fejévé lépett elő. A Szovjetunió békepolitikáját senki sem védte jobban a különböző világszervezetekben, mint ezek a felülről irányított főpapok! Senki sem tudta – minden alkalmat megragadva – náluk jobban a hívők szovjetunióbeli állítólagos üldözése miatt[7] elhangzó „ellenséges" felszólalásokat ostorozni.

Vajon hány folyosói csatát vívtak az orosz ortodox egyházi méltóságok 1968 után, hogy az ülések jegyzőkönyveiből minden, a prágai tavasz leverésére vonatkozó utalást eltávolíttassanak? A disszidensmozgalomnak az 1970-es évek derekán tapasztalható felerősödésekor a kivándorlást választó főbb vallási személyiségek – Dimitrij Dudko, Gleb Jakunyin, Igor Safarevics, Lev Regelszon, Viktor Kapitancsuk – ugyanolyan veszélyes ellenfélnek tartották II. Alekszijt, mint magát a KGB-t.

1978. szeptember 28-án a KGB kiadja a 00122. számú titkos parancsot, amely az egyházakkal kapcsolatos legfontosabb feladatokat határozza meg. A szovjet dokumentumokra oly jellemző szókincset csak csodálni lehet:

[...] Harc a vallás álcája alatt az imperialista titkosszolgálatok, a külföldi egyházi központok és az országon belüli ellenséges elemek által folytatott felforgató tevékenységek ellen [...]; az ellenfél különleges szolgálatai által felhasznált külföldi és szovjetellenes egyházi szervezetek azonosítása [...]; az ortodox egyházon belül a szovjet állam és társadalmi rend iránti hűség aláásását célzó ellenséges tevékenységek felszámolása...[8]

Másként fogalmazva: fokozni kell a disszidensek elleni hajszát és megerősíteni az ortodox egyház fölötti ellenőrzést, különösen külföldön. Valójában semmi új. Még a legtájékozottabb KGB-vezetők sem gondolták volna, hogy ezen fennkölt elveket a parancs kiadása után két héttel egy földrengésszerű esemény fogja dugába dönteni: egy lengyel pápa megválasztása Rómában! Azon a napon váratlanul fény derül a rendszer egyik gyönge pontjára: a Lubjanka irodáiban szinte senki sem ismeri a katolikus egyházat.

A katolikusok közül a KGB csupán az unitusokat, azt a 4-5 millió ukrajnai görögkatolikus keresztényt ismeri, akik a 16. században egyesültek Rómával (innen a nevük). A Sztálin által 1946-ban kíméletlenül betiltott ukrán görögkatolikus egyház (amelynek az orosz ortodox egyházhoz történő csatlakozását az Állambiztonsági Minisztérium szervezésében, Lvovban összegyűlt bábszinódus megszavazta) a világ legnagyobb titkos vallási közösségévé vált. A külföld ügynökeinek kikiáltott tagjait tízezerszámra szállították a Gulagra nacionalista cselekmények vádjával. A görögkatolikusokat Jurij Andropov egyfajta trójai falónak tekintette, amelyet a Vatikán arra használ, hogy „ideológiai szabotázst folytatva, belülről pusztítsa el a Szovjetuniót".[9]

Katolikusok a célkeresztben

Az ortodox hierarchák KGB-nek való dicstelen alávetettségét egymagában jól példázza Nikodim metropolita (fedőneve: „Hajthatatlan"), a moszkvai patriarchátus külkapcsolati igazgatója, egyben leningrádi metropolita. A fiatalember 1946-os felszentelése előtt a kommunista diákszövetség tagjaként tevékenykedett, amikor a későbbi KGB-főnök, Seljepin legjobb embereit a Komszomol soraiból toborozta. 1960-ban Seljepin javasolta, hogy a mindössze 31 éves Nikodimot nevezzék ki az egyház külügyi osztályának, és egyúttal a Szovjet Békebizottságnak az élére.

Új tisztségét Nikodim a KGB-nek tetsző lépéssel kezdte. Miközben a moszkvai patriarchátus látványosan nem vett tudomást XXIII. János pápa első meghívásairól, amelyben megfigyelői státust kínált neki a II. vatikáni zsinaton, 1962 augusztusában Nikodim – minden feltűnést kerülve – találkozott Párizsban a keresztény egység előmozdítására alakult titkárság, egyúttal a „jó János pápa" közeli munkatársával, Johannes Willebrands püspökkel, aki a keleti egyházakhoz való közeledést maga is szívügyének tartotta. Ez alkalommal furcsa üzenetet adott át neki: „A Kreml akkor járul hozzá az orosz ortodox egyházi megfigyelők jelenlétéhez a tanácskozáson, ha az nem válik – amint attól tartani lehet – szovjetellenes fórummá." A megállapodást megerősítendő, Willebrandsot meghívják Moszkvába – ami premiernek számít! A prelátus nyilvánvalóan nem kötelezhette el magát a pápa nevében, azonban XXIII. János (a *Pacem in Terris* enciklikában), majd utóda, VI. Pál (a *Mater et Magistra* kezdetűben) többször is elkerülte a kommunizmus „kifejezett és egyértelmű" elítélését, amit több mint háromszáz zsinati atya javasolt nekik.[10]

A véletlen úgy hozta, hogy Nikodim 1978. szeptember 5-én, éppen az akkor megválasztott új pápa, I. János Pál hivatalában halt meg szívelégtelenségben. A szentatya utóbb beszámolt róla, mennyire megrendült, amikor ortodox látogatója mellett őrködve, annak ajkát „a legszebb szavak hagyták el a katolikus egyházról, amelyeket valaha is hallott". Őszinte vallomás? Vagy diplomáciai fortély? Ebben a párhuzamos világban, ahol a tit-

kolózás vetekedik a kétszínűséggel, nagyon nehéz mások vesejébe látni.

A KGB Vatikán iránti fokozott érdeklődését valójában a titkára és bizalmasa, a „Vlagyimir" fedőnevű Nyikolaj Cserpickij támogatásával tevékenykedő Nikodim ébreszti fel. A Lubjanka számára Róma – egészen a zsinatig – csak Olaszország fővárosa volt. A második világháború után számos ügynöke sürgölődött ott, hogy az országot először visszaterelje a demokrácia útjára, utána pedig igyekeztek a Palmiro Togliatti vezette újjáélesztett Olasz Kommunista Pártot befolyásuk alá vonni, hasonlóképpen szívós munkával a kereszténydemokrata körökbe és néhány egyéb szervezetbe – például a szabadkőművességbe – beszivárogni. De a Szent Péter-bazilika, a Kúria meg az Apostoli Palota – vajon ott mihez lehet kezdeni?

Most, a zsinat idején a Kremlnek be kellett látnia, hogy a Vatikán – a kíméletlen „hidegháborúnak" hátat fordítva – az Ostpolitiknak nevezett keleti politikáját a kommunista tömb országaival folytatandó újszerű párbeszéd irányába terelte. Ekkor Moszkva – hogy az ellenfelet kipuhatolja – néhány jelzést küld: Hruscsov XXIII. Jánost táviratban köszönti fel nyolcvanadik születésnapja alkalmából, veje, Alekszej Adzsubej pedig audienciát kér a pápától stb. Úgy tűnik, a Tiberis hídjai alatt is sok víz folyt le, mióta XI. Pius 1937-ben elítélte a „velejéig romlott" kommunizmust, XII. Pius pedig néhány évvel később kiátkozással fenyegette meg mindazokat, akik együttműködnének vele. Moszkvában néhány moszkvai úgy véli, talán elérkezett a pillanat, hogy e mindeddig ismeretlen világ közelébe férkőzzenek.

Vatikán, a kémtanya?

Az első világháború óta a Vatikán úgy vonzza a kémeket, mint lepkét a gyertyaláng. Kevés olyan hely akad a bolygón, ahol enynyi – akár hívő, akár nem hívő – emberrel találkozhatunk szerte

a világból, olyan környezetben, ahol könnyű megőrizni a névtelenséget. Az idők során kétes alakok tömegei tódultak ide, hogy a Kúria hivatalnokait, a nagyköveteket, az újságírókat és az egyházi rendeket felkeressék. Különösen a németeknek voltak Rómában mindig is érdemes tudósítóik.

Különböznek tőlük a szovjetek, akik a katolikus egyházat mindenkor rejtélynek tekintették. A Kreml számára pedig – ahol a szentatya neve „rimszkij papa" (római pápa) – a Vatikán kétszeresen is szalonképtelen: egyrészt mindig is esküdt ellensége volt a moszkvai patriarchátusnak, amely következetes térítői buzgalommal, prozelitizmussal vádolja; másrészről közismert, hogy a pápa ideológiai szempontból az amerikai imperializmus kiszolgálója. Bernini oszlopai alatt, a II. vatikáni zsinatig ritkán hallatszott orosz szó!

Ritkák azok a – gyakran csupán mellékszereplőnek tekinthető – személyek, akik a Kremlt a Vatikán folyosóin keringő igaz és hamis híreszteléseikről „tájékoztatták". Mint amilyen a második világháború alatt a huszonnyolc éves, észt származású kiugrott ferences pap, könyvmoly, tolmács és fordító, Alexander Kurtna volt, aki a Radó Sándor dirigálta Vörös zenekar svájci hálózatának néhány tagjával állt kapcsolatban. Kurtna a jezsuita Michel d'Herbigny által 1929-ben alapított orosz tanulmányi központot, a Collegium Russicumot, valamint a fanatikus náciellenességéről ismert Eugène Tisserant francia bíboros elnöksége alatt működő keleti egyházak kongregációját látogatta. Kapcsolatban állt Mario Brini prelátussal, a XII. Pius, majd VI. Pál jobbkezeként ismert Monsignore Montini egyik munkatársával.

Alexander Kurtna kettős ügynökként is tevékenykedett: 1944 januárjában, pénzzavarba jutván, Herbert Kappler helyi Gestapofőnök tolmácsaként a náci párt titkosszolgálatának, az SD-nek az ügynökévé szegődött. Vajon sejtette-e a Gestapo, hogy informátoruk fő munkaadója az NKVD? A kérdést nem lehet megvála-

szolni, mivel az 1939-ben megkötött német–szovjet egyezmény aláírását követő húsz hónap folyamán számos olyan személyes kapcsolat alakult ki a két titkos szervezet között, amelynek felgöngyölítésére egyetlen történész sem vállalkozhat.

Egy másik férfiú, Alighiero Tondi jezsuita pap neve sem merült feledésbe, aki levéltárosként és Monsignore Montini – a leendő VI. Pál – titkáraként is működött. A későn, 1936-ban felszentelt, kiváló teológiai tanulmányi eredményeinek köszönhetően a Gregoriana Pápai Egyetemre kinevezett Tondit az NKVD szervezi be, amely igyekezett a Russicum révén titokban a Szovjetunióba küldött földalatti papok tevékenységét meghiúsítani. Egy szép napon egy másik pap, Ágoston atya, XII. Pius közeli munkatársa kémtevékenység közben rajtakapja, mire kiutasítják a Vatikánból.

Itt kell említést tenni egy Joszif Grigulevics nevű rendkívüli személyiségről is. Kódneve a Lubjankában: „Padre", majd „Felipe", „Max", aztán „Artur". 1913-ban született Vilniusban, zsidó családban, tizenhét évesen belép a lengyel kommunista pártba, az NKVD a spanyol háború kitörése előtt beszervezi, ahol a szabotázsakciók szakértőjévé vált, rábízzák a Mexikóba menekült Trockij meggyilkolását – tagja az első csapatnak, amely 1941. május 23-án a feladat végrehajtása során kudarcot vallott.[11] Az 1941 és 1944[12] között Argentínában, majd Brazíliában és Chilében illegális rezidensként működő, számos területen tehetséges, többnyelvű ügynöknek, gyakori olaszországi utazásai során – ahová Costa Ricából importált kávét – sikerült elérnie, hogy 1951-ben az ország római ügyvivőjének, majd meghatalmazott nagykövetének nevezzék ki, ahol – 1952 májusától – a Vatikánban is képviseli Costa Ricát.

Rómában Grigulevics számos egyházi személlyel, köztük Giulio Pacellivel, XII. Pius unokaöccsével is kapcsolatba kerül. Mivel Jugoszláviában is ő képviseli Costa Ricát, őt ajánlják Sztálinnak, amikor az Tito meggyilkolását veszi a fejébe – azonban

a terv meghiúsul. Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után visszarendelik Moszkvába, ahol Latin-Amerikára és a kereszténység történetére szakosodott akadémikussá avanzsált. 1988-ban természetes halállal halt meg, és a Donszkoj temetőben temették el, két másik jeles spion, Rudolf Abel és Leonyid Eitingon szomszédságában.

A II. János Pál keltette döbbenet

Amikor 1978. október 16-án este megérkezik a hír, hogy egy lengyel érseket választottak Szent Péter trónjára, a KGB-ben mindenki tanácstalanul áll a történtek előtt. Másnap vezetői rávetik magukat Vagyim Pavlov varsói KGB-képviselőnek a lengyel politikai rendőrség által erősen befolyásolt jelentésére, miszerint Wojtyła szélsőségesen kommunistaellenes álláspontot képvisel, és az emberi jogok védelmét elsőrendűen fontosnak tartja. Két napra rá a Szovjetunió varsói nagykövete, Borisz Arisztov megerősíti, hogy az új pápa hevesen antikommunista, és hogy megválasztása a pápai trónra biztosan nem fogja mérsékelni a lengyel katolikusok ellenállását a rendszerrel szemben. Mindezt kénytelenek voltak tudomásul venni.

Mielőtt új tisztségébe emelkedett volna, Karol Wojtyła az UB (Urząd Bezpieczeństwa) nem kevés vezetőjének rabolta el az álmát, ahol az 1946-os felszenteléséről szóló első feljegyzés, de legfőképpen az 1963-ban, krakkói segédpüspökké történt előléptetése óta elég szépen hízott az aktája. A lengyel politikai rendőrség – nem minden logika nélkül – nagyon gyorsan igyekezett szembeállítani az inkább haladó nézeteket valló fiatal püspököt a közismerten konzervatív, öreg prímással, Wyszyński bíborossal. Ez a taktika – amely azt követően csak erősödött, hogy 1967-ben VI. Pál Wojtyłát második lengyel bíborossá nevezte ki – végül csődöt mondott: vajon a krakkói érsek hányszor mondta le ezt

vagy azt a látogatást, utazást, csak hogy ne gyanúsíthassák azzal, hogy a prímás ellenében cselekszik!

Az 1970-es években az UB, amely SB-vé (Służba Bezpieczeństwa) alakult, egy másik stratégiát dolgozott ki, amellyel a lengyel püspöki kar leginkább kommunistaellenes csoportja és a világi baloldalról érkező tiltakozó mozgalmak, nevezetesen a Michnik, Kuroń, Modzelewski és mások által az 1976. évi radomi és Ursus traktorgyárbeli sztrájkok után alapított Munkavédelmi Bizottság (KOR) között feszülő mély ellentétet igyekezett továbbszítani. Való igaz, a prímás és környezete – egyetértésben a hatóságokkal – több ízben is szigorúan elítélte a KOR-t. De, ami Wojtyła bíborost illeti, ő a világi értelmiségiekhez való lassú közeledéssel, nevezetesen az illegális „repülőegyetemek" keretében megteremtette az ország minden erejét a kommunista hatalommal szemben egyesítő, 1980 augusztusában ismertté vált Szolidaritás mozgalom (Solidarność) alapjait.[13] Ez a szolidaritás, amely valódi kihívást jelentett az egyetlen párt által gyakorolt vertikális hatalommal szemben, néhány nap elteltével 10 millió tagot számláló, független szakszervezetté fejlődött.

Az új pápa első lépése nem nyugtatta meg Andropovot és helyetteseit: II. János Pál felkért két lengyel papot, menjenek és helyezzék a konklávéban viselt piros bíborosi sapkáját a szovjet Litvánia fővárosában, Vilnius központjában álló Hajnal-kapu (Ostra Brama) kápolnájának az oltárára. A helyi KGB, amikor e katolikus vidék legfontosabb szamizdatja a kezébe került, megdöbbenve olvashatta benne az új pápának címzett, Litvániába szóló meghívót!

Még hogy a pápa a Szovjetunióban? Elképzelhetetlen! De vajon hogyan tudott a KGB ellenszegülni a kívánságnak, amelynek II. János Pál néhány nappal megválasztása után hangot adott, tudniillik, hogy a saját hazájába látogasson? Amikor a lengyel kommunista párt főtitkára, Edward Gierek hosszas habozás után, 1979. február 26-án végre elvi beleegyezését adta egy ilyen látogatáshoz, alapos fejmosásban részesült Leonyid Brezsnyev részéről, aki telefonon parancsba adta neki, hogy valamilyen egészségügyi indokra hivatkozva mondja le a látogatást. Brezsnyev szánalmas tehetetlensége a szovjet nagy testvér vereségét mutatja ebben az országban, ahol a kommunista párt, a kormány és a politikai rendőrség már nem irányítja az események alakulását – amint azt a pápa 1979 júniusában tett diadalmas útja, valamint a gdański sztrájkok 1980. augusztusi befejezése két alkalommal is látványosan bizonyította.

Az 1981. évi merénylet

1981. május 13-án, pontosan 17 óra 17 perckor lövések dördülnek el a Szent Péter téren, amikor II. János Pál pápamobilján áthajt a heti általános audienciára érkezett zarándokok között. A súlyosan sérült pápát a Gemelli klinikára szállítják, ahol az orvosok az utolsó pillanatban megmentették nagy tekintélyű páciensük életét. Az olasz rendőrség egy Mehmet Ali Agça nevű fiatal török terroristát tartóztat le, aki még mindig kezében szorongatja a Browningot. Bűntársának, Oral Çeliknek sikerült elmenekülnie. A hír az egész világot bejárja. Franciaországban, Németországban, Olaszországban és még inkább Lengyelországban, ahol az érzelmek a tetőfokra hágnak, a közvéleményt egy nyilvánvaló tény izgatja: ki más, mint a KGB tudott volna valakit egy ilyen merényletre felbujtani?

A Kremlen kívül ki másnak állhatott érdekében ennek a változásokat akaró pápának az eltávolítása? Vajon a szovjet vezetők nem fejezték ki több alkalommal is bosszúságukat II. János Pál miatt? Már 1979 márciusában, amikor a lengyel kommunista párt Politikai Bizottsága beleegyezését adta, hogy a pápa szülőföldjére zarándokolhasson; majd 1979 novemberében, amikor Jurij Andropov KGB-elnök az összes európai rezidentúráját arra

utasította, hogy a lehető legközelebb férkőzzön a lengyel pápához; majd 1980 szeptemberében, amikor a pápa által bátorított gdański munkások – akik a hajógyár kapuját arcképével díszítették – megalapították a Solidarność elnevezésű, párttól független szakszervezetet. A levéltári anyagokból világosan kiderül, hogy az akkoriban Leonyid Brezsnyev vezette Politbüró nem titkolja aggodalmát a pápa által Lengyelországban szított „ellenforradalom" fenyegetése miatt, amely a szocialista közösség más országaira is könnyen átterjedhet.

Nagyon is valószínű, hogy a Lubjanka abból a feltételezésből indult ki, hogy a pápát el kell tenni láb alól. Ezt 1995. március 2-án tartott washingtoni sajtótájékoztatóján egy volt KGB-ügynök, Viktor Sejmov is megerősítette.[14] Ilyen értelmű pletykák néhány hónappal korábban Alexandre de Marenches, a francia kémelhárítás vezetőjének is az asztalára kerültek. De senki sem bizonyította, hogy e feltételezés valós tervvé vált volna. A volt kémek, hasonlóképpen a disszidensek vallomásai egybehangzóan állítják: egyetlen telefonüzenet, költségszámla, repülőjegy vagy dokumentum sem támasztotta soha alá ezt a tézist. Még a disszidens Vlagyimir Bukovszkij is, akinek 1991 augusztus-szeptemberében sikerült átkutatnia a Központi Bizottság moszkvai levéltárát, egyik híres könyvében arról számol be, hogy „ezzel kapcsolatban semmilyen iratot sem leltem".[15]

Az 1981. májusi merénylet után Olaszországot izgalomban tartó nyomozások és perek során – bizonyítékok hiányában – minden Moszkvába vezető nyomot el kellett vetni, beleértve az elhíresült „bolgár kapcsolatot"[16] is, amely a szófiai titkosszolgálatokat azzal vádolta, hogy a KGB fegyveres öklének szerepét játszotta ebben az ügyben. Az olyan szakavatott újságírók, mint az amerikai Claire Sterling vagy a francia Pierre de Villemarest – két, a nyugati titkosszolgálatokhoz közel álló személyiség – által felvetett elméletek egyike sem állta ki a próbát.

Bár nem zárható ki, hogy egyszer csak egy addig ismeretlen dokumentum újra megnyitja a vitát, negyven évvel a történtek után szinte bizonyos, hogy a II. János Pál elleni merénylet egy tébolyult török műve volt, akit a több európai maffiával kapcsolatban álló, hazájabeli szélsőséges terroristák manipuláltak – de rosszul irányítottak. Valamint az is, hogy a KGB-nek minden valószínűség szerint semmi köze nem volt hozzá.

1981: az „X" hadművelet

Ennek ellenére a lengyel ügy évekig rendkívüli módon foglalkoztatta a Szovjetunió titkosszolgálatait. János Pál megválasztása (1978), diadalmas lengyelországi körútja (1979) és a Szolidaritás szakszervezet megalakulása óta a Lubjanka egyre nagyobb nyomást fejt ki a lengyel politikai rendőrségre. A levéltári anyagok tanúskodnak a szovjet funkcionáriusoknak a lengyel kollégáik lanyha, bátortalan hozzáállása, sőt tétlensége által kiváltott felháborodásáról, hiszen, úgymond, „nem ismerték fel időben a veszély súlyosságát és a munkásosztály elégedetlenségét".[17] Borisz Arisztov nagykövet mellé – Vagyim Pavlov parancsnoksága alatt – egy KGB-„missziót" is telepítenek Varsóba. Az SB és a KGB-misszió közötti műveletek összehangolásával Bogusław Stachura belügyminiszter-helyettest bízzák meg. Az információkat a misszió ügynökei továbbítják a Lubjankába, ahonnan az összefoglaló jelentéseket rendszeresen elküldik a Politbüró személyesen Mihail Szuszlov által elnökölt különbizottságának.

1980. szeptember 5-én – néhány nappal a gdański megállapodások aláírása után – ezen a szinten döntöttek sebbel-lobbal arról, hogy Edward Gierek helyére Stanisław Kaniát ültetik, akit kifejezetten „a munkásosztály és a nép körében elveszített pozíciók visszaszerzésére irányuló ellentámadással", valamint „a párt társadalomban betöltött vezető szerepének megszilárdításával

[így!]" bíznak meg. Arisztov és Pavlov azonban egykettőre rájön, hogy Kania sem hajtja végre az „ellenforradalom" felszámolásához szükséges intézkedésekre vonatkozó utasításaikat.

A Politbüró 1980 októberében kezdi fontolgatni, hogy rákényszeríti a lengyel vezetést a statárium kihirdetésére, amit az egyetlen lehetőségnek tekint, hogy elkerüljék az ország megszállását. Még Viktor Kulikov marsall, a Varsói Szerződés erőinek főparancsnoka is úgy véli, hogy egy katonai beavatkozás minden bizonnyal véres tragédiába fulladna. Több mint egy évbe telt, míg Kania utódja, Wojciech Jaruzelski tábornok – akit a KGB ekkor még „a Szovjetunió őszinte barátjaként" jellemzett, ám nem sokkal később már kishitűséggel, mi több revizionizmussal gyanúsított – ráállt arra, hogy a válságot az országon belül maga rendezze.

A hadiállapot 1981. december 13-án történt kihirdetése kétségkívül Lengyelország belügye volt. Hiszen a Szolidaritás helyi vezetőit – a letartóztatások könnyebb végrehajtása érdekében – a lengyel SB hálózta be kitartó, aprólékos munkával, a katonai hírszerzés főnökéből ekkor belügyminiszterré vedlett Czesław Kiszczak irányításával, akit viszont Vagyim Pavlov tartott szorosan a markában, mielőtt a 80 000 fős hadsereg a munka dandárját elvégezte volna. Ugyanakkor senki sem vette észre az „X" hadműveletnek elkeresztelt statárium bevezetését a háttérben meghúzódva felügyelő személy, Vlagyimir Krjucskov KGB-alelnök varsói jelenlétét.

Krjucskov, Pavlov, Arisztov és a többi moszkovita szemével nézve a dolog simán ment. Jaruzelski és Kiszczak tábornokok aggodalmai dacára az akciót eredményesen hajtották végre, az egyetlen félresikerült katowicei művelet kivételével, amely vagy tíz áldozatot követelt. Szovjet részről inkább megkönnyebbültek. Annak ellenére, hogy még mindig senkinek sem volt fogalma róla, vajon a katolikus egyház milyen álláspontot képvisel majd.

Vajon Rómában a pápa nem állt ki már korábban is a lengyel társadalom, pontosabban a Szolidaritás mellett?

A bizakodó Kiszczak biztosítja Andropovot, hogy az idős Stefan Wyszyński bíboros 1981 májusában bekövetkezett halála óta a lengyel egyházzal nincs többé semmi baj, hiszen – vélekedik – az új prímás, Józef Glemp – csakúgy, mint az ország hetven püspöke közül ötven – őszintén ellene van a válság bármilyen súlyosbodásának. Így tehát kezelhetővé válik a helyzet? Talán igen, ha a pápa újabb, a hadiállapot ellenére 1983-ra tervezett lengyelországi útja nem hiúsítaná meg az országban a helyzet rendeződését. Kiszczak ekkor alkut próbál kötni Glemppel: áldását adja egy második lengyelországi pápalátogatásra, feltéve, hogy az egyház leteszi a fegyvert, de mindenekelőtt megzabolázza a leghangosabban lázongó tagjait.

A Popiełuszko-per: egy korszak vége

A püspöki kar által ekként megnevezett „szélsőséges papok" között szerepelt a varsói Kosztka Szent Szaniszló egyházközség fiatal papja, egyúttal a Huta Warszawa nevű nagy acélművek káplánja, Jerzy Popiełuszko atya.[18] A hívei által körülrajongott Jerzy atyát valósággal lázba hozza a pápai látogatás. Szenvedélyes szentbeszédei vasárnaponként hívők ezreit vonzzák, akik az „Isten óvja Lengyelországot" énekelve – a tömegben meghúzódó civil ruhás rendőrök nagy bosszúságára – újra és újra felmutatják a Szolidaritás győzelmét jelképező, ujjukkal formált „V" betűt.

A politikai rendőrség Rakowiecka utcai székházában átkozzák-gyalázzák ezt a „csuhás bajkeverőt", aki még a főváros kellős közepén is szembe merészel szállni a rendőrséggel. Zenon Płatek tábornok, az SB IV. osztályának főnöke és helyettese, Adam Pietruszka ezredes nem talál eléggé kemény szavakat Popiełuszko szidalmazására. Utasításukra Grzegorz Piotrowski

százados – Pękala hadnagy és Chmielewski ügynök segédletével – éjjel-nappal zaklatja a papot, mindenféle trágár pletykákat terjeszt róla, a Gdańskba vezető úton színlelt támadást intéz ellene, mielőtt aztán gyalázatos művüket megkoronázták volna: 1984. október 19-én Jerzy atyát egy elhagyatott úton elrabolják, halálra verik, majd egy autó csomagtartójában a Włocławek város melletti víztárolóhoz szállítják, ahol a rendőrök éjjel vízbe dobják a holttestét.

Popiełuszko meggyilkolásának híre Lengyelországban hatalmas megrázkódtatást okoz. Az egész lengyel lakosság, katolikusok és nem katolikusok egyaránt, számtalan misén, imavirrasztáson, tüntetésen és különböző összejöveteleken ad hangot fájdalmának és haragjának. A pap temetésére félmillió gyászoló gyűlik össze. A közhangulatnak engedve, Jaruzelski tábornok ígéretet tesz, hogy a bűnösöket felelősségre vonja és szigorúan megbünteti. Ezzel persze a KGB megdöbbenését váltja ki: mióta állítja egy kommunista kormány bíróság elé titkosrendőrsége tagjait? Ilyen eset 1917 óta nem fordult elő! De hát hogyan is lehetne a szovjet nagy testvérnek megmagyarázni, hogy Jerzy atya egyszerre emelkedik szentté és a Szolidaritás feltámadásának a jelképévé, és hogy Jaruzelski tábornoknak, nincs más választása?

A három gyilkos – Piotrowski, Pękala és Chmielewski rendőr és elöljárójuk, Pietruszka ezredes – pere 1984. december 27-én Toruńban kezdődött el. Mindenki előtt világos, hogy ezt a négy jelentéktelen szereplőt a hierarchia áldozta fel, amely az SB-t felügyelő Kiszczak miniszterig, és természetesen a kommunista pártfőtitkár és kormányfő Jaruzelski tábornokig ér. A tárgyalás formaságait mindvégig betartották, ám senki sem megy lépre. A per folyamán[19] óhatatlanul egy egész politikai rendszer lepleződik le kívülről-belülről, hiszen az egyik ügyvéd például nyíltan megvádolja a KGB-t, hogy a merénylők és elöljáróik mögött áll.

Huszonhat tárgyalási nap elmúltával, 1985. február 7-én a bírák a négy vádlottat súlyos börtönbüntetésre ítélik. Ez a leglátványosabb vereség, amelyet a szovjet tömb egyik országának politikai rendőrsége valaha is elszenvedett. De még senki nem sejti, hogy innen többé nem lesz visszaút.[20] Egy hónappal az ítéletet követően, március 11-én Moszkvában az SZKP Politikai Bizottsága kinevezi a három elhunyt főtitkár, Leonyid Brezsnyev, Jurij Andropov és Konsztantyin Csernyenko utódját. Hazáján kívül az új vezetőt nemigen ismerik. A neve: Mihail Gorbacsov.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET

Andropovtól Gorbacsovig

„Nincs nehezebb, kétesebb kimenetelű, veszélyesebb dolog, mint új törvények bevezetéséért síkra szállni."
(Machiavelli)

A moszkvaiak általában a legteljesebb közönnyel viseltetnek a szovjet sajtóban megjelent hivatalos közlemények iránt. Az 1982. május 26-án, szerdán közzé tett kommüniké, miszerint a Legfelsőbb Tanács Elnöksége felmentette Jurij Andropov elvtársat a KGB elnöki tisztségéből, azonban megragadta az olvasók figyelmét. A Szovjetunióban mindenki tudja, hogy Andropov tizenöt éven át egymaga töltötte be ezt a posztot. És jóllehet a lakosság nagy tömegei rá sem hederítenek arra, ami a hatalom titkos bugyraiban történik, most mégis sokan vélik úgy, hogy a Kreml falai között fontos dolgok vannak készülőben.

Néhány nappal korábban ugyanezt az Andropov elvtársat választották meg a Központi Bizottság titkárává. És mivel már amúgy is a Politikai Bizottság tagja, e legutóbbi kinevezés az ország egyik legbefolyásosabb emberévé, egyúttal a köztudottan utolsó éveit taposó Leonyid Brezsnyev valószínű utódjává is teszi. Ám a hatalom ilyen mértékű összpontosítását a sztálini időkre jól emlékező politikustársai bizonyára túlzásnak tartották volna. Maga Andropov sem tiltakozik, hiszen tudja, hogy nem lehet valaki a párt főtitkára, ha már a teljhatalmú politikai rendőrség vezetője. Éjszakánként Moszkvában még mindig kísért Lavrentyij

Berija szelleme a Kreml kivilágított tornyai és a Dzerzsinszkij téren terpeszkedő épület között lebegve.

KGB: állam az államban?

A kérdés már 1973 áprilisában felmerült, amikor a KGB vezetőjét ugyanúgy a Politbüró tagjai közé választották, mint Andrej Grecsko hadseregparancsnokot és Andrej Gromiko külügyminisztert: ez Sztálin halála óta újdonságnak számított. Az előléptetés megerősítette utóbbit azon kiemelkedő rangjában, amelyet a titkosrendőrség főnökeként néhány év alatt szerzett magának. 1976 márciusában a szakavatott újságírók felfigyeltek arra, hogy a Lenin születésnapján mondott hagyományos beszédet első alkalommal tartotta meg a KGB elnöke. Azután 1977 augusztusában, amikor Brezsnyev ünnepélyesen az Októberi Forradalom Rendjével tünteti ki Andropovot, a kremlinológusok elkönyvelik, hogy valószínűleg ez utóbbi lesz majd az előbbi utódja.

Ugyanezen a napon, 1982. május 26-án a szovjetek arról is értesülnek, hogy Andropovot a KGB élén az ismeretlenség homályából előbukkant hatvannégy éves Vitalij Fedorcsuk váltotta fel, aki tíz éven át az Ukrán SZSZK KGB-jét irányította. Fedorcsukot alig ismerik Moszkvában, ő afféle másodhegedűs, akinek az ország legfontosabb lapjai még az életrajzát sem ismertetik, hiszen nem tagja a Központi Bizottságnak. Az a néhány fénykép, amit közzétesznek róla, évekkel korábban készült. Előléptetése senkit sem téveszt meg: a volt vidéki alárendeltje előléptetésével Andropov csupán a titkosrendőrség irányítását akarja továbbra is kézben tartani ugyanúgy, ahogy Seljepin a jelentéktelen Szemicsasztnijjal tette 1961-ben. Semmiképpen sem tudta volna felügyelni a szerveket, ha például a Lubjanka harmadik emeleten lévő irodájába a párt azerbajdzsáni vezetője, a Politbüró

helyettes tagja, maga is volt KGB-tiszt, a történő Gejdar Alijev költözik be.

Meglepetés: Fedorcsuk mindössze fél évig uralkodik a KGB fölött. Brezsnyev 1982. november 10-én bekövetkezett halála után – ahogy az várható volt – Jurij Andropov lett az SZKP főtitkára, aki néhány nap múlva az ötvenkilenc éves, első alelnök Viktor Csebrikovra bízza a KGB vezetését. De csak azért, hogy Fedorcsukot könnyebben tolhassa fel a félelmetes belügyminiszter, a hetvenkét esztendős Nyikolaj Scselokov székébe, akit ugyancsak menesztett korrupció miatt, miután furcsa módon kompromittáló adatok szivárogtak ki róla, természetesen a KGB jóvoltából.

Senki sem lepődik meg azon, hogy a Brezsnyev pártfogását immár nem élvező Scselokov kényszerű távozása egy sor változást indít el. A kremlinológusok érdekességként jegyzik meg, hogy a Belügyminisztériumba újonnan előléptetett tisztviselők többsége volt KGB-ügynök, akikről az a hír járja, hogy tisztább a kezük, mint a Belügyminisztérium rendőreinek. A balti, kaukázusi és ázsiai köztársaságokban Scselokov számos csatlósa ugyanerre a sorsra jut, és mintegy véletlenül, tucatszámra egykori csekisták váltják fel őket. A Brezsnyev halálától Gorbacsov megválasztásáig tartó bizonytalan időszakban minden feltűnés nélkül egyfajta KGB-állam, egy olyan szörnyszülött intézmény alakul újjá, amely mindenkit aggodalommal tölt el, és amiről a folyosókon suttogva azt kérdezgették: „Most akkor az állam kebelezi be a KGB-t, vagy a KGB az államot?"

Az 1980-as évek elején a KGB dicsősége csúcsán tündökölt. Állományának immár semmi köze sincs a kezdeti idők csekistáihoz. Jurij Andropov 1967 óta arra törekedett, hogy a KGB szellemi színvonalát emelje, olyan sikerrel, hogy bekebelezte az ország legelismertebb felsőoktatási intézményeit, közöttük a híres IMEMO-t (Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Kutatóintézete), amelyet a franciák gyakran az ENA-hoz (Nemzeti

Közigazgatási Főiskola) hasonlítanak. Az új KGB-káderek már természetesen két- vagy háromnyelvűek, jártak Nyugaton, hozzáférnek a külföldi újságokhoz: tehát abban az országban, amelynek határai mindig zárva vannak a köznapi halandók előtt, a kágébés főnökök a lakosság többi részénél lényegesen jobban tájékozottak. Így aztán senki sem csodálkozik azon, hogy a KGB – különösen a második főcsoportfőnöksége – ezen új képességek birtokában mindenbe belekontárkodik, őrködik a művészetek, a tudományok, a vallás, a közrend, a sajtó, hasonlóképpen a határok vagy a feketepiac fölött.

A csekisták dicsőségére

Andropov irányítása alatt a KGB hálózata jelentősen kibővült. Személyi állományába összesen közel 700 000 alkalmazott, köztük 90 000 tiszt és mintegy 200 000 határőr tartozik.[1] A másik oldalon a CIA is jelentős előrelépéseket tett, még ha szovjet vetélytársával ellentétben nem foglalkozik kémelhárítással: az amerikai központnak 20 000 tisztviselője, több mint 100 000 ügynöke és több száznyi vállalata, alapítványa, vállalkozása, újságja stb. van. A hidegháború, éppen azért, mert arra ítélte a két nukleáris szuperhatalmat, hogy – tekintettel a világégés fenyegető veszélyére – kerüljék a közvetlen összeütközést, rászorította e két egymással versengő titkosszolgálatot, hogy fejlődjenek, korszerűsödjenek, és minél magasabb szakmai szintre emelkedve valódi virtuális hadsereggé váljanak.

Akaratlanul is egymást utánozva, a KGB és a CIA ezentúl nem sajnálja az idejét arra, hogy elítélje ellenfele törvénytelen műveleteit, saját tetteit pedig felnagyítsa, akár a *The Washington Post* adja diadalmasan hírül egy újabb szovjet tiszt disszidálását, akár a *Pravda* kürtöli világgá, hogy a KGB boszorkányos ügyességgel számolt fel egy amerikaiak zsoldjában dolgozó ügynökhálózatot, amely persze hitvány fráterekből, dolláréhes naplopókból verbu-

válódott, akiket egyébként – ne felejtsük el megemlíteni – halálra ítéltek. És amikor azokról esik szó, akik kenyéradó gazdát cseréltek, a KGB és a CIA már-már szürrealista igyekezettel próbálja egymást túlszárnyalni.

Az akkortájt nagymértékben felerősödő nemzetközi terrorizmus kapcsán is súlyos vádakat fogalmaztak meg egymás ellen. Az amerikaiak – közöttük Claire Sterling újságíró vagy William Colby volt CIA-igazgató – azzal vádolják a KGB-t, hogy a világ legveszélyesebb terrorszervezeteinek – Vörös Brigádok (Olaszország), ETA (Spanyolország), PLO (Palesztina) – az agytrösztjeként működik. Mire a *Novoje Vremja*, a TASZSZ hírügynökség vagy a moszkvai rádió azon nyomban „leleplezi", hogy a Szürke Farkasokat (Törökország), a P2 páholy (Olaszország) tagjait vagy az Irgun (Izrael) harcosait a CIA képezi ki, tartja befolyása alatt és fegyverzi fel büntetlenül.

Ezekben az években a KGB rendszeres tájékoztató kampányokat kezd indítani saját dicsőségére: beszédek, könyvek, cikkek, kiállítások és filmek dicsőítik a rettenthetetlen csekisták hőstetteit, bagatellizálva vagy gondosan eltüntetve sztálini múltjuk foltjait, a hazát szolgáló hős mítoszát szőve alakjuk köré. A legjelentéktelenebb megemlékezés is ürügyül szolgál a szervek felmagasztalására: 1978-ban, a határőrség megalakulásának 60. évfordulójának májusi napján dicséretek özönével árasztották el „a szovjet polgárok ideológiai tisztasága fölött őrködő" elit alakulatot.

A Cseka megalapításának 70. évfordulója alkalmából, 1987 decemberében – egy pályázati felhívás eredményeként – több száz könyv jelent meg a Szovjetunióban, melyek mindegyike a csekistákat tömjénezte. Az újságok – például a kormány hetilapja, a *Nyegyelja* („Csekisták beszélnek a munkájukról"), vagy a peresztrojka jövőbeli zászlóshajója, az *Argumenti i Fakti* („A KGB tájékoztat"), vagy valamivel később a párt napilapja, a *Moszkovszkaja Pravda* („Levelek a Lubjankából") – egymással

versengve hozták le a tevékenységüket méltató írásokat. E téren a leglátványosabb sikert a James Bond kalandjai és a *Dallas* című amerikai szappanopera által megihletett „A TASZSZ-t felhatalmazták annak közlésére..." című televíziós sorozat aratta, amelynek adása idején, minden este 8 és 9 óra között Moszkva utcái elnéptelenedtek, annyira szomjazták a nézők a vitéz Konsztantyin Konsztantyinov KGB-tábornoknak a gonosz CIA ügynökökkel vívott harcát, akik mindenre el vannak szánva, hogy felborítsák egy Szovjetunióval szövetséges, szegény afrikai ország rendjét.

Gorbacsov a kormányrúdnál

1985. március 11-én Mihail Gorbacsovot választották meg a Szovjetunió Kommunista Pártja főtitkárának. A Kreml új ura ötvennégy éves. Az apparatcsikok azon nemzedékének tagja, akik nem kergetnek ábrándokat a KGB-nek nevezett roppant rendőri szervezettel kapcsolatban, amelynek tisztviselői mindenekelőtt arra törekednek, hogy megfeleljenek elöljáróiknak. Ez az eltérés az eredeti céloktól sajnálatos, de érthető. Nem is olyan régen – alig negyven évvel korábban – Lavrentyij Berija csak azért végeztetett ki egy NKVD-ügynököt, mert információi ellentmondtak Sztálin elképzeléseinek! A hidegháború évei alatt a legtöbb KGB-tiszt teljes nyugalommal fejtegette, hogy minden, ami nem a szovjethatalom által meghatározott irányba halad – a nyugat-berlini lakosok ellenállása, a balti népek nemzeti törekvései, az ukrán katolikusok titokban gyakorolt vallása, a különböző másként gondolkodók illegális kiadványai, nem is beszélve a budapesti és prágai eseményekről –, az kivétel nélkül a Fehér Ház, a Pentagon és a CIA ellenséges aknamunkájának köszönhető.

Így aztán a KGB minden jelentése a „legfőbb ellenséget", az „imperialista" Amerikát vádolta, amely „teljes erejét bevetve kémkedik a Szovjetunió után", minden lehetséges eszközzel „kárt

okoz" neki, fokozza a „felforgató tevékenységet", valamint a határain elkövetett „ellenséges cselekményeket" stb. Az évek során az Egyesült Államokat beszédekben, újságokban és könyvekben vádolták meg mindazon gaztettel, amelyeket éppen a KGB követett el: kémkedés, felforgatás, szabotázs, terrorizmus, dezinformáció stb. Hruscsov és Brezsnyev korában is kedvelt módszernek számított, hogy dokumentumokkal bizonyítsák az Egyesült Államok szándékát, mely szerint atomcsapásra készül a Szovjetunió ellen. E félig ideológiai, félig bürokratikus kényszerképzet hatására a szovjet politika álláspontja rendkívüli módon megmerevedett a szovjet-amerikai diplomáciai kapcsolatok terén, és Andropov is keményebb hangnemre váltott, amikor pánikkeltő szónoklataiban az amerikaiak „felháborítóan militarista elmebaját" ostorozta.

A vezetők fiatalabb nemzedékét az 1980-as évek közepén azonban már nem lehetett félrevezetni. Hogyan is gondolhatta például Gorbacsov, Sevardnadze, Rizskov vagy Jakovlev, hogy Afganisztán lerohanása, majd azt követően a szovjet hadsereg összeomlása egy nagyszabású, titkos CIA-művelet következménye lett volna, amelyet a KGB – amint a legjobb időben kiszivárgott értesülésekből kiderült[2] – hiába próbált megakadályozni? Ki hihetné még mindig, hogy a lengyel ügy – II. János Pál pápa megválasztásától kezdve a Szolidaritás 1981 után kezdődő ellenállásáig – a nyugati titkosszolgálatok által koholt, nagyszabású összeesküvés volt? Néhány hónappal Gorbacsov hatalomra kerülését követően minden külföldre telepített KGB-ügynök meglepődve olvasta az első főcsoportfőnökség (PGU) vezetőjének, Vlagyimir Krjucskovnak a körlevelét, amely a leghatározottabban megtiltotta a központnak szánt jelentések és összefoglalók kozmetikázását.

Az új főtitkár, aki egy dél-oroszországi tanyán született, nem ideológus: valódi információkat, hiteles jelentéseket és hamisítatlan számokat követel. A hatalom csúcsára érkezve ugyancsak

meglepődött, hogy senki sem tudja megmondani neki a védelmi költségvetés pontos összegét: beosztottjai – szégyen, gyalázat! – a CIA becslései alapján a GDP 16 százalékára becsülték a Szovjetunió katonai kiadásait. Ugyanez érvényes a gazdaságra is: országa valós helyzetéről a már-már disszidensnek számító akadémikusok – például Tatjana Zaszlavszkaja vagy Abel Aganbegjan – munkái alapján kaphat pontos képet.[3]

Glasznoszty – a lassan ölő méreg

Az 1986 áprilisában bekövetkezett csernobili atomkatasztrófa – mint afféle áruló jel – felgyorsítja a folyamatot. Gorbacsov és környezete saját kárán tapasztalja, hogy az információk elzárása, a titkosításhoz való kényszeres ragaszkodás és az intézményesített hazugság rettenetes következményekkel járhatnak: hitetlenség az országban, ahol senki sem veszi komolyan az állami szervek figyelmeztetéseit; bizalmatlanság külföldön, ahol a nyugati média a minden alapot nélkülöző propagandát ostorozza.[4]

Amikor Gorbacsov 1987-ben hivatalosan elindítja a glasznoszty (nyíltság) politikáját – amely logikusan egészítette ki a peresztrojka (átalakítás) stratégiáját –, nem mérte fel, hogy ez milyen zűrzavart kelt, micsoda megszégyenítést okoz, menynyi kétséget ébreszt a Dzerzsinszkij téri régi csekisták körében. Annak, hogy a peresztrojka fellazítja az ideológia és bürokrácia által megbénított politikai rendszert, a KGB vezetői csak örülhetnek, hiszen ők mindenkinél jobban tudják, hogy az olaj ára zuhan, a munka termelékenysége csökken, a lakosság ellátása pedig katasztrofálissá válik. Amikor arra szólítanak fel, hogy az újságok az igazat írják meg, hogy tüntessék el a fehér foltokat a történelemkönyvek lapjairól, akkor éppen az övékéhez hasonló intézmények, vagyis a titkolózás és a félrevezetés létjogosultságát tagadják.

A sajtó először félénken, majd szemérmetlen nyíltsággal elkezd közzétenni mindent, amit a KGB fennállása óta cenzúrázott: gazdasági statisztikákat, betiltott könyveket, epés írásokat, a rendőrségről szóló leleplezéseket stb. A *Moszkovszkije Novosztyi*, az *Ogonyok*, az *Argumenti i Fakti* újságírói szívvel-lélekkel vetik bele magukat e munkába. A televízióban – egyebek mellett – a „Betekintés", a „Tizenkettedik emelet" vagy a „Jó estét, Moszkva" című műsorok házigazdái szíves-örömest ismerkednek az oknyomozó újságírás titkaival: vajon melyikük fogja a leglátványosabban a Csekát alapító Dzerzsinszkij kegyetlenségét, a moszkvai perek ügyészének, Visinszkijnek az elvetemültségét,[5] a GPU gyilkos módszereit, az NKVD szokásos autóatlasz-hamisításait,[6] a sorozatos rendőri baklövéseket, sőt a titkosrendőrség munkamódszereit, vagy egy külföldre telepített szovjet kém mindennapi tevékenységét leleplezni.

De hát miért is ne lehetne a KGB-káderek döbbenetét megérteni, amikor a *The New York Times*ban olvasták William Webster CIA-igazgató fejtegetését, miszerint a Szovjetunióról most már „könnyebben tudnak információt gyűjteni"![7] Vagy amikor a Gorbacsov által ezentúl megtűrt „informális csoportok" – tehát a titkosrendőrség által hét évtizeden át könyörtelenül üldözött, kisebb politikai tömörülések egyike büntetlenül tüntet Moszkva központjában, az *Izvesztyija* székháza előtt, azt skandálva, hogy „Le a KGB-vel!"

A KGB-t persze nemcsak egy bizonyos újságcikk, beszéd, tüntetés, hanem a modern társadalomnak az az egész koncepciója nyugtalanítja, amely vezetőit szembeállítja a párt új uraival. A korábbi apparatcsikokkal ellentétben Gorbacsov belátta, hogy a Szovjetunió soha többé nem lesz nagyhatalom, ha – a proletárdiktatúra régi szép napjaihoz hasonlóan – továbbra is vertikálisan tagolja tevékenységét. Az immáron általánossá vált információs technológia a hatalom horizontálisabb koncepcióját kényszeríti ki. A 21. század küszöbén figyelmen kívül hagyni a telefon, a képernyő és a számítógép összekapcsolódását, egyenlő a szent és sérthetetlen haladás feladásával. A korszerűség eme követelménye azonban mindennemű központosítással szükségszerűen ellentétes: vajon melyik politikai hatalom lesz képes a jövőben megtartani a szoftverek, adatbázisok és az internetezők – akkor még nem közösségeinek nevezett hálózatainak kizárólagos monopóliumát? Ez a gorbacsovi reform alapjául szolgáló ténymegállapítás a KGB helyzetét végleg megingatja.

Izgalom a Lubjankában

A Szovjetunióban a kommunista párt mindig is korlátlanul uralkodott. A KGB – akárcsak a hadsereg – mindig is a párt parancsainak engedelmeskedett. Mindig is a párt pallosa és pajzsa volt, ahogy címere is emlékeztet rá. Csakúgy, mint 1917-ben mindenestül Lenin, úgy 1985-ben Gorbacsov kizárólagos szolgálatában állt. Leszámítva a Sztálin halálát követő rövid, zűrzavaros időszakot, megállapítható, hogy a Cseka, a GPU, az NKVD és a KGB vezetői soha nem tértek el a párt irányvonalától, még 1937–38-ban sem, amikor az a legsúlyosabb veszélyeknek tette ki őket. Egyetlen főnöküket mindig is az SZKP Politikai Bizottságában tisztelték. Egyébiránt – más társadalmi szervezetekkel ellentétben – a KGB minden egyes funkcionáriusa a párt tagja, amelynek fegyelmi szabályzatát tétovázás nélkül betartják.

Azonkívül, hogy behódolnak az új hatalomnak, a KGB kádereit inkább megelégedéssel tölti el, hogy egy fiatal, tetterős főtitkárt örököltek, akit itthon is, külföldön is könnyebb eladni, mint a szánalmas vénembereket, akiknek a nyomába lépett. Különösen igaz ez a külföldi rezidensekre és a Szovjetunió-képet népszerűsíteni igyekvő, vagy szerte a szabad világban támogatókat verbuváló tisztekre: a „gorbimánia", amely 1988–89-ben

hatalmába keríti a politikusokat és a nyugati médiát, mindenki számára valóságos áldás lesz!

Akkor hát rajta, Gorbacsov! Hajrá peresztrojka, hajrá glasznoszty! A KGB, amely jól ismeri a kommunikáció jelentőségét, Preszsz-bjuro KGB SZSZSZR (A Szovjetunió KGB Sajtóirodája) néven egy igazi sajtószolgálatot hoz létre – ami állítólag Andropov régi ötlete volt. Ennek élén egy nyugalmazott tábornok, a SZMERS tábornokából kémelhárítóvá vedlett Jakov Kiszelev állt, őt egy másik, kevésbé dogmatikus generális, Vlagyimir Sztrunyin, majd egy ezredes, a Szenegálból korábban kiutasított fiatalos, költői hajlamú Igor Prelin követte.

Ez a vadonatúj részleg valódi PR-politikát alakított ki, amely lényegében a hatalmat kiszolgáló újságok számára megrostált leleplezésekből, másoknak is felajánlott exkluzív interjúkból, a Lubjankában tartott idegenvezetésekből stb. áll. Sőt, hivalkodóan még az átlátszóság szerepében is tetszeleg, amikor elítéli egyik tisztjének bűnös magatartását, aki letartóztatta és megkínozta az ukrajnai Vorosilovgrádból való Viktor Berkin újságírót a *Szovjet Bányász* című lapban megjelent vitriolos cikkei miatt,[8] vagy amikor néhány vitatott – de hősként tisztelt – személyiségről, mint például Richard Sorge[9] vagy Leopold Trepper[10] – „szigorúan bizalmas" aktákat hoz nyilvánosságra.

Maga Viktor Csebrikov folyamatosan arra ösztökéli embereit, hogy tanuljanak meg az új körülmények között dolgozni, és csinálják meg a saját peresztrojkájukat. 1985. október 6-án, az októberi forradalom évfordulóján tartott ünnepi beszédében méltatja Gorbacsov első intézkedéseit, amelyek megteremtették „a nagyobb rend, fegyelem és a polgárok nagyobb felelősségvállalásának", valamint az ország „erkölcsi, egészségi állapota javításának" a feltételeit. Mintha csak Andropov beszélne. Csakhogy a Szovjetunió két-három év alatt nagy utat járt be: egyre nehezebb hangos szóval méltatni a peresztrojka érdemeit, ahogyan azt 1987.

szeptember 10-én – Feliksz Dzerzsinszkij születésének 110. évfordulóján – Csebrikov újra megtette, megismételve a „szocializmusellenes csoportok" és egyéb, a CIA befolyása alatt álló politikai ellenfelekkel szembeni éberségre buzdító felhívásokat. A *Pravda* 1988. szeptember 2-án megjelent terjedelmes cikke nyaktörő mutatványra vállalkozik, amikor a peresztrojka nyílt támogatásával párhuzamosan hosszas fejtegetésben kardoskodik a nyugati titkosszolgálatok által a Szovjetunió területén folytatott „szovjetellenes tevékenység" elleni harc fokozásának szükségessége mellett.

1988. október 1-jével Csebrikovot félreállítják. Az Andropov meggyőződéses hívévé, majd rövid ideig Gorbacsov támogatójává vált hajdani brezsnyevista szuperzsarut tapintatosan lapátra teszik: a Politbüró a Központi Bizottság új, „Jog és igazság" elnevezésű jogi bizottságának elnökévé nevezi ki, amelynek feladata, hogy minden rendfenntartó szervvel elfogadtassa a „szocialista jogállam" elvét, elsősorban a KGB-vel, amely nem szokott hozzá az efféle demokratikus finomságokhoz.

180 fokos fordulat?

A KGB új főnökét Vlagyimir Krjucskovnak hívják. Hatvannégy éves. Személyével nem szakad meg a folytonosság: egy évvel fiatalabb Csebrikovnál, akinek hat éven át volt első helyettese. De felsőfokú végzettsége miatt különbözik elődjétől: az IMEMO-n végzett jogász, aki ifjúkorában, az 1956-os forradalom leverése idején, Andropov irányítása alatt diplomataként szolgált Budapesten. Ez a hetvenes évek elején New Yorkban rezidens, majd 1974-ben a PGU főnökévé előléptetett munkamániás férfiú Brecht színházát és a magyar irodalmat is kedveli – ami természetesen még nem teszi őt reformpártivá.

Az első főcsoportfőnökség vezetőjeként nemigen szól bele a Kreml belpolitikájába, de feljegyzések garmadájával árasztja el

az új főtitkárt, figyelmeztetve a nyugati vezetők „szovjetellenes" üzelmeire. Ez késztette Gorbacsovot arra, hogy 1987 decemberében tett történelmi jelentőségű – premiernek számító – látogatására magával vigye az Egyesült Államokba, mintegy arra serkentve, hogy Ronald Reagant és az amerikaiakat a saját szemével, nem pedig könnyen befolyásolható, pipogya munkatársak előítéletein keresztül ítélje meg.

1989. május 5-én Krjucskov az *Izvesztyija* című kormánylapnak adott, feltűnést keltő interjújában magasztalja a glasznosztyot. A Lubjanka új erős embere meglepő kijelentéseket tesz: „A szolgálat működése nem lesz olyan titkos, mint korábban. [...] Mostantól kezdve ügynökeinket a folyamatban lévő demokratizálódási folyamatnak megfelelően képezzük, sőt átképezzük. [...] Különös figyelmet fordítunk a törvények tiszteletben tartására...".

Az újság olvasói nem hisznek a szemüknek. Másnap a KGB vezető testülete „A KGB és a glasznoszty" címmel „rendkívül fontos" határozatot tesz közzé, amely megerősíti ezeket a helyes intézkedéseket, és – egyebek mellett – „a népet és az állam legfelsőbb szerveit tájékoztató részletes jelentések világos és pontos mechanizmusának" az életbe léptetését helyezi kilátásba. Valójában ez az első alkalom, hogy a Szovjetunió politikai rendőrsége magáévá teszi a törvényesség ellenőrzésének az elvét! Egyes szakértők mégis valódi kétértelműséget, sőt kettős beszédet vélnek felfedezni azon ígéretben, miszerint a glasznoszty hatékonyságát a szocializmus alapjainak aláásását célzó külső erők és az országon belüli ellenséges elemek által tett kísérletek elleni harccal fogják növelni.

Május 31-én Moszkvában megnyílik a népképviselők kongresszusának első ünnepélyes ülésszaka. A peresztrojka e kiemelkedő eseménye – amelyet az egész világ sajtója figyelemmel kísér – végül a KGB rémálmává vált. És nem csupán azért, mert egy Jurij Vlaszov nevű képviselő, volt súlyemelő olimpiai bajnok beszédében elítélte a KGB hatalmát, mint ami az állam fölött áll, majd

a közgyűlés tapsa közepette, teljes nyugalommal a Lubjanka felszámolására szólított fel. Hanem mindenekelőtt azért, mert a nép választott képviselői szavazataikkal valóban úgy döntöttek, hogy a KGB-t politikai, jogi, sőt pénzügyi ellenőrzés alá vonják! Tevékenységének ellenőrzésére a Legfelső Szovjeten belül egy bizottságot állítanak fel, amely jogosult lesz a költségvetési előirányzatokat és a belső kinevezéseket megvizsgálni. Egy világ omlik össze.

E kivételes parlamenti ülésszak befejeztével Krjucskov a *Novoje Vremjá*nak adott interjúban válaszol, amelyben mellékesen megerősíti a KGB ötödik – a disszidensek és az ortodox egyház kordában tartásáért felelős – főcsoportfőnöksége megszüntetését.[11] Az elnök megállapítása: „Fordulatot vettünk, ha nem is 180 fokosat, de legalábbis jelentőset!"[12] Sokak számára elképzelhetetlen, hogy munkanélkülivé tegyék a túlságosan merész tollú írók, nonkonformista művészek, nacionalista aktivisták és csupán a hitük szerint cselekvő papok megfigyelését végző rendőröket. Minden hírmagyarázó kiemeli, hogy ez igen bonyolult reformnak ígérkezik, amely könnyen előkészítheti az ekképpen meggyengült KGB beolvasztását a – Gorbacsov által láthatóan a törvény és a rend egyetlen legitim védelmezőjének tekintett – Belügyminisztériumba (MVD). A Kreml ura ezt szem előtt tartva 1990. december 2-án új erős embert, Borisz Pougót, a lett KGB volt elnökét nevezi ki az MVD élére, akit hivatalosan azzal bíznak meg, hogy koordinálja az MVD tevékenységét a KGB-vel.

Ki fél még a KGB-től?

E különleges kongresszus után a KGB védekező álláspontra helyezkedik. Nyugtalansága azt követően sem oszlik el, hogy főnökét a Politikai Bizottság tagjává választják. Sajtóirodája 1989. szeptember 13-án az akkreditált újságíróknak átadja a titkosrendőrséghez közismerten közel álló Novosztyi hírügynökség

A KGB ma című dokumentumfilmjét.[13] Ebben – a KGB-főiskolában vagy számítóközpontjában tett szokatlan látogatások mellett – ugyanaz az ügyesen megrendezett kettős beszéd jelenik meg, mint a magas rangú kágébések lapinterjúiban: a KGB, a peresztrojka önjelölt bajnoka halálkomolyan bizonygatja, hogy a szolgálat éppen most egy csodálatos, korszerű, nyitott és törvénytisztelő szervvé alakul át.

Mindent elkövetnek annak érdekében, hogy az intézmény neve ismét régi fényében ragyogjon,[14] és megértessék az emberekkel, hogy e zűrzavaros és bizonytalan időkben a társadalomnak minden eddiginél nagyobb szüksége van egy tapasztalt, a közszolgálatnak elkötelezett szakemberekből álló nyugodt erőre. A csekisták közül néhányan, akikből reklámszakemberek vagy filmproducerek lettek, megkedvelték ezeket az új feladatokat. 1991 januárjában még azt az ötletet is felvetették, hogy válasszanak „Miss KGB"-t a huszonhárom éves, csinos, barna hajú Katya Majorova személyében, aki éppoly ügyesen mozgott a kamera előtt, mint kalasnyikovval a kezében.

Hiába a békítő hangú, megnyugtató szólamok, a nyitottságra tett ígéretek, a sajtó számára feltálalt álhírek, a Lubjanka vezetői valóságos poklot élnek át. Először is megalázónak tartják, hogy a titkosrendőrség aláveti magát az általános demokratikus szabályoknak: egy készülő törvényjavaslat a postai küldemények és telefonlehallgatás ellenőrzését ügyészi engedélyhez kötné. Ki fél még a KGB-től? A Legfelső Szovjetben egy száztizenhét „demokrata" képviselőből álló csoport odáig megy, hogy a csekisták bűneinek kivizsgálására vizsgálóbizottság felállítását követeli. Mások azt javasolják, hogy az NKVD lefortovói különbörtönét alakítsák múzeummá. 1990 októberében a politikai rendőrség tisztjei tehetetlenül szemlélik a Lubjanka ablakaiból, amint felavatják az éppen a csekisták által megvalósított bolsevik terror áldozatainak emlékművét.

Krjucskov embereit az is nyugtalanítja, hogy az országban általánossá vált a fegyelem fellazulása, aminek következtében a sajtó, az írók, a Komszomol, az iskolák stb. fölötti ellenőrzésüket teljesen hatástalanná teszi. Hogyan lehet mindezen csoportokat arra kényszeríteni, hogy felvegyék a harcot a környezetszennyezés ellen – amely egyes térségekben, például Baskíriában, kulcskérdéssé vált? Vagy hogy küzdjenek a feketepiac, a spekuláció és a maffiahálózatok ellen az éppen ekkor fellépő súlyos élelmiszerhiány idején?

Természetesen a válság nem csupán hátrányokkal jár. 1990. november 23-án a KGB új feladat ellátására kap hivatalos megbízást: biztosítania kell „a gazdasági szabotázs elleni hatékony küzdelmet, különösen az élelmiszerek ellenőrzése terén". Senki sem számított arra, hogy a csekisták – hagyományos hatáskörükön kívül egy gazdasági főrendőrséget is felállítanak. Már május 15-én Krjucskov bejelentette, hogy külszolgálatai a szovjet exportvállalatok rendelkezésére bocsátják szaktudásukat, akár állami, „vegyes", vagy a – nem minden esetben javasolt – nyugati üzletfelekkel alakított, jól jövedelmező közös cégekről legyen szó. A KGB mindenki mást megelőzve ráébredt arra, hogy a kialakult gazdasági válság idején a hatalmat igazán csak a külfölddel való üzletelés révén lehet kézben tartani.

Egy különös figura: Kalugin

A moszkvai reformerek 1990. június 16-án tartott gyűlésén furcsa szerzet emelkedik szólásra: egy magas rangú, jó svádájú KGB-tiszt kigombolt ingben, és a legteljesebb nyugalommal a pártot és saját intézményét kezdi el bírálni. Ez a férfiú politikus, kiváló szónok, igazi vezéregyéniség, a neve Oleg Kalugin. Július 15-én ez a tartalékos tábornok, aki ötvenhat évéből harminchármat a titkosrendőrségnél töltött, a Borisz Jelcint támogató demok-

ratikus ellenzék egyik sztárjává emelkedett: ő lelkesíti-tüzeli a Kreml falai alatt aznap összegyűlt negyvenezer kommunista-ellenes tüntetőt – amivel nem nyerte el Dzerzsinszkij téri volt kollégáinak tetszését.

Az intelligens, emberekre hatni tudó, művelt Kalugin valamikor a szervek egyik reménysége volt. 1959-ben, nem sokkal azután, hogy a leningrádi KGB tagjai közé fogadja, bekerült azon szovjet diákok első csoportjába, akiket a Columbia Egyetemre hívtak meg továbbképzésre. A magát kiválóan feltaláló, angolul tökéletesen beszélő ifjú Oleg a moszkvai rádió washingtoni tudósítójaként tevékenykedik, majd fedőtevékenységet vált, és a Szovjetunió nagykövetségén másod-, majd első titkár. Tizenkét évet tölt az Egyesült Államokban, mígnem Andropov felfigyel rá, és visszarendeli Moszkvába, a Dzerzsinszkij térre, ahol a kémelhárítás igazgatóhelyettesévé nevezi ki. Ebben az időben a külső elhárításért felelős első főcsoportfőnökség helyettes vezetője Vlagyimir Krjucskov, tehát a két férfi jól ismeri egymást.

A negyvenévesen tábornokká előléptetett Kalugint 1968 augusztusában – látva, hogy főnökei, Andropovval az élen, egyhangúan a prágai katonai beavatkozás mellett kardoskodnak – kételyek kezdik gyötörni. Hiszen ő már washingtoni tartózkodásától kezdve egy sor feljegyzésben határozottan cáfolta, hogy a prágai tavasz mögött a CIA állna, ám e jelentések – amint utóbb tudomására jut – a Lubjanka fiókjaiban maradtak. Vajon csalódottságának botorul adott volna hangot? Mindenesetre Leningrádba, az ottani KGB vezetőhelyettesi pozícióba vezénylik át, ami persze nem előléptetés. 1987-ben visszatér Moszkvába, ahol tartalékos állományba helyezik. Ez az előnyugdíjazás végső illúzióitól is megfosztja.

Miután teljesen Gorbacsov hatása alá került, Kalugin közvetlenül neki küldi el a KGB reformjának tervezetét. Ennek két fontos pontja igazán mélyreható volt, ugyanis úgy vélte, hogy a kémkedést és a kémelhárítást depolitizálni kell, azaz ki kell vonni a kommunista párt fennhatósága alól, a KGB-nek pedig fel kell hagynia a másként gondolkodók, az ortodox egyház, a művészek stb. ellen folytatott ideológiai megtorlással. Néhány hónappal később véglegesen nyugdíjazzák. Dühében és megalázottságában úgy dönt, hogy nyilvánosan elkötelezi magát a reformerek mellett, aminek következtében 1990. július 2-án megfosztják nyugdíjától és kitüntetéseitől, valamint az ezzel járó összes kedvezménytől.

Egy évvel korábban Kalugint csendben elküldték volna valamilyen Moszkvától távol eső helyre, sőt, hazaárulásért börtönbe vetették volna. De a történelem felgyorsult. A *Moszkovszkije Novosztyi*nek adott terjedelmes interjújában[15] őszintén elmondja, hogy a KGB képtelen a peresztrojka alkalmazására, tehát továbbra is állam marad az államban, és hogy dagályos reformista nyilatkozatai csupán az álcázást szolgálják. Természetesen anélkül, hogy valaha is államtitkokat fednének fel, hiszen az ember ravasz teremtés, tudja, meddig mehet el.

Erre a KGB arra kényszerül, hogy rendkívüli sajtótájékoztatót tartson lubjankai székházában, hogy ezt az alkalmatlankodó személyt megcáfolja és kiszorítsa a közélet porondjáról. Az új PR-főnök, Alekszandr Karbajnov tábornok támadások özönét zúdítja a fejére, és mindennek elmondja: hazug, bosszúálló, agresszív, törtető, felfuvalkodott. Kárba veszett fáradság. A külföldi tudósítók az „árulót" kézről kézre adják. Hirtelen támadt hírneve minden kellemetlenségtől megóvja: „Ezt a leghíresebb disszidensektől tanultam" – mondja nem minden kajánság nélkül![16]

„Diktatúra van készülőben..."

1990 őszén a peresztrojka már a végét járja. A gazdasági helyzet egyre rosszabb. A kommunista párt a szakadék szélén tántorog. A nemzetiségek elégedetlenkednek. Gorbacsovot mind több

bírálat éri. A közhangulat egyre feszültebb. Krjucskov az 1990. december 12-én a televízióban, majd december 22-én a népképviselők kongresszusa előtt elmondott éles hangú beszédében riadót fújt. Minden óvatosságot félredobva nemcsak hidegháborús szólamokat puffogtat a Nyugat ellen, nemcsak a „nacionalisták tevékenységét", a „gazdasági káoszt", a „bűnözés növekedését" és a „hatalom bénaságát" ítéli el, hanem – első alkalommal – az országot legyengítő „kommunistaellenes hullámot" is ostorozza: „Ahogy a múltban, a KGB a jövőben is síkraszáll az országot káoszba taszító erőkkel szemben!"

Szavai figyelmeztetésként hangzottak. Olyannyira, hogy két nappal később a Kremlben tartott sajtótájékoztatóján a KGB-főnök már kénytelen volt szelídebb húrokat pengetni: „Félreértettek" – jelentette ki. Szó sincs visszalépésről... Gorbacsov jó irányba halad...". A KGB elnöke azonban nem állja meg, hogy újfent ne a „romboló erőket" szidalmazza, amelyek gyengítik az országot. Vajon Krjucskov őszinte? A maga módján bizonyára. Kétségtelen, hogy azt akarja, hogy az ország talpra álljon, amit minden erejével támogat. De még mindig azt akarja, hogy ez Gorbacsov akaratából és vezetésével történjen? Talán maga sem tudja.

De akad egy férfiú, aki – nagy feltűnést keltve – rámutatott a fenyegető veszélyre. December 20-án a szovjet képviselők kongresszusa előtt Eduard Sevardnadze külügyminiszter váratlanul felállt a helyéről, hogy – senkitől sem kérve engedélyt – megtegye „élete legrövidebb és legfájdalmasabb nyilatkozatát", és bejelentse lemondását. Mindenki meglepetésére és Gorbacsov nagy boszszúságára, aki láthatóan jobban szerette volna, ha az akkoriban legjobb barátja és leghűségesebb támogatója előre tájékoztatja. Sevardnadze, anélkül, hogy rápillantott volna, síri csendben szólalt meg: „Diktatúra készül, ezt felelősségem teljes tudatában jelentem ki! [...] Lemondásom emberi, állampolgári és kommunista kötelességem. Nem tudom elfogadni, ami az országunkban történik, sem a megpróbáltatásokat, amelyek népünkre várnak!"

És a miniszter elhagyja a dermedt csendbe fagyott üléstermet. Gorbacsov nem palástolja megdöbbenését. Felfedi a jelenlévők előtt, hogy Sevardnadzét akarta alelnökévé tenni! Majd, ami az érdemi kérdést illeti, igyekszik mindenkit megnyugtatni: „Elnökként nincs olyan információm – pedig elég jól vagyok értesülve –, amely megerősítené, hogy valaki efféle juntát vagy diktatúrát készítene nekünk".

Krjucskov magától értetődően megtapsolja ezt az embert, akinek Alekszandr Jakovlev, majd Vagyim Bakatyin, most pedig – a nyilatkozata értelmében már maga is a konzervatívok célkeresztjébe kerülő – Eduard Sevardnadze távozása után, de facto legközelebbi tanácsadója lett. A kongresszus folyosóin Alesz Adamovics fehérorosz demokrata képviselő nem rejti véka alá aggodalmát: „Tökéletesen emlékszünk arra, hogyan buktatták meg 1964-ben Hruscsovot: úgy, hogy a politikai színtérről eltávolították a reformjai és személye iránt legelkötelezettebb embereket.

TIZENHATODIK FEJEZET

1991 nyara: dupla vagy semmi

„Oroszországban a reformok nagyon tragikusak, mindig kudarcba fulladnak."
(Oscar Wilde)

1991. augusztus 4., vasárnap. Mihail Gorbacsov a Krím-félszigeti Foroszba repül néhány napos családi nyaralásra. A Szovjetunió elnöke habozott elhagyni Moszkvát, mert a politikai helyzet már hetek óta feszült volt. De a következő, augusztus 20-án tartandó, előreláthatólag bonyolult stratégiai találkozója előtt tényleg pihennie kell: ezen a napon írják alá a híres szövetségi szerződést azzal a kilenc köztársasággal – köztük Oroszországgal –, amelyek megállapodtak abban, hogy új, decentralizált, liberálisabb kapcsolatot hoznak létre a központi hatalom és a Szovjetunió távolabbi térségei között. Véleménye szerint ez a szövetségi szerződés az egyetlen lehetőség – talán az utolsó esély – a Szovjetunió és köztársaságai közötti kapcsolat megújítására és megerősítésére, mielőtt ez az összeomlás szélére jutott birodalom ezer, különböző nemzetek lakta részre esik szét.

Gorbacsov borotvaélen táncol. Személyes helyzete még soha nem volt ennyire ellentmondásos. 1985 óta soha még ennyi hatalmat nem mondhatott magáénak, soha ennyi ranggal és címmel nem halmozták el: pártelnök, a Szovjetunió elnöke, Nobel-békedíjas! És mindennek ellenére a peresztrojka atyja még soha nem állt ilyen tehetetlenül az eseményekkel szemben: súlyos élelmiszerhiány, általános jövedelemcsökkenés, gazdasági összeomlás,

megbénult szövetségi állam, egyre erősebb elégedetlenség a hadsereg soraiban, autonómmá vált köztársaságok, növekvő vetélkedés a Szovjetunió és Oroszország között stb.

Hogy Gorbacsov a Szovjetunió elnöke? Persze, 1990. március 14. óta az, de vajon mi maradt a köztársaságok, és különösen a közülük legerősebb Oroszország fölötti hatalmából? A kommunista párt elnöke? Ez kétségtelenül igaz, de mi ennek az intézménynek a valódi hatalma azóta, hogy a népképviselők kongresszusa 1990. március 12-én történelmi jelentőségű szavazással eltörölte az alkotmány híres 6. cikkelyét, amely „vezető szereppel"[1] ruházta föl az állam és a társadalom fölött? Ami pedig a Nobel-békedíjat illeti, Gorbacsov még Oslóba sem ment el, hogy a kitüntetést átvegye, annyira alacsony a népszerűsége a lakosság körében, amelyet – a felmérések szerint – a külföldi ügyek a legkevésbé sem érdekelnek, és mindenekelőtt a rend visszatértét kívánja.

De vajon ki tudná e szétesőben lévő országban a rendet helyreállítani? A párt romjaiban hever, a hadsereg felbomlóban, a hadiipari komplexum válságban van. Egyvalami maradt a háttérben, a KGB. Csalódottan, megalázottan, de erejét megőrizve és egységbe forrva. A kommunista párt elleni harcba túlságosan belemerült demokraták nem vették észre, hogy a KGB alattomban politikai erővé növi ki magát. Már az 1990-es helyhatósági választásokon – sok helyen már az első fordulóban – több mint 2000 KGB-ügynököt választottak meg, akik azt ígérték, hogy rendet tesznek az országban. Választási taktikájuk kidolgozásában ezeket a jelölteket titokban az e célból felállított kommunikációs csoportok segítették. Mintha csak a jövőt készítenék elő.

Úgy látszik, hogy a kiemelkedő politikus, fáradhatatlan szónok, a dialektikus gondolkodás mestere, Gorbacsov minden kártyáját kijátszotta: hiába beszél, kérlel, ravaszkodik, fenyeget, békít, mint mindig, már senki sem hisz neki – sem a demokraták (Jelcin, Szobcsak, Popov, Sevardnadze) – akiktől egyértelműen elhatá-

rolódott –, sem a konzervatívok (Ligacsov, Jazov, Krjucskov) – akik egyáltalán nem bíznak benne. A világsajtó árgus szemmel figyeli, vajon ez a kötéltáncos meddig lesz képes még két ennyire ellentétes politikai erő között egyensúlyozni.

Hogy az egyik vagy a másik oldal még nem állította félre, azt egyrészt annak köszönheti, hogy menesztése még nagyobb anarchiába sodorta volna az országot, aztán meg azért, mert még mindig ő az egyetlen, aki képes pénzügyi támogatásról a csakis rá esküszö nyugatiakkal – például George Bush-sal – tárgyalni, akit egy héttel korábban ünnepélyes fogadtatásban részesítettek a Kremlben. De Gorbacsov július 19-én még így is üres tarisznyával tért haza Londonból, ahol azt remélte, hogy az őt első ízben meghívó G7-ek rendkívüli pénzügyi támogatással kedveskednek neki.

Ki súg Gorbacsovnak?

1991 elején Gorbacsov, a volt Andropov-kegyenc és 1988-tól KGB-elnök, Vlagyimir Krjucskov erős befolyása alá kerül. A peresztrojka támaszai egymás után hagyták faképnél a Szovjetunió elnökét: Sevardnadze, Jakovlev, Petrakov, Satalin mind kihátrált mögüle, több esetben azért, hogy a demokratákhoz csatlakozzanak. Az egyedüli hűséges híveként mellette maradt Rizskov miniszterelnököt december 26-án szívroham ragadta el. Ettől fogva a konzervatívokkal szövetséget kereső, és az SZKP-től megválni nem akaró Gorbacsov köré olyan politikusok gyülekeznek, mint Gennagyij Janajev (a párt alelnöke), Valentyin Pavlov (miniszterelnök), Dmitrij Jazov (védelmi miniszter), Borisz Pugo (belügyminiszter), akik továbbra is a kezükben tartották a kommunista párt apparátusát. És ezen új barátok közül a legintelligensebb, a legműveltebb, a legjobban tájékozott: Vlagyimir Krjucskov.

Ő már több hónapja bizalmas feljegyzésekkel bombázza az elnököt, amelyekből az derül ki, hogy a demokrata főemberek,

a parlament interregionális csoportja és Borisz Jelcin környezete szívós aprómunkával aláássa a szovjet társadalom alapjait. E szigorúan titkos feljegyzések némelyike azzal vádolja volt barátait, Jakovlevet vagy Sevardnadzét, hogy katasztrófába torkolló stratégiát követnek, sőt, összeesküvést forralnak ellene! Gorbacsov e jelentéseket érdeklődéssel olvassa. Mint ahogy azokat a szaftos részleteket is – derül ki utólag –, amelyeket a KGB spiclijei gyűjtöttek össze különböző személyek magánéletéről.

Gorbacsovnak nincs ideje újságot olvasni. Értesüléseit a kabinetje, vagyis a KGB kilencedik csoportfőnökségéből alakult személyvédelmi szolgálat által minden reggel összeállított sajtószemléből szerzi. A cikkösszeállítások nyilvánvalóan tendenciózusak. Gyakran előfordul, hogy olyan közvélemény-kutatásokat szemléznek, amelyeket maga a KGB készített! A reformerekre nézve terhelő cikkeket gondosan kiemelik – ami érthetővé teszi, hogy az elnök miért veszett össze hónapok alatt a legtöbb, amúgy a glasznosztyot támogató lap igazgatójával.

Krjucskov befolyása döntőnek bizonyult. Abban az időben talán meglepő volt Gorbacsov abbeli törekvése, hogy az intézmények védelméről döntő részben újból a KGB gondoskodjék. 1991. január 26-án kiadott ukázában a KGB hatáskörét az egész gazdasági ágazatra kiterjesztette: ezentúl a csekisták bármely vállalatnál házkutatást végezhetnek, ellenőrizhetik árukészleteit, lefoglalhatják üzleti könyveit, hozzáférhetnek bankszámláihoz stb. Február 28-án jóváhagyta a KGB törvényesítését megvalósító törvénytervezetet: ennek szövege ugyanezen csekistákat feljogosítja (14. cikkely) arra, hogy magánleveleket bontsanak fel, telefonbeszélgetéseket hallgassanak le, kedvük szerint házakba hatoljanak be, gondoskodva arról, hogy mindezt – az emberi jogok nevében – egy parlamenti különbizottság ellenőrizze.

Az is szokatlannak tűnt, hogy Gorbacsov annyira zavarba jött 1991. január 13-án, arról értesülve, hogy a KGB hetedik cso-

portfőnökségének (a hírhedt „Szpecnaz"-nak) az A-7-es alakulata 14 litván állampolgár halálát okozta, amikor egy titokzatos, a helyi litván KGB-vezetéshez közel álló „nemzeti megmentési bizottság" kérésére fegyveresen beavatkozott. Egyes források szerint a Szovjetunió elnöke jóváhagyását adta Krjucskovnak, hogy tanulmányozza, milyen módon lehetne a három balti köztársaságban a rendkívüli állapotot kihirdetni – de az események drámai fordulata láttán nyomban visszavonta döntését.

Ekkoriban történt, hogy a KGB főnöke az *Izvesztyijá*nak adott interjújában maga jelenti be, hogy szolgálatai élén számos átalakítást hajtott végre.[2] Az új embereket – Viktor Grusko (első alelnök), Gennagyij Tyitov (kémelhárítási csoportfőnökség), Valerij Vorotnyikov (alkotmányvédelmi csoportfőnökség) kevesen ismerik. Ezt látva a nyugati kremlinológusok a hajukat tépik:[3] igaz, hogy ezek az andropovi aranykor után epekedő régi apparatcsikokat – közöttük a disszidensek üldözése miatt hírhedtté vált Filip Bobkov tábornokot – váltják le, de minden arra utal, hogy az újonnan érkezők sem igazán a peresztrojka lelkes hívei.

A szükségállapot felé

Az egyik Krjucskov-féle, 1991. februári feljegyzésnek figyelmeztetnie kellett volna Gorbacsovot, ha a szükségállapot bevezetése nem vált volna már amúgy is szinte mindennapi beszédtémává. Amennyiben a helyzet hirtelen bonyolulttá válna, nem zárható ki annak lehetősége, hogy a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa által az elnöknek adott rendkívüli felhatalmazás alapján, adott időpontban, ideiglenes struktúrákat alakítsanak ki. Egy ilyen lépés erős propagandatámogatást, valamint a népet egységre felszólító közvetlen intézkedést kívánna.[4]

Krjucskov 1991. március 19-én kiadott titkos utasítása megszüntette a fővárosi demokratákhoz túl közel állónak tartott

moszkvai KGB viszonylagos önállóságát. Áprilisban a szovjet elnök egy másik rendelete nyomán felállították a KGB különleges alakulatainak igazgatóságát, amely egy kis létszámú, de jelentős katonai csapásmérő erő fölött rendelkezett. Jakovlev személyes feljegyzésben fejezi ki efölötti aggodalmát Gorbacsovnak, aki erre nem válaszolt.[5] A Legfelsőbb Tanács által májusban Gorbacsov ösztönzésére elfogadott törvény pedig törvényesnek nyilvánítja a KGB túlhatalmát, amely például lehetővé teszi, hogy ügynökei – bírói vagy ügyészi felhatalmazás nélkül – bármikor és minden akadály nélkül behatolhassanak bármely állampolgár otthonába. Mint a „régi szép" időkben.

Egy hónap múltán Krjucskov a Legfelsőbb Tanács előtt éles kirohanást intézett a CIA ellen, „amely évek óta azon munkálkodik [...], hogy a szovjet társadalom szétverését célzó ellenséges tevékenységét minél hatékonyabbá tegye". A szónok a továbbiakban óva intette a képviselőket azoktól az amerikai tervektől, amelyek „az atomfegyverek ellenőrzésének leple alatt a Szovjetunió lefegyverzésére, sőt megszállására irányulnak". Vagyis újból a régi, vészjósló károgás, amely azzal vádolja az Egyesült Államokat, hogy el akarja pusztítani a Szovjetuniót. Megjegyzendő, hogy mellesleg Krjucskov még „a magas rangú személyek közelébe férkőző", nagyon befolyásos CIA-ügynökökre is figyelmeztet. Mint ahogy az sem érdektelen, hogy Gorbacsov a maga részéről megsokszorozza a Szovjetunióban „romboló tevékenységet" végző „szélsőséges elemekkel" és „társadalomellenes erőkkel" szemben intézett heves kirohanásait.

Ugyanezen parlamenti ülésszak megnyitóján, június 18-án Pavlov miniszterelnök váratlanul rendkívüli hatásköröket kér magának, amit Jazov (védelmi) és Pugo (belügyminiszter) azonnal támogat. Ezek hárman talán túl messzire mentek? Gorbacsov határozottan ellenzi a kérést, amelyet a képviselők egyetlen szavazással félresöpörnek. Forró volt a helyzet. Moszkvában az a hír járja, hogy

a vérig sértett Gorbacsov meg fog szabadulni Krjucskovtól és talán ezektől a harcias miniszterektől is. De semmi sem történik.

Az eset arra ösztönzi Leonyid Sebarsin tábornokot, a KGB első főcsoportfőnöksége vezetőjét, hogy egy stratégiai – és nagyon árulkodó – jegyzéket készítsen Krjucskovnak.

„A következő két-három nap folyamán Gorbacsovnak olyan döntéseket kell hoznia, amelyek nagymértékben befolyásolják majd az események menetét. [...] Hasznos volna olyan helyzetet teremteni, amelyben Gorbacsov de facto magáévá tenné Pavlov irányvonalát. [...] E szempontból Gorbacsov szűk környezetében Krjucskovot tartják az elnök közeli munkatársai közül a legbefolyásosabb személyiségének".[6]

E feljegyzés – amelyre a puccs után bukkantak Valerij Bolgyin páncélszekrényében – azt mutatja, hogy a puccsisták Gorbacsovot is maguk mellé szerették volna állítani, egyúttal azt is bizonyítja, hogy magának Gorbacsovnak (fedőneve: „110-es Objektum") és szűk környezetének[7] a telefonjait közeli barátja, Krjucskov utasítására valóban rendszeresen lehallgatták, személyét pedig szoros megfigyelés alatt tartották.

Moszkva csata előtt

1991. augusztus 5., hétfő. Az elnök előző nap hagyta el Moszkvát. Krjucskov nem vesztegeti az időt, hanem másnap tucatnyi fontos embert – Pugót, Jazovot és másokat – hív össze a KGB egyik Moszkva melletti titkos dácsájában (fedőneve: „ABC"). A napirenden: a szükségállapot bevezetésének pontos, a legapróbb részletekig való előkészítése. Ezen utasítások végrehajtása érdekében két legfőbb bizalmasa, Vjacseszlav Zsizsin vezérőrnagy (a PGU igazgatóhelyettese) és Alekszej Jegorov ezredes (kémelhárító szakember) titokban a leningrádi országút mentén fekvő Maskino közeli bázisra költözik, ahol a védelmi miniszter megbízottja, a fiatal Pavel Gracsov vezérőrnagy csatlakozik hozzájuk. Krjucskov már 1990. december 9-én, a legnagyobb titoktartás mellett, bizalmas jelentést kért Zsizsintől és Jegorovtól a rendkívüli állapot bevezetése esetén foganatosítandó rendőri intézkedésekre vonatkozóan.[8]

Augusztus 15-én a Kreml – a terveknek megfelelően – nyilvánosságra hozza a mindenki számára a politikai élet újrakezdését jelentő szövetségi szerződés tervezetét. A Lubjanka folyosóin ezt a cselekvésre való bátorításként értelmezik: ugyanis a KGB káderei már régóta úgy vélték, hogy a szerződés, ahelyett, hogy megmentené a Szovjetuniót, a köztársaságok függetlenné válását fogja meggyorsítani, és hogy egy decentralizált szövetségben, ahol a baltiak, a grúzok vagy a moldávok autonómiát kapnak, nem lesz többé szükség a KGB-re.

Augusztus 17-én Krjucskov összehívja hivatalában a KGB igazgatóinak és csoportfőnökeinek az értekezletét, és bejelenti a szükségállapot küszöbön álló hatálybalépését. Az előző napon már elrendelte, hogy a szolgálatok vonják teljes mértékben ellenőrzésük alá a kormányzati kommunikációt. Ugyanezen a napon a KGB két elit különítményét, az Alfaként ismert A-7-es, valamint a Kaszkád csoportot Moszkvába rendeli.[9]

Ugyanaznap este az „ABC" dácsában munkavacsorára gyűlik össze Vlagyimir Krjucskov (KGB-elnök) és két munkatársa, Valentyin Pavlov (miniszterelnök), Dmitrij Jazov (védelmi miniszter) és helyettese, Valentyin Varennyikov, Oleg Baklanov (a Védelmi Tanács alelnöke), Oleg Senyin (a Politbüró tagja) és egy váratlanul felbukkant figura, Valerij Bolgyin, az elnöki iroda vezetője, Gorbacsov közeli bizalmasa, aki még csak nem is sejti, hogy éppen most fordít köpönyeget. A nap folyamán Priljukov tábornok, moszkvai KGB-főnök parancsot kap, hogy helyezze minden alakulatát riadókészültségbe: utasításaira több ezer csekista vár, otthon, a telefon mellett.

Az összeesküvők – miközben alaposan a vodkásüveg fenekére néznek – úgy határoznak, legfőbb ideje, hogy rendet teremtsenek az országban, és a szükségállapot kihirdetésén kívül nincs más lehetőség, de még egyszer utoljára meg kell kísérelniük Gorbacsovot maguk mellé állítani oly módon, hogy aláíratják vele a szükségállapotot kihirdető rendeletet. Közülük négyen – Baklanov, Varennyikov, Senyin és Bolgyin – másnap reggel indulnak Foroszba, hogy meggyőzzék az elnököt, ne maradjon ki az új hatalomból, még akkor sem, ha már nem egyedül ő gyakorolja. És ha nem áll rá? Hát akkor majd – magyarázza Krjucskov – „egészségügyi okokból" lemond, és alelnökének, Janajevnek adja át a hatalmat.

Gorbacsovval vagy nélküle?

Augusztus 18-án 16.50-kor a négy küldött megérkezik a nagy foroszi villa bejáratához. Az újonnan épült, többszintes nyaraló a tengerre néz. Az ingatlant a személyvédelmi szolgálat kezeli: a takarítónők, a testőrök, a sofőrök, a kifutók, a kertészek, a mosogatók és a villanyszerelők – néhány kivételtől eltekintve – mind ehhez a KGB kilencedik csoportfőnöksége alá rendelt szolgálathoz tartoznak. A személyzet vakon engedelmeskedik Jurij Plehanov tábornoknak, a mindenütt jelen lévő és mindenható személyvédelmi szolgálat főnökének. Plehanov állította le a telefonszolgáltatást Forosz egész körzetében, ő utasította a Szevasztopolban állomásozó KGB-ezredet arra, hogy a villához vezető összes utat zárja le, a parti őrség járőrhajóit pedig arra, hogy a tenger felől létesítsenek zárlatot. Gorbacsov otthoni ruhában fogadja a négy férfit:

– Ki küldte önöket? – szegezi nekik a kérdést az elnök.

– A rendkívüli állapot bevezetésére kijelölt bizottság – feleli Baklanov.

– Miféle bizottság? Miféle rendkívüli állapot?

Magyarázatként a négyek átnyújtják neki aláírásra a rendkívüli állapotot kihirdető rendelettervezetet. Ha megtagadja, akkor minden hatásköre Janajev alelnökre száll át. Gorbacsov haragra gerjed: „Amit önök csinálnak, az alkotmányellenes és törvénytelen! Ennek a kalandnak vérfürdő és polgárháború lesz a vége!"

Szó szót követ. Mindhiába. Aztán heves összetűzés Bolgyinnal, akinek árulása Gorbacsovot teljesen lesújtja. Ismét nemet mond az aláírásra a tisztségéből felfüggesztett elnök: „Menjenek a pokolba, nincs önöknek semmi mondanivalóm!"[10]

Nem sokkal este 6 óra után Moszkvában, Krjucskovnak a Dzerzsinszkij téri épület harmadik emeletén lévő irodájában csörög a telefon. Baklanov tájékoztatja, hogy Gorbacsov nem volt hajlandó aláírni a rendkívüli állapotot kihirdető rendeletet. Ez persze nem meglepetés, csak bosszantó. Gorbacsovot egyszerűen el kell távolítani a hatalomból. Pontosan ezért állítottak mellé alelnököt! A KGB-főnök ekkor Janajev alelnök kremlbeli irodájában, a régi szenátus épületének első emeletén összegyűlt többi összeesküvővel együtt tart éjszakába nyúló, maratoni hosszúságú munkamegbeszélést. Noha közülük Janajev büszkélkedhet a legtöbb titulussal, nyilvánvaló, hogy az egész műveletet Krjucskov vezényli. Például ő emlékezteti ismételten a többieket arra, hogy a Szovjetunió elnöke „súlyos beteg".

Krjucskovon és Janajeven kívül jelen van még az ellentmondást nem tűrő, izgága miniszterelnök, Valentyin Pavlov, az örömét csöppet sem palástoló belügyminiszter, Borisz Pugo, a vele ellentétben inkább morcos védelmi miniszter, Dmitrij Jazov, és még néhány kevésbé ismert vezető: az Állami Vállalatok Szövetségének elnökét, Alekszandr Tyizjakovot, valamint a Parasztszövetség elnökét, Vaszilij Sztarodubcevet azért hívták meg, hogy jelképesen képviseljék a munkásokat és a parasztokat ebben a hírhedt Különleges Helyzet Állami Bizottságában (GKCSP), melynek célja a hatalom megszerzése és a Szovjetunió visszaterelése

a kommunizmus útjára. Természetesen a nép nevében. És csupán egyetlen dologra összpontosítva: teljes gőzzel hátra! Este 9 óra körül csatlakozik hozzájuk Anatolij Lukjanov, a Legfelső Szovjet elnöke, negyven év óta Gorbacsov barátja. Helikoptert küldtek érte nyaralóhelyére. Az este hosszú lesz: reggel fél hatra mindennel el kell készülniük. És nemcsak hosszú, de egyes beszámolók szerint nagyon görbe is: zakuszka, szendvics, vodka, whisky, konyak... Az egyetlen, aki nem iszik, Krjucskov. A többiek nagyon későn, néhányuk szánalmas állapotban esik bele az ágyba.

Munkában a KGB

Augusztus 19., hétfő, 5 óra 40 perc. A szovjet televízió műsorát megszakítva ismerteti a TASZSZ hírügynökség közleményét, amely szerint a „feladatát egészségügyi okokból ellátni nem képes" Mihail Gorbacsov elnököt az éjszaka folyamán alelnöke, Gennagyij Janajev váltotta fel, aki a minden hatalommal hat hónapra felruházott Különleges Helyzet Állami Bizottságának (GKCSP) elnöki tisztét látja el.[11] Ezt követi a GKCSP 1. számú közleménye. A Szovjetunióban egy lélek sem hiszi, hogy Gorbacsov valóban beteg, hiszen még mindenki emlékszik Hruscsov 1964-es eltávolítására. Az emberek egyszerűen tudomásul veszik, hogy Gorbacsovot leváltották. De mivel az országot a romlásba vitte, senki sem sajnálja.

Délelőtt 10 órakor az összeesküvők a Kremlben találkoznak. Kivéve Pavlovot, akinek a túl sok ital megártott (magas vérnyomása van). Jó néhányuk nem egészen friss és üde. Krjucskov végrehajtja tervét: az utcákra kivezényelt páncélosokkal ráijeszt a főváros lakosságára, összehívja Lukjanov elnökletével a Legfelsőbb Tanácsot, hogy az szentesítse a rendkívüli állapotot, a nagykövetek és a KGB-rezidensek révén tájékoztatja és megnyugtatja a külvilágot. Vajon tényleg szükség van rá, hogy az egész tervet

végrehajtsák, és a főpostát meg néhány tucat egyéb középületet katonaság szállja meg? Vajon tényleg célszerű volna, hogy – a megállapodásuk szerint – a hetvenhét legismertebb demokrata vezetőt és képviselőt, köztük Borisz Jelcint, Oroszország június 12. óta hivatalban lévő elnökét letartóztassák? Hiszen ezzel a Nyugatot – teljesen fölöslegesen – az új hatalom ellen fordítanák.

Tévedés! Politikai baklövésnek bizonyult, hogy Jelcint nem merték letartóztatni hajnalban, a Moszkvától nyugatra eső dácsájában. Pedig az Alfa kommandó egy különítményét hajnali 4 órára a villához vezényelték, hogy megrohamozza, de végül nem kapott erre parancsot. Az orosz elnök, a tüstént hozzá csatlakozó néhány miniszter, tanácsadó és követője kíséretében lóhalálában a Moszkva folyó mentén emelkedő, nagy fehér kormányépületbe, a Fehér Házba sietett. Néhány óra alatt maga köré gyűjti az új szovjethatalom összes ellenfelét, beleértve a moszkvai lakosság nagy részét is. Amikor az orosz vezető a tömegen keresztülvágva az épület előtt parkoló egyik tankra felmászott, hogy az összegyűlt tömeghez szóljon, az összeesküvők rádöbbentek, hogy a játszma még korántsem ért véget: Jelcin Oroszország polgáraihoz intézett felhívása a puccsistákkal szembeni ellenállás politikai nyilatkozatává vált.[12]

Operettpuccs

Este hat órakor a Janajev, Pugo, Baklanov, Sztarodubcev és Tyizjakov alkotta ötösfogat – a KGB teljes távolmaradása mellett – a Külügyminisztérium (MID) épületében mintegy háromszáz hazai és külföldi újságíróval találkozik. A rendkívüli fontosságúnak ígérkező sajtótájékoztató azonban bohózatba fullad. Az egyik felszólaló összezavarodik, amikor a papírjait olvassa, a másiknak a keze reszket, többen egyik cigarettáról a másikra gyújtanak rá idegesen. Vajon tényleg ez a néhány szerencsétlen alak akarja

kivezetni az országot a válságból? A megjelent újságírók többsége nem hisz a szemének. Vajon mit tehet e néhány felkészületlen, saját csapatainak sem parancsoló operettpuccsista a Fehér Házat több tízezer moszkvai lakos támogatásával elfoglaló Borisz Jelcin és demokratái ellen?

Gyakorlatilag a KGB és a hadsereg különítményei még mindig megszállhatnák a Fehér Házat, és őrizetbe vehetnék Borisz Jelcint. Nyilvánvaló azonban, hogy az akció sok áldozatot követelne. És az összeesküvők közül erre senki sem gondolt. Jazov védelmi miniszter már be is jelentette, hogy kiszáll a vállalkozásból; hasonlóképpen Pavlov miniszterelnök is faképnél hagyja a csoportot; Lukjanov elnök pedig – aki szintén megérezte, hogy fordul a szél – Gorbacsov egyik ismerősével közli, hogy semmi köze a kalandhoz.

Maradt tehát Krjucskov, Baklanov és Pugo. A trió csalódottan tapasztalja, hogy számos moszkvai és vidéki csekista hálózat nem hajtja végre a parancsokat. A három összeesküvőn bizonytalanság lesz úrrá. Az utolsó pillanatban rendelnek vissza egy elit KGB-kommandót, amelyet hajnali 3 órakor utasítottak, hogy zárja körül és szállja meg a Fehér Házat. Kedd reggel óriási a fejetlenség, senki sem tudja, hogy kicsoda kinek és milyen parancsot adott. Nyilvánvalóvá vált, hogy a hadsereg visszatér körleteibe. Jelcin, aki a katonai parancsnokokkal mindvégig kapcsolatban maradt, a helyzetet kihasználva bejelenti, hogy az Oroszország területén állomásozó összes hadsereg főparancsnokságát átveszi.

20-án, kedden, a nap végén, a legriasztóbb híresztelések keringenek városszerte. A kormányépület köré tizenhat barikádot emelnek és erősítenek meg, amelyeket önkéntes katonák, mások mellett afganisztáni veteránok védenek. Délután a moszkvai KGB tájékoztatja Krjucskovot, hogy nem vesz részt ebben a kalandban. Este fél kilenc tájban Krjucskov jobbkeze, Genyij Agejev első elnökhelyettes a KGB épületében új tervet dolgoz ki a Fehér Ház megtámadására. De az asztal körül, ahol ő elnököl, a többség tiltakozik az ellen, aminek óhatatlanul vérfürdő lesz a vége. Hiszen már aznap éjjel is, nem sokkal hajnali 1 óra előtt, a moszkvai körgyűrűn a kijárási tilalom ellenére összegyűlt tömegből valakit eltaposott egy tank, egy másik személyt pedig agyonlőve találtak: a moszkvaiakat egyre erősebb felháborodás tüzeli.

Ebben az országban, ahol a gátlástalan erőszak egyik fajtája sem ismeretlen, az oktalan vérontás mégis olyan határnak számít, amelyet nem szabad átlépni. Hogyan is lehetne a Szovjetunió feltámasztását tömegmészárlással kezdeni, akár saját állampolgárai, akár a külföld színe előtt? A bevetésre készen álló két elit különítmény – köztük a rettegett Karpuhin vezérőrnagy parancsnoksága alatt álló Alfa alakulat – közölte, hogy egy efféle őrült és értelmetlen műveletben nem hajlandóak részt venni. Leonyid Csebarcsin, az első főcsoportfőnökség (PGU) parancsnoka ezután bejelenti, hogy a még mindig teljes riadókészültségben lévő embereit hazaküldi.

Éjszaka Krjucskov telefonál Jelcinnek, és javasolja neki, keressék fel együtt Gorbacsovot foroszi kényszerlakhelyén, hogy egy az összes fél számára elfogadható megoldást találjanak. Elkésett. Jelcin nem esik bele a csapdába: az ő emberei, saját alelnöke, Alekszandr Ruckoj és az orosz miniszterelnök, Ivan Szilajev utazik a Krímbe, hogy megbizonyosodjanak róla, Gorbacsov nem beteg. Ekkor Krjucskov és a többi összeesküvő sietve repülőre száll, abban a reményben, sikerül az elnököt meggyőzniük, hogy közös erővel lépjenek fel. Kárba veszett fáradság. Gorbacsov nem hajlandó fogadni őket. Krjucskovot letartóztatják. A puccs ezzel véget ért.[13]

Augusztus 21-én éjfélkor ünneplő moszkvaiak tömege egy nagy autódaru segítségével eltávolította a Cseka-alapító Feliksz Dzerzsinszkij Lubjanka tér közepén magasodó, óriási szobrát.

A felszabadultan ünneplő tömeg kórusban skandálja: „Le a KGB-vel!". El lehet képzelni, mi forgott a hírhedt épület ablakai mögül figyelő csekisták fejében, akik azt látják, hogy az autódaru gémjén himbálódzva egy világ – az övék – tűnik el szégyenteljesen az éjszaka sötétjében.

A szörnyeteg vége?

Krjucskovot őrizetbe veszik és vádat emelnek ellene, a régi székházat pedig a PGU vezetője, Sebarsin őrzi. Nem sokáig: augusztus 23-án hivatalosan a Gorbacsov híveként ismert és a KGB-káderek körében nem túl népszerű Bakatyin volt miniszter váltja fel. A Lubjanka téri székházban a csekisták a legrosszabbra számítanak: számos irodát lelakatoltak, a folyosókat elbarikádozták, néhány szigorúan titkos irattári anyagot – például a külföldre telepített kémek és ügynökök jegyzékét – titokban vidékre szállítottak, és a forró akták többsége a lángok vagy az iratmegsemmisítők martaléka lett.

A városban és az országban minden a feje tetején áll, és mindaz bekövetkezik, amit Krjucskov és emberei meg akartak akadályozni. Az ország erős embere, Borisz Jelcin a párt tevékenységét Oroszország területén felfüggesztette. A köztársaságok egymás után kiáltják ki függetlenségüket. A párt feloszlatását sürgető Gorbacsov ekkor már csak jelképesen birtokolja a szövetség fölötti hatalmat, melynek szervezetei – a KGB-t is beleértve – eltűnésre vannak ítélve. A Borisz Jelcinhez hű *Rosszijszkaja Gazeta* című újság augusztus 27-én megjelent száma címlapján ez olvasható: „A Szovjetunió KGB-jét fel kell oszlatni!"

Augusztus 29-én a Szovjetunió új külügyminisztere, Borisz Pankin így fogalmaz: „A KGB borzalmas, gyalázatos, fel kell oszlatni!"[14] Ez már csaknem nyilvánvaló tény. Immár a másik oldal retteg, hiszen a KGB által elkövetett borzalmakat és aljasságokat az összes

újság elkezdi megszellőztetni. Amikor október 11-én Gorbacsov aláírja a KGB-t megszüntető rendeletet, a *Le Monde* című francia napilap a következő főcímmel jelenik meg: „A szörnyeteg vége".[15]

De vajon egy KGB-hez hasonló szervezetet el lehet egyetlen tollvonással törölni a föld színéről? Két hónapnyi bizonytalanság és általános felfordulás után a Lubjanka leginkább tisztán látó vezetői megértették, hogy az ő érdekük az orosz hatóságokhoz közeledni, amelyek még rájuk lehetnek utalva. 1991 májusában Borisz Jelcin meglepődve állapítja meg, hogy az Oroszországi SZSZSZK az egyetlen, amely nem rendelkezik politikai rendőrséggel, és szükségesnek látta egy orosz KGB megalakítását. Ám valójában ez nem több üres blöffnél. A Lubjanka egy igazgatót és néhány tisztviselőt irányít át hozzá, és a dolgok maradnak a régiben.

1991 decemberében, közvetlenül a Szovjetunió megszűnése előtt, Jelcin azonban úgy határoz, hogy Oroszországban egy Szövetségi Biztonsági Szolgálatot létesít, amely – csodálatos módon – nyomban mintegy 20 000 tisztet számlál Oroszország egész területén, és további 22 ezret Moszkvában, Viktor Ivanyenko tábornok parancsnoksága alatt – aki az egész puccsot a Fehér Házban töltötte. Ez a KGB/b szervezet a Dzerzsinszkij téren, a főépülettel szemben rendezkedik be, és arra vár, hogy eljöjjön az ideje. Vezetői megértették, hogyan menthetik meg állásukat: egy Jelcin-szerű volt szovjet apparatcsik egyszerűen nem tudja elképzelni, hogy az általa vezetett állam meglegyen politikai rendőrség nélkül.

Ekkor Ivanyenko még biztos abban, hogy ő fogja a KGB romjait örökölni. December 19-én azonban az immár minden hatalommal felruházott Jelcin Bakatyint (szovjet KGB) Ivanyenkóval (orosz KGB) együtt meneszti. Olyan embert akar a titkosrendőrség élére, akiben teljességgel megbízhat, aki nem süllyed odáig, hogy utána – az elnök után – kémkedjen. Viktor Barannyikovra,

hű emberére esik tehát a választása, aki nekigyürkőzik, hogy egy olyan intézményt építsen fel, amely méltó a nevéhez.

Egy új intézményt? Jevgenyija Albac, a *Moszkovszkije Novosztyi* újságírója ironikusan jegyzi meg, hogy a Lubjanka folyosóin elsősorban a szolgálatok nevét változtatják meg.[16] 1991 nyarának végén a PGU ajtaján a Központi Hírszerző Szolgálat elnevezés volt olvasható, amelyet a Szovjetunió felbomlása után Orosz Hírszerző Szolgálatra cseréltek (élén Jevgenyij Primakov akadémikussal, a cég régi emberével, aki az 1960-as évek közepén a *Pravda* közel-keleti tudósítójaként dolgozott).[17]

Hasonlóképpen a KGB második főcsoportfőnöksége Szövetségi Biztonsági Szolgálattá, majd Oroszország Állambiztonsági Minisztériumává alakult, amely a kémelhárítást, a szervezett bűnözés elleni küzdelmet és a politikai rendőrség megmaradt részének a munkáját irányítja. Más szolgálatok új, senkit sem megtévesztő nevet kapnak, mint például a Határvédelmi Szolgálat vagy a Kormányzati Kommunikációs és Információs Szövetségi Ügynökség. A legtöbbször ezeknek az osztályoknak a hivatalban lévő vezetőit elbocsátják, hogy székükbe a helyetteseiket ültessék.

Jelcin mélyen hallgat, de átlát a szitán. Hiszen Oroszországnak vállalnia kell a Szovjetunió minden korábbi feladatát, beleértve a hírszerzést (külföldön) és a rendfenntartást (belföldön), és mivel több tízezernyi érdemes köztisztviselőt nem lehet csak úgy hamarjában lapátra tenni, az orosz elnök lehetővé teszi a csekistáknak, hogy megtartsák fizetésüket, állásukat, nyugdíjukat és kitüntetéseiket. És vajon miért is ne kerülhetne arra sor – észrevétlenül, anélkül, hogy nagy hűhót csapnának, anélkül, hogy bárkit is megijesztenének –, hogy egy szép napon – egy másik korban, más néven, más hatalom támogatására – újjáépítsék birodalmukat. Mint a tűzmadár, a főnix, amelyik a legenda szerint mindig föltámad hamvaiból.

UTÓSZÓ

A történet vége

„Olyan, hogy *volt* csekista nem létezik!"
(Csekista közmondás)

„Már senkit sem érdekelt, hogy mit csinálunk. Vajon mire való jelentéseket írni, ügynököket toborozni, adatokat gyűjteni? Hiszen a központban már senki sem olvassa beszámolóinkat..."[1] Ezek egy harmincnyolc éves, alezredesi rangban lévő, kiábrándult KGB-ügynök szavai. A neve Vlagyimir Putyin. Kelet-Németországból, nevezetesen Drezdából tért haza, ahol a berlini fal 1989. november 9-én történt leomlásakor állomásozott. Azon a napon, néhány óra leforgása alatt az egész addigi világa, meggyőződése, munkája, életének értelme vált semmivé. E gyászos emlék egész későbbi életére rányomta bélyegét.[2]

Kamaszkorában az ifjú Vlagyimirt egyetlen vágy fűtötte, mégpedig, hogy – a szintén Vlagyimir nevű – apja nyomába léphessen, aki Leningrád ostromakor, az NKVD titkos ügynökeként a németek ellen tüntette ki magát. Ez a nyughatatlan természetű, lázadó utcagyerek mindent elkövetett – még a komoly tanulmányoktól sem riadva vissza –, hogy a KGB második főcsoportfőnöksége („Platov" fedőnéven) alkalmazza: különböző személyek megfigyelése a Néva partján, szállodai szobák bepoloskázása, külföldi üzletemberek beszervezése – vagyis a mesterség alapműveletei. Álma akkor teljesült be, amikor a külső elhárítást irányító első főcsoportfőnökség öt évre a kelet-németországi Drezdába küldte.

A meghiúsult álom

Az álom aztán szertefoszlott. A visszatérés Leningrádba a berlini fal leomlása után fájdalmas volt. 1990-ben Putyin megnősült, és két kislánya született. Meg kellett keresnie a kenyérre valót. Minden különösebb lelkesedés nélkül egy új feladatot, új fedőtevékenységet vállalt: a leningrádi egyetem diákjává szegődik, és nemzetközi magánjogból készíti szakdolgozatát. A város demokrata polgármestere, a jogászprofesszor Anatolij Szobcsak maga mellé veszi asszisztensnek. Egy jogászra van szüksége, aki e zűrzavaros időkben segíti őt a leningrádi városi tanács (Lenszovjet) vezetésében. Némi fejtörés után Putyin úgy dönt, közli vele, hogy a KGB-nek dolgozik. A nagy tekintélyű Szobcsak professzor válasza megdöbbenti: „És akkor mi van?"[3]

Putyin utóbb azt állította, hogy ott akarta hagyni a KGB-t, ám levelére nem válaszoltak. Tényleg így volt vagy sem? Az 1991. augusztus 19-i puccsot követően újabb lemondólevelet küld a Lubjankába, amit Szobcsak úgy támogat, hogy – éppen a puccs végleges bukása és a szervezők letartóztatása előtt – felhívja a KGB elnökét, Krjucskovot. Vajon hinnünk kell Putyinnak, amikor azt mondja, hogy már a kezdetektől elítélte a puccsistákat? A Szobcsakkal valóban fennálló, közeli kapcsolata ezt látszik alátámasztani.

A Lenszovjetben Putyin a város külkapcsolataiért felelős bizottságot vezeti, ami azzal jár együtt, hogy vaskos akták, nagy értékű szerződések és óriási pénzek mennek át a kezén. Például ő hagyja jóvá a német Dresdner Bank és a francia BNP szentpétervári fiókjának a megnyitását. Sokat dolgozik. E zavaros vízben, ahol mindenféle krokodilok szaggatják-marcangolják egymást, megtanulja, hogyan lehet határozott, bátor és állhatatos. Ebben az erkölcs és törvény nélküli világban, ahol

a nyers erőszak, a képmutatás és a korrupció uralkodik, nagyon valószínű, hogy a volt KGB helyére lépő FSZB-n (Szövetségi Biztonsági Szolgálat) belüli személyes kapcsolatai nem voltak haszontalanok.

1996-ban Szobcsak csak kevéssel maradt alul a szentpétervári önkormányzati választásokon. A városban igen feszültté vált a helyzet, ezért úgy dönt, hogy Franciaországba emigrál. Putyin nehezen tudná cáfolni, hogy volt csekista barátai segítségével ő csempészte ki titokban főnökét. Néhány hónappal később Jelcin elnök moszkvai kabinetje alkalmazza, ahol néhány volt leningrádi munkatársa is dolgozik. Könnyen elképzelhető, hogy itt is korábbi csekista mivolta segít neki abban, hogy baj nélkül vészelje át ezeket az éveket, amikor az ebek harmincadjára jutott Oroszországban – akárcsak egy óriási kiterjedésű vadnyugaton – minden eszköz megengedett, amivel ki lehet használni a gazdaság felgyorsult liberalizációjának előnyeit. Hamarosan az elnöki hivatal igazgatóhelyettesévé nevezik ki. Többek között ő felügyeli a központi állam és a regionális kormányzók közötti – a Szovjetunió 1991-es összeomlása óta jelentősen megromlott – kapcsolatokat.

1998. július 24-én egy újabb meglepetés: Putyint – minden előzetes egyeztetés nélkül – a Szövetségi Biztonsági Szolgálat (FSZB) élére nevezik ki. Hét év alatt ő a hatodik igazgató.[4] E gyors igazgatóváltások azt a bizonytalanságot és bizalomhiányt tükrözik, amely 1991 óta ezt a valamikor minden gyanú fölött álló, érinthetetlen, mindenható intézményt sújtja. A legtöbb FSZB-tiszt, akikkel Putyin a Lubjanka folyosóin találkozni fog, a Szovjetuniót sírja vissza, és passzív ellenállást folytat. A feladat tehát nem könnyű. Vajon a Putyint jól ismerő Szergej Kirijenko miniszterelnök akkor is kinevezte volna erre a posztra, ha nem szolgálja tizenhat éven át a szerveket, ha nem cégbeli?

Egy csekista a hatalomban!

Putyin – aki azt remélte, hogy már sutba dobhatja csekista múltját – állítja, hogy nem szívesen fogadta el a tisztséget: „Semmi kedvem nem volt másodszor is ugyanabban a vízben úszni"[5] – vallja majd később újságíróknak. Érdemes rámutatni, hogy az akkori FSZB-t – amely egy minden tekintély és jövőkép nélküli rendőri hivatal volt – semmiképpen sem lehetett a régi KGB-vel összehasonlítani. Jelcin Oroszországában az oligarchák, vállalkozók, bankárok, harácsolók és egyéb maffiózók sok tucatnyi magánmilíciát alapítottak, amelyeket számos esetben volt csekisták vezényeltek, és amelyek sokkal szervezettebbek és félelmetesebbek voltak, mint a Lubjankában tétlenül lézengő funkcionáriusok sokasága.

Putyin karakteres személyiség. Akkoriban gerinc kellett ahhoz, hogy valaki ellenálljon az ezernyi, bűnre csábító kísértésnek, amelynek sok hajdani csekista engedett. Meggyőződése, hogy bármi áron meg kell védeni a hadsereg, a rendőrség és a törvény tekintélyét. És legfőképpen az államét. Látta a Szovjetuniót szétrobbanni, és tudja, hogy Oroszország is – akárcsak Jugoszlávia – könnyen széteshet. Az FSZB elnöki székéből észleli a Dagesztánban, majd Csecsenföldön mind erősebben fenyegető szeparatista és terrorista veszélyt: „Ha ezt nem állítjuk meg azonnal – figyelmeztet –, Oroszország megszűnik létezni". Egyszer a televízióban – tudatosan élve a csekista fordulattal – kijelentette: „A csecsen terroristákat, ha kell, a budiból rángatjuk ki!" Ez a mondat be fog vonulni a történelembe.

Egy évvel később, 1999 júliusában az FSZB igazgatója családjával nyaral, amikor fogadja váratlanul felbukkanó földijét, Borisz Berezovszkijt, aki azért jön, hogy „politikáról beszélgessen". Valójában próbát tesz vendéglátójával. Az üzletember nagyon közel

áll Jelcin elnökhöz, aki már csak árnyéka önmagának: a nehézségekben felőrlődött, beteg, alkoholtól legyengült politikus hamarosan távozik hivatalából. Az elnökválasztásokat 2000 márciusára tervezik. Néhány politikai hiéna – Jurij Luzskov volt moszkvai polgármester és különösen Jevgenyij Primakov volt miniszterelnök, a KGB vén csatalova – máris értésére adta, hogy szívesen beleülne a székébe.

Primakov mint elnök? Ez bizony Jelcin, családja és egész környezete számára katasztrófa volna, hiszen előbb-utóbb felelniük kellene az ellenük felhozott számos korrupciós vádra. És egyben Berezovszkij pályafutásának a végét is jelentené, aki minden ügyességét, jelentős pénzügyi eszközeit és szoros személyes csecsenföldi kapcsolatait is be fogja vetni, hogy egy cégen belüli jelöltet állítson.

Ekképpen nevezik ki 1999. augusztus 9-én Vlagyimir Putyint miniszterelnökké, éppen akkor, amikor a csecsenföldi helyzet mind rosszabbra fordul. Jelcin még soha nem szerepelt ilyen gyöngén a közvélemény-kutatásokban. Csaknem minden megfigyelő úgy véli, hogy az ismeretlen Putyin ebben a nagyon fontos tisztségben csak a biztosíték szerepét fogja betölteni. Tévednek.

A történelmi események e rendkívüli felgyorsulását számos újságíró és történész mutatta be, olykor igen részletesen:[6] a csecsenföldi háború kiújulása; Putyinnak a december 19-i parlamenti választásokon aratott váratlan győzelme; Borisz Jelcin december 31-én este bejelentett lemondása az elnöki tisztségről; Putyin kinevezése ideiglenes elnökké, majd természetes jelöltté Jelcin utódlására; titokzatos csecsenek által indított gyilkos támadások sorozata és Putyin támogatottságának ugrásszerű emelkedése a közvélemény-kutatásokban; és az elnökválasztás 2000. március 26-án tartott első fordulójában aratott győzelme.

Vissza a jövőbe

Egy csekista Oroszország élén! Ez számos megfigyelőt késztetett arra, hogy megalkossa a „KGB bosszúja" tézist. Egy előre kidolgozott, kiszámítható, elkerülhetetlenül bekövetkező bosszú? A volt alezredes, Putyin hatalomra kerülése – miközben javában dühöng a csecsenföldi háború – csak még jobban alátámasztja ezeket az érveket: a rendszer pilléreinek (a párt, a hadsereg, a hadiipari komplexum) összeomlása után a KGB-nek csak ki kellett várnia a kedvező pillanatot, hogy új néven magához ragadja a hatalmat. És egyébként is, vajon nem ez volt az igazi elhivatottsága, amelyet korábban Dzerzsinszkij, Jezsov, Berija és Andropov testesített meg?

Abban, hogy Borisz Jelcin választása Putyinra esett, semmi szerepe nem volt valamiféle Lubjanka folyosóin szőtt összeesküvésnek. A két férfi között létrejött alku a napnál is világosabb: a legfőbb hatalom cserébe a volt elnök és családja büntetlenségéért. És a leköszönő, mindig kiszámíthatatlan elnöknek – miután vagy fél tucat lehetséges utódot megvizsgált – végül csak azért esett Putyinra a választása, mert egész egyszerűen csak ő maradt egyedül versenyben: egy intelligens, tapasztalt apparatcsik, aki annak ellenére, hogy a demokrata klikkből érkezett, az erős kéz politikájának a híve, szembeszállt a korrupcióval, felhagyott mindenféle mesterkedéssel, és mindenekelőtt nyilvánvalóvá tette, hogy tud lojális lenni. Minden arra vall: semmi előre megfontolt nem volt ebben az utolsó pillanatban hozott – leginkább egy impulzív, kétségbeesett dupla vagy semmi játékhoz hasonlító – döntésben.

Nem kétséges, hogy ezután Vlagyimir Putyin hatalma megszilárdítása érdekében a szervekre támaszkodott: bárki más – mindenekelőtt vetélytársa, Jevgenyij Primakov – ugyanígy cselekedett volna. És az sem meglepő, hogy a későbbiekben is gyakran vette körül magát volt KGB-tisztekkel, hiszen megbízható embereket

leginkább nemzedékének hajdani csekistái között találhatott. Továbbá az is nyilvánvalóan érdekében állt, hogy az FSZB-t a szervezet káderei és ügynökei által remélt és óhajtott formába szervezze át: vajon az anarchia szélére sodródott Oroszország melyik új elnöke mondott volna le a lakosság megfigyelésében, a közvélemény manipulálásában, a dezinformációban, az aljas trükkökben és a „nedves" munkában (terrorizmus, parancsra végrehajtott merényletek stb.) nagy szakértelmet szerzett politikai rendőrségről?

Nem igaz, hogy a KGB vette volna át a hatalmat Oroszországban. De – amint azt Putyin különböző elnöki mandátumai során látni fogjuk – a hatalmi vertikumban újra fontos helyet foglalt el, mégpedig anélkül, hogy ez a lakosság felháborodását váltotta volna ki – kivéve a demokrácia eszményeihez ragaszkodó polgárok egy szűk rétegét, akik úgy vélték, hogy a volt Szovjetunió 1992-ben nem hajtotta végre a liberális fordulatot. Ezek után vajon meglepő-e, hogy a volt Szovjetunió hatalmának visszaszerzésére nyíltan törekvő, pragmatikus orosz elnök a régi KGB-t megtartotta magának, hiszen a Szovjetunió – történelmének kezdetétől (1917) egészen az összeomlásig (1991) – egybeolvadt a KGB-vel? Emlékezzünk csak Putyin elnök mondatára, amely akár a Lubjanka épületének homlokzatát is ékesíthette volna: „Aki nem sajnálja a Szovjetunió szétbomlását, annak nincs szíve, aki pedig a korábbi formájában kívánná a helyreállítását, annak nincs esze."

Jegyzetek

ELŐSZÓ

[1] Anton Ciliga, *Au pays du grand mensonge*, 1938. (Új francia fordítása 1950-ben, majd 1977-ben: *Au pays du mensonge déconcertant.*)
[2] Vö.: 5., 8. és 10. fejezet.
[3] Hogy az olvasó dolgát megkönnyítsük, a szövegben szereplő személyek nevéből – az indokolt esetektől eltekintve – az atyai nevet elhagytuk (Mihail Szergejevics Gorbacsov, Vlagyimir Vlagyimirovics Putyin).
[4] E munkában gyakran fogjuk használni a „csekista" kifejezést, amely jóval túlélte a Cseka kimúlását. Ugyancsak alkalmazzuk a „kágébés" terminust, a KGB elnevezést pedig alkalmanként a „Lubjanka", a „szervek", vagy a „központ" kifejezéssel helyettesítjük.

ELSŐ FEJEZET – **A cseka születése**

[1] Oroszországban ekkor még nem a Gergely-naptárt használták, amely a Julianus-naptárnál tizenhárom nappal előbbre jár, ezért az orosz 1917. október 25-e ma november 7-ének felel meg.
[2] Vö.: Courtois, Stéphane et al.: *A kommunizmus fekete könyve. Bűntény, terror, megtorlás.* Budapest, Nagyvilág, 2000., 2. fejezet.
[3] Lev Trockij: *Életem: önéletrajzi vázlat.* Budapest, Kossuth, 1989.
[4] Az Alkotmányozó Gyűlés összehívásáról, megválasztásáról és föloszlatásáról lásd többek között: Hélène Carrère d'Encausse, *Lénine*, Paris, Fayard, 1998; Dimitri Volkogonov, *Le Vrai Lénine*, Paris, Robert Laffont, 1995; Victor Serge, *L'An I de la Révolution russe*, Paris, La Découverte, 1997.
[5] Antoine Quentin Fouquier-Tinville (1746–1795), francia jogász, a jakobinus rémuralomban játszott fontos szerepet.
[6] Idézi: *A kommunizmus fekete könyve*, i. m.
[7] Vö. Maurice Laporte, *Histoire de l'Okhrana*, Paris, Payot, 1935.
[8] Vö.: Stéphane Courtois, *Lénine, l'inventeur du totalitarisme*, Paris, Perrin, 2017.
[9] Vö.: Isaak Nachman Steinberg, *Souvenirs d'un commissaire du peuple 1917–1918*, Paris, Gallimard, 1930; új kiadása a következő címen jelent meg: *Quand j'étais commissaire du peuple*, Paris, Les Nuits rouges, 2016.

[10] Boris Kritchevski, *Vers la catastrophe russe. Lettres de Petrograd au journal „L'Humanité"*, Paris, Éditions de Fallois, 2018.
[11] Martin Lácisz, a *La Terreur rouge* című újság 1918. november 1-jei számában.
[12] Vö.: Volkogonov, *Le Vrai Lénine*, i. m.
[13] A breszt-litovszki békeszerződésről lásd: Victor Serge, *L'An I de la Révolution russe*, i. m.
[14] Idézi: *A kommunizmus fekete könyve*, i. m.
[15] Idézi: Stéphane Courtois, *Lénine, l'inventeur du totalitarisme*, i. m.
[16] Idézi: *A kommunizmus fekete könyve*, i. m.
[17] A *Hogyan szervezzük meg a versenyt?* című brosúrát Lenin 1917. december 24. és 27. között állította össze, de csak 1929. január 20-án teszi közzé a *Pravda*.
[18] Idézi: Hélène Carrère d'Encausse, *Lénine*, i. m.
[19] Idézi: Volkogonov, *Le Vrai Lénine*, i. m.
[20] Uo.
[21] Vö.: „Le crime de la maison Ipatiev", in: Bernard Lecomte, *Les Secrets du Kremlin*, Paris, Perrin, 2016.
[22] Vö.: Volkogonov, *Le Vrai Lénine*, i. m.
[23] Idézi: *A kommunizmus fekete könyve*, i. m.
[24] Idézi: Stéphane Courtois, *Lénine, l'inventeur du totalitarisme*, i. m.
[25] Uo.
[26] Vö.: Joël Kotek – Pierre Rigoulot, *Le Siècle des camps*, Paris, JC Lattès, 2000; Michel Heller, *Le Monde oncentrationnaire et la Littérature soviétique*, Lausanne, L'Âge d'Homme, 1974.
[27] Vö.: Nicolas Werth, „Qui étaient les premiers tchékistes?", *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 32, no 4, 1991.
[28] Idézi: Stéphane Courtois, *Lénine, l'inventeur du totalitarisme*, i. m.
[29] Vladimir Zazoubrine, *Le Tchékiste*, Paris, Christian Bourgois, 1990, préface de Dimitri Savitski. A regény orosz címe „Щепка" – 'forgács' – a fejezet elé mottóul írt ismert közmondásra – „Ahol a fát vágják, ott a forgács is hullik" – utal.

MÁSODIK FEJEZET – **A kettős ügynökök kora**

[1] A történész George Leggett által becsült adat in: *The Cheka: Lenin's Political Police*, Oxford, Clarendon Press, 1981.
[2] Idézi: Christopher Andrew és Oleg Gordievsky, *Le KGB dans le monde, 1917–1990*, Paris, Fayard, 1990.

[3] Vö.: Bernard Lecomte, *Le Bunker*, Paris, JC Lattès, 1994.
[4] Vö.: Maurice Laporte, *Histoire de l'Okhrana*, i. m.
[5] Vö.: Andrew – Gordievsky, *Le KGB dans le monde, 1917–1990*, i. m.
[6] Vö.: Maurice Laporte, *Histoire de l'Okhrana*, i. m.
[7] Oroszország 1913-ban bejelentette, hogy a külső hírszerzési feladatokkal a volt francia kémek (!) által vezetett, Bint et Sambain magánügynökséget bízza meg.
[8] A *La Révolution russe*, Paris, PUF, 1993. című munkájában Richard Pipes nem veti el a feltételezést, mely szerint a háború kitörése előtt Lenin tudott róla, hogy Malinovszkij és kollégája, Csernomazov, a *Pravda* szerkesztőségi titkára kapcsolatban állt a rendőrséggel, ami biztosította – és nem ok nélkül –, hogy újságját a többi forradalmi kiadványnál kevesebb szigorral cenzúrázzák és ritkábban kobozzák el.
[9] Vö.: Jacques-Francis Rolland, *L'homme qui défia Lénine. Boris Savinkov*, Paris, Grasset, 1989.
[10] Az 1864-ben alakult, majd 1876-ban önmagát feloszlató Nemzetközi Munkásszövetség, illetve az 1889-ben létrehívott és az első világháború elején jelentőségét vesztett Szocialista Internacionálé (vagy II. Internacionálé).
[11] Vö.: Arkadi Vaksberg, Hôtel Lux. *Les partis frères au service de l'Internationale communiste*, Paris, Fayard, 1993.
[12] Konspiráció – tekintve, hogy e kifejezés a Nagy Testvérnek köszönhetően – nyelvünkben is meghonosodott, úgy hiszem, nem szükséges magyarázni.
[13] Vö.: Pierre de Villemarest, *G.R.U. Le plus secret des services soviétiques, 1918–1988*, Paris, Stock, 1988.
[14] A vörösök fehérek fölött aratott győzelméről lásd: Alexandre Jevakhoff, *La Guerre civile russe, 1917–1922*, Paris, Perrin, 2017.
[15] Andrew – Gordievsky, *Le KGB dans le monde, 1917–1990*, i. m.
[16] Uo.
[17] Nicolas Werth, « L'OGPU en 1924 », *Cahiers du monde russe*, 42/2-4, 2001.
[18] Uo.

HARMADIK FEJEZET – **Sztálin rémtettei**

[1] Lásd a 2. fejezetet.
[2] Vö.: H. G. Wells, *La Russie dans l'ombre*, Paris, Éditions du Progrès civique, 1921. Az utolsó fejezettel 1934-ben kiegészítve. Újabb kiadása: A. M. Métailié (Paris), 1985.
[3] Vö.: Victor Serge, *L'An I de la Révolution russe*, i. m.

[4] Idézi: Thierry Wolton, *Une histoire mondiale du communisme*, t. I, *Les Bourreaux*, Paris, Grasset et Fasquelle, 2015. V. Majakovszkij: *Így jó* (részlet), 18. ének. Magvető, 1979. Simor András fordítása.

[5] Idézi: Nicolas Werth, „Dzerjinski et les origines du KGB", *L'Histoire*, 158. szám, 1992. szeptember.

[6] A jellemzés Georgij Agabekovtól való, aki az első Nyugatra menekült GPU-főnök volt. Idézi: Andrew – Gordievsky, *Le KGB dans le monde, 1917–1990*, i. m.

[7] Vö.: Arkadi Vaksberg, *Le Laboratoire des poisons. De Lénine à Poutine*, Paris, Buchet-Chastel, 2007.

[8] Vö.: Pavel Soudoplatov (Anatoli Soudoplatovval), *Missions spéciales*, Paris, Seuil, 1994.

[9] Branko Lazitch, *Le Rapport Khrouchtchev et son histoire*, Paris, Seuil, 1976.

[10] Idézi: Michel Heller – Aleksandr Nekritch, *L'Utopie au pouvoir. Histoire de l'URSS de 1917 à nos jours*, Paris, Calmann-Lévy, 1982.

[11] Vö.: Sheila Fitzpatrick, *Dans l'équipe de Staline*, Paris, Perrin, 2018.

[12] Alexeï Pavlioukov, *Le Fonctionnaire de la Grande Terreur: Nikolaï Iejov*, Paris, Gallimard, 2007.

[13] „Jelentéktelen személye megütközést keltett bennem" – jegyezte meg róla emlékirataiban a mesterkém, Pavel Soudoplatov: *Missions spéciales*, i. m.

[14] Alexeï Pavlioukov, *Le Fonctionnaire de la Grande Terreur: Nikolaï Iejov*, i. m.

[15] Vö.: Sheila Fitzpatrick, *Dans l'équipe de Staline*, i. m.

[16] Vö.: Andrew – Gordievsky, *Le KGB dans le monde, 1917–1990*, i. m.

[17] Felix Tchouev, *Conversations avec Molotov*, Paris, Albin Michel, 1995.

NEGYEDIK FEJEZET – A Münzenberg-hálózat

[1] Stephen Koch, *La Fin de l'innocence. Les intellectuels d'Occident et la tentation stalinienne: 30 ans de guerre secrète*, Paris, Grasset, 1994.

[2] Arthur Koestler, *Hiéroglyphes*, Paris, Calmann-Lévy, 1954.

[3] Az orosz „szputnyik" útitársat jelent.

[4] Münzenberg két felettese a Komintern szervezetében a litván zsidó Oszip Pjatnyickij, aki a Kommunista Internacionálé egész titkos és pénzügyi apparátusa élén áll, valamint egy másik litván zsidó, Alekszandr Mirov-Abramov, a külső titkosszolgálatok irányítója.

[5] Egy példa erre: 1926-ban a Prometheus Films hozta forgalomba Eisenstein *Patyomkin páncélos* című alkotását, amivel a fiatal szovjet filmművészet Szovjetunión kívüli legfőbb népszerűsítője, Münzenberg egy vagyonra tett szert.

[6] Az amerikai újságíró, John Reed *Tíz nap, amely megrengette a világot* című, 1920-ban megjelent munkája sikerkönyv volt Amerikában.

[7] Erről lásd az amerikai író, Francis Russell beszámolóját in: Stephen Koch, *La Fin de l'innocence*, i. m.

[8] Guy Jerramnak nem lesz lehetősége arra, hogy tervét tovább folytassa és fejlessze, mert 1935-ben kizárják az FKP-ből.

[9] 1949-ben a Mouvement de la paix (Békemozgalom) részt vesz a Békeharcosok világmozgalmának Párizsban megrendezett kongresszusán, amelyen a francia tudós, Frédéric Joliot-Curie elnökletével megalakul a teljes mértékben az amerikai külpolitika ellen mozgósított Béke Világtanács.

[10] Stephen Koch, *La Fin de l'innocence*, i. m.

[11] Az író Alekszandr Szolzsenyicin becslése szerint a fehér-tengeri-csatorna építése egyedül az 1931–1932. év telén 100 000 áldozatot követelt.

[12] Vö.: Stephen Koch, *La Fin de l'innocence*, i. m.

[13] Uo.

[14] Arthur Koestler, *Hiéroglyphes*, i. m.

[15] Karl Radek ekkor a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) Központi Bizottsága Tájékoztató Irodájának volt a mindenható igazgatója.

[16] Louis Aragon ebben az időben írta híres, a GPU-t (melynek a franciában nőnemű elnevezését hímneművé változtatta) dicsőítő versét, amely a *Persécuté persécuteur* című kötet ('Üldözött üldöző') (Paris, Denoël, 1931) Prélude au temps des cerises ciklusában jelent meg: „Alakítsátok meg a munkás- és katonatanácsokat / Állítsátok föl a forradalmi törvényszéket / Tele tüdővel Terrorért kiáltok [...] / A semmiből és mindenütt a gépeusok nevét zengem / Jöjjön már egy gépéus, és hozza el nekünk a világvégét!"

[17] Idézi: Stephen Koch, *La Fin de l'innocence*, i. m.

[18] Arthur Koestler, *Hiéroglyphes*, Paris, Calmann-Lévy, 1954. Magyarul: A láthatatlan írás, 1998., 237. o.

[19] Vö.: Stephen Koch, *La Fin de l'innocence*, i. m.

[20] Vö.: Stéphane Courtois – Marc Lazar, *Histoire du Parti communiste français*, Paris, PUF, coll. „Themis ", 1995. Lásd még: Bernard Lecomte, *L'Histoire du communisme pour les Nuls*, Paris, First, 2016.

[21] Münzenberg sógornője, Margaret Buber-Neumann – aki 1935-ben emigrált Moszkvába férjével, a német kommunista párt egyik alapítójával, Heinz Neumann-nal együtt – figyelmeztette őt, hogy párjának, akit minden bizonnyal az NKVD tartóztatott le, 1937 áprilisában nyoma veszett. Őt magát is ugyanaz az NKVD vette őrizetbe, és szállította 1938 júniusában a kazahsztáni Karaganda munkatáborába.

ÖTÖDIK FEJEZET – „A cambridge-i" ötök

[1] Vö.: Andrew – Gordievsky, *Le KGB dans le monde, 1917–1990*, i. m.

[2] Vö.: Youri Ivanovitch Modine, *Mes camarades de Cambridge*, Paris, Robert Laffont, 1994.

[3] Uo.

[4] Burgess szerencséjére Robert Vansittart a háború alatt Churchill diplomáciai tanácsadója lesz.

[5] A D (mint „destruction" – pusztítás, rombolás) osztályból alakul 1940-ben a Special Operations Executive (SOE), amelyet Churchill – az NKVD Különleges osztályainak mintájára – a felforgató tevékenység központjává tett meg.

[6] A müncheni egyezményt 1938. szeptember 30-án írta alá Hitler, Mussolini, Daladier és Chamberlain.

[7] A hírszerző Valter Krivickij váratlan dezertálását (lásd10. fejezet) követően az éppen folyamatban lévő művelet túlságosan kockázatossá vált.

[8] E munkájában egy másik újságíró, Peter Smolett támogatja, aki Szovjetunió-szakértőből lett a tájékoztatási minisztérium Oroszország-részlegének a főnöke... és aki emellett „Abo" fedőnéven – ugyancsak Anatolij Gorszkij irányításával – az NKVD-nek dolgozott.

[9] Youri Modine, *Mes camarades de Cambridge*, i. m.

[10] Andrew – Mitrokhine, *Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, Paris, Fayard, 1999. Ld. Andrew – Vaszilij Mitrohin: A Mitrohin-archívum. A KGB otthon és külföldön. Budapest, 2000, Talentum.

[11] Andrew – Gordievsky, *Le KGB dans le monde, 1917–1990*, i. m.

[12] Youri Modine, *Mes camarades de Cambridge*, i. m.

[13] Jurij Mogyin szerint (Youri Modine, *Mes camarades de Cambridge*, i. m.) egy egyszerű véletlen volt az oka annak, hogy Cairncrosst soha nem háborgatták hajdani kommunista szimpátiái miatt: a London elleni első bombázások alkalmával a Wormwood Scrubs-i börtönben keletkezett tűzben odaveszett a biztonsági szolgálatok levéltárának egy része, amelyben a magasabb állami közigazgatásban alkalmazásra nem ajánlott, többékevésbé aktív kommunista mozgalmárok jegyzékét őrizték.

[14] Andrew – Gordievsky, *Le KGB dans le monde, 1917–1990*, i. m.

[15] Fedőneve miatt – amelyet a klasszikus zene iránti rajongása miatt kapott – Cairncrosst esetenként még az e korról szóló könyvekben is összekeverik Donald Macleannel. Azonban a két legmegbízhatóbb szakértő, Jurij Mogyin a *Mes camarades de Cambridge* című munkában és Vlagyimir Csikov (Vladimir Tchikov) a *Comment Staline a volé la bombe atomique aux Américains* (Paris, Robert Laffont, 1996) című művében határozottan állítja, hogy igenis kétségtelenül John Cairncrossról van szó.

[16] Az NKVD abban különbözött a többi titkosszolgálattól, hogy legfelsőbb parancsnokai (Sztálin, Berija, Molotov) ezt vagy azt az információt ellentmondást nem tűrő módon követelték, amely gyakorlatot a KGB a háború után is folytatta. Moszkva ezért sürgette ismételten Londont, hogy a lehető legtöbb értesülést szerezze be a Churchill és Roosevelt között Lengyelországról folytatott titkos tárgyalásokról.

[17] Kim Philby, *Une guerre silencieuse*, Paris, Robert Laffont, 1968.

[18] Az ASA (Hadsereg-biztonsági Ügynökség – Army Security Agency) és az AFSA (Fegyveres Erők Biztonsági Ügynöksége – Armed Forces Security Agency) egyesüléséből jön létre 1952-ben az NSA (Nemzetbiztonsági Ügynökség – National Security Agency).

[19] A részletekre vonatkozóan lásd: Christopher Andrew–Vassili Mitrokhine, *Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, i. m.

[20] Youri Modine, *Mes camarades de Cambridge*, i. m.

[21] Kim Philby, *Une guerre silencieuse*, i. m.

HATODIK FEJEZET – A Vörös zenekar

[1] Ezzel kapcsolatban Gordievsky, Tchikov, Soudoplatov – Trepper (i. m.) egyhangú véleményt fogalmaz meg.

[2] Vö.: „Trotski, ce chien enragé...", in: Bernard Lecomte, *Les Secrets du Kremlin*, i. m.

[3] Pavel Soudoplatov (Anatoli Soudoplatovval), *Missions spéciales*, i. m.

[4] Orlov nemcsak hogy meggyilkolta Nint, hamis bizonyítékok bemutatásával bizonyítva a köztársasági kormánynak, hogy eladta magát a németeknek, ráadásul titokban tartotta a POUM vezetőjének halálát, és egy aláírásával ellátott Trockij-ellenes röpiratot tett közzé.

[5] Lásd Pavel Soudoplatov részletes beszámolóját in: *Missions spéciales*, i. m.

[6] Vö.: Andrew – Gordievsky, *Le KGB dans le monde, 1917–1990*, i. m.

[7] Alekszandr Orlov személyiségéről lásd: Pavel Soudoplatov, *Missions spéciales*, i. m.

[8] Andrew – Gordievsky, *Le KGB dans le monde, 1917–1990*, i. m.

[9] Mindezen információt először 1990-ben a glasznosztynak köszönhetően és Jevgenyij Primakov akkori KGB-főnök jóváhagyásával tették közzé Moszkvában.

[10] Amy Knight, *Beria*, Paris, Aubier, 1994.
[11] Pavel Soudoplatov, *Missions spéciales*, i. m.
[12] Lásd például: Viktor Kravchenko, *J'ai choisi la liberté! La vie publique et privée d'un haut fonctionnaire soviétique*, Paris, Éditions Self, 1947. (Viktor Kravcsenko: Én a szabadságot választottam, Budapest, magánkiadás, 2015.)
[13] Az NKVD egyik ilyen egységének tagja – amely „megtisztította" a Berlin felé előrenyomuló csapatok mögötti területet –, Martin Gray ezekről a tapasztalatokról számol be híres könyvében: *Au nom de tous les miens*, Paris, Robert Laffont, 1971.
[14] Melynek kialakítását a francia író, Gilles Perrault *A Vörös zenekar*, Budapest, Zrínyi, 1990 (*L'Orchestre rouge*, Paris, Fayard, 1967) című sikerkönyvével nagyban elősegítette.
[15] Leopold Trepper, *Le Grand Jeu*, Paris, Albin Michel, 1975.
[16] Berzin tábornokot 1935-ben elmozdítják. Szolgálatát 1936 júliusában, Spanyolországban folytatja, majd egy évvel később visszatért a GRU élére. 1937 őszén az NKVD azzal a kettős váddal tartóztatja le, hogy a trockizmus ügynöke és a Harmadik Birodalom bérence. 1938. július 29-én kivégzik.
[17] Andrew és Mitrokhine szerint (*Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, i. m.) a hálózat összesen száztizenhét ügynökből állt, köztük negyvennyolcan Németországban, harmincöten Franciaországban, tizenheten Belgiumban és ugyancsak tizenheten Svájcban működtek.
[18] Andrew – Gordievsky, *Le KGB dans le monde, 1917–1990*, i. m.

HETEDIK FEJEZET – **Berija elvtárs élete és halála**

[1] Amy Knight, *Beria*, i. m.
[2] Svetlana Allilouïeva, *Vingt lettres à un ami*, Paris, Seuil, 1967.
[3] Amy Knight, *Beria*, i. m.
[4] A *Les Enfants de l'Arbat* (Paris, Albin Michel, 1988) című regényében Anatolij Ribakov író arról számol be, hogy a könyv ötlete magától Sztálintól származik, aki megírásával először barátját, Szergej Kirovot – majd miután ez nemet mondott, Beriját – bízta meg.
[5] Amy Knight, *Beria*, i. m.
[6] Minden jel arra utal, hogy Berija valóban saját kezűleg ölte meg örmény riválisát (ezt kései utódja a KGB élén, Alexandr Seljepin erősítette meg 1961-ben), és mérgezte meg az általa gyűlölt abház vezetőt.

[7] Svetlana Allilouïeva, *Vingt lettres à un ami*, i. m.; Milovan Djilas, *Conversations avec Staline*, Paris, Gallimard, 1962; Nikita Khrouchtchev, *Souvenirs*, Paris, Robert Laffont, 1971.
[8] A katyńi üggyel kapcsolatban lásd: Bernard Lecomte, *Les Secrets du Kremlin*, i. m.
[9] Vö.: Joël Kotek – Pierre Rigoulot, *Le Siècle des camps*, i. m.
[10] Vö.: Alexandre Soljenitsyne, *L'Archipel du Goulag*, Paris, Seuil, 1974.
[11] Jean-Christophe Brisard – Lana Parshina, *La Mort d'Hitler. Dans les dossiers secrets du KGB*, Paris, Fayard, 2018.
[12] Zsukovot az odesszai körzet katonai parancsnokául nevezték ki, ami persze nem előléptetésnek számított.
[13] A „fehérköpenyesek összeesküvéséről" lásd: Alexandre Bortchagovski, *L'Holocauste inachevé*, Paris, JC Lattès, 1995.
[14] A két fontos tanúja ennek az epizódnak, akik utóbb – többé-kevésbé egybehangzóan – beszámolnak a részletekről, Nyikita Hruscsov (*Souvenirs*, i. m.) és a diktátor lánya, Szvetlana Allilujeva (*Vingt lettres à un ami*, i. m.)
[15] Vö.: Bernard Lecomte, *Les Secrets du Kremlin*, i. m.
[16] Akkoriban az SZKP Politikai Bizottságát nevezték így.
[17] Nikita Khrouchtchev, *Souvenirs*, i. m.
[18] Vö.: Bernard Lecomte, *Les Secrets du Kremlin*, i. m.
[19] Amy Knight, *Beria*, i. m.

NYOLCADIK FEJEZET – **Versenyfutás az atomért**

[1] Az Army Corps of Ingeneers parancsnoka Groves tábornok, székhelye pedig Manhattanben volt, amelyről az egész vállalkozás a nevét kapta.
[2] Ezzel kapcsolatban a *The New York Times* 1940. május 5-én terjedelmes és vészjósló cikket közölt William Laurence tollából, aki azt állította, hogy a német kormány már beszállt az atomfegyverért folyó versenybe, amely állítást a történészek a későbbiekben cáfoltak.
[3] Lásd: Alexandre Feklissov (Sergueï Kostine-nal), *Confession d'un agent soviétique*, Paris, Éditions du Rocher, 1999.
[4] Lásd: Vladimir Tchikov – Gary Kern, *Comment Staline a volé la bombe atomique aux Américains*, Paris, Robert Laffont, 1996.
[5] Alexandre Feklissov, *Confession d'un agent soviétique*, i. m.
[6] Az NKVD 1946-tól Állambiztonsági Minisztérium (MGB).

[7] Vö.: Pavel Soudoplatov, *Missions spéciales*, i. m. Szudoplatov beszámolója nem mindig megbízható: Vlagyimir Csikov (*Comment Staline a volé la bombe atomique aux Américains*, i. m.) „tájékozatlannak, tévesnek és túlságosan bőbeszédűnek" minősítette. Mindazonáltal található benne néhány nagyon érdekes dokumentum (lásd a 2. függelék 1–14. sz. iratait).

[8] Vladimir Tchikov – Gary Kern, *Comment Staline a volé la bombe atomique aux Américains*, i. m.

[9] Alexandre Feklissov, *Confession d'un agent soviétique*, i. m.

[10] Uo.

[11] Uo.

[12] Vladimir Tchikov – Gary Kern, *Comment Staline a volé la bombe atomique aux Américains*, i. m.

[13] Alexandre Feklissov, *Confession d'un agent soviétique*, i. m.

[14] Lásd: Florin Aftalion, *La Trahison des Rosenberg*, Paris, JC Lattès, 2003.

[15] Alexandre Feklissov, *Confession d'un agent soviétique*, i. m.

[16] Vlagyimir Csikov (*Comment Staline a volé la bombe atomique aux Américains*, i. m.) szerint Hall jelentős szerepet játszott ebben a kalandban, amit Alekszandr Fekliszov (*Confession d'un agent soviétique*, i. m.) nem cáfol – anélkül azonban, hogy pusztán néhány sornál többet szentelne neki.

KILENCEDIK FEJEZET – **Kravcsenko az NKVD ellen**

[1] A szöveg felhasználja a szerző *Les Secrets du Kremlin* (i. m.) című munkájának elemeit.

[2] A szovjet beszerzési bizottságot 1943-ban hozták létre a Németország elleni harcban szövetségessé vált Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti kölcsönbérleti megállapodások keretében. Az Anasztasz Mikojan külkereskedelmi népbiztos felügyelete alatt működő testület mindenekelőtt Berija állambiztonsági népbiztos utasításait hajtotta végre. A bizottság – amelyet Leonyid Rugyenko tábornok irányít (aki majd tanúskodni fog a Kravcsenko-perben), és amely magasan képzett technikusokból, valamint tapasztalt kémekből áll – hozzávetőleg ezer gondosan kiválogatott alkalmazottból áll, akiknek az a feladatuk, hogy minden olyan információt fölkutassanak és továbbítsanak Moszkvának, amely a Szovjetunió ipara – különösen hadiipara – számára érdekes lehet.

[3] V. A. Kravchenko, *J'ai choisi la liberté! La vie publique et privée d'un haut fonctionnaire soviétique*, i. m.

[4] Uo.

[5] Uo.

[6] Vö.: Nina Berberova, *L'Affaire Kravchenko*, Arles, Actes Sud, 1990. A könyv a perről szóló legjobb beszámoló.

[7] Uo.

[8] Az egyik napon személyesen Jean-Paul Sartre is megjelenik, aki arra kíváncsi, vajon ki lehet az a gyűlöletes alak, aki dacolni merészel a haladás bajnokaival, és szembe megy a történelem folyásával.

[9] Vö.: Nina Berberova, *L'Affaire Kravchenko*, i. m.

[10] Georges Izard, *Kravchenko contre Moscou*, Paris, Éditions Paris-Vendôme, 1949.

[11] Ugyanebben az időben jelenteti meg az NKVD két „progresszív" amerikai szerző, M. Sayers és A. Kahn, 'A *nagy összeesküvés Oroszország ellen*' című művét, amelyet az Hier et Aujourd'hui kiadó fordított le franciára. Vö.: Guillaume Malaurie (Emmanuel Terrée-vel közösen), *L'Affaire Kravchenko*. Paris 1949: *le Goulag en correctionnelle*, Paris, Robert Laffont, 1982.

[12] Georges Izard, *Kravchenko contre Moscou*, i. m.

[13] Kalandja után Kravcsenko már soha nem tud lábra állni. Végül 1966. február 26-án, New Yorkban öngyilkosságot követ el. Azonban könyve mellett ő maga is nyomot hagyott a történelemben, hiszen a Szovjetunió 1991-es széteséséig, amikor egy szovjet állampolgár Nyugatra disszidált, azt mondták rá, hogy „a szabadságot választotta".

TIZEDIK FEJEZET – **KGB kontra CIA**

[1] Nevezetesen John Reed 1919-ben megjelent, *Ten Days that Shook the World* című sikerkönyvének olvasói. (*Tíz nap, amely megrengette a világot*, Budapest, Kossuth, 1967.)

[2] Vö.: Andrew – Gordievsky, *Le KGB dans le m*onde, 1917–1990, i. m.

[3] Charles E. Bohlen, *Witness to History, 1929-1969*, New York, Norton & Company, 1973.

[4] Az Egyesült Államok első moszkvai nagykövetei: William C. Bullitt (1933–1936), Joseph E. Davies (1936–1938) és Laurence Steinhardt (1938–1941). A háború alatt pedig: William Harrison Standley (1942–1943) és William Averell Harriman (1943–1946).

[5] Vö.: Andrew – Mitrokhine, *Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, i. m.

[6] A könyv franciául 1940-ben *Agent de Staline* ('Sztálin ügynöke') (Éditions Coopération), majd 1979-ben *J'étais un agent de Staline* ('Sztálin egyik ügynöke voltam') (Champ Libre), 2015-ben pedig *J'étais l'agent de Staline* ('Sztálin ügynöke voltam') (Éditions Nouveau Monde) címmel jelent meg.

[7] Chambers összekötője a „Peters" fedőnevű Goldberger Sándor, a GPU veteránja volt. Hálózata főként különböző minisztériumok tisztviselőiből (Harold Ware, Alger Hiss, Harry White, George Silverman, Julian Wadleigh stb.) állt, akik mindannyian meggyőződéssel vallották, hogy a fasizmus ellen leghatékonyabban úgy küzdhetnek, ha támogatják a Kominternt.

[8] A Vladimir Tchikov – Gary Kern, *Comment Staline a volé la bombe atomique aux Américains* (i. m.) című munka előszavában. Maga Robert Lamphere is jelentkezett egy könyvvel: *The FBI–KGB War* (New York, Random House, 1988).

[9] Andrew – Mitrokhine, *Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, i. m.

[10] Erre vonatkozóan lásd: Gildas Le Voguer, « Le renseignement soviétique aux États-Unis: vérité des archives et vérités historiques », *Revue française d'études américaines*, no 133, 2012.

[11] A SZMERS (a Szmerty Spionam, „Halál a kémekre" betűszava) Viktor Abakumovnak, Sztálin jobbkezének a parancsnoksága alatt tevékenykedett. E rövid életű intézmény annak köszönhette hírnevét, hogy megihlette Ian Fleming írót és a James Bond-sorozat forgatókönyvíróit. (Pontosabban: Szpecialnije Metodi Razoblacsenyija Spionov – Különleges Módszerű Kémelhárítás)

[12] Andrew – Mitrokhine, *Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, i. m.

[13] Alexandre Feklissov, *Confession d'un agent soviétique*, i. m.

[14] Emlékirataiban Pavel Szudoplatov (*Missions spéciales*, i. m.) állításait korábbi GRU-ügynökök tanúságára alapozza.

[15] Andrew és Mitrohin (*Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, i. m.) megerősíti, hogy Alger Hissnek az NKVD levéltárában nyomát sem lelni.

[16] Pavel Soudoplatov, *Missions spéciales*, i. m.

[17] Andrew – Mitrokhine, *Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, i, m

[18] Harminchat évvel később, a börtönből már jó ideje kiszabadult Pavel Szudoplatov utolsó éveit azzal fogja tölteni, hogy a katonai ügyészség folyosóin rehabilitációját igyekszik elérni. Forrás: Evguenia Albats, *La Bombe à retardement*, Paris, Plon, 1992.

TIZENEGYEDIK FEJEZET – A desztalinizálás

[1] Ezt a Dzerzsinszkij-szobrot, Jevgenyij Vucsetics szobrászművész alkotását 1991 augusztusában a világ televíziós kamerái előtt látványosan lebontották.

[2] Idézi: Henri-Christian Giraud, *Le Printemps en octobre. Une histoire de la révolution hongroise*, Paris, Éditions du Rocher, 2006.

[3] 1952-től az SZKP Politikai Bizottságát (Politbüró) „prezídiumnak, elnökségnek" nevezték. Korábbi elnevezését Brezsnyev főtitkársága alatt, 1966-ban nyeri vissza.

[4] Sándor Kopácsi, *Au nom de la classe ouvrière*, Paris, Robert Laffont, 1979.

[5] Alexandre Feklissov, *Confession d'un agent soviétique*, i. m.

[6] Oleg Penkovsky, *Carnets d'un agent secret*, Paris, Tallandier, 1966.

[7] Frank Gibney a Penkovszkij könyvéhez (*Carnets d'un agent secret*, i. m.) írt előszavában.

[8] 1965-ben, hatvanévesen kizárták a kommunista pártból, és sokáig úgy vélték, hogy Szerov valamikor eltávolítása után öngyilkosságot követett el (Gordievsky, *Le KGB dans le monde, 1917–1990*, i. m.). Végül kiderült, hogy 1990-ben, nyolcvanöt éves korában, csaknem teljes névtelenségben halt meg. (Andrew – Mitrokhine, *Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, i. m.)

[9] A „szűzföldek" hatalmas kiterjedésű, műveletlen területek, főként Közép-Ázsiában, ahová 1953-ban Hruscsov önkéntesek millióit küldi, hogy búza- vagy kukoricatermő-földekké alakítsák őket.

[10] Ugyanez történik Mihail Gorbacsovval is, amikor 1991 augusztusában a krím-félszigeti Foroszban nyaral.

[11] Brezsnyev visszaállítja a „főtitkári" címet, amelyet Sztálin halálakor „első titkárrá" változtattak.

[12] Seljepin az ágyában halt meg 1994 októberében, Moszkvában.

[13] Forrás: Gorgyevszkij beszélgetése a disszidens Jurij Noszenkóval (*Le KGB dans le monde, 1917–1990*, i. m.)

[14] Lásd: François Kersaudy: „Quelques faux ouvrages remarquables sur l'Union soviétique", in: *Communisme*, 29–31. szám (Lausanne, L'Âge d'Homme, 1992).

[15] Andrew – Gordievsky, *Le KGB dans le monde, 1917–1990*, i. m.

[16] Az egyik ilyen – „Gromov" fedőnevű – ügynököt Vaszilij Antonovics Gorgyevszkijnek hívják. Ő a bátyja annak a disszidens Oleg Gorgyevszkijnek, aki kettős ügynök, ugyanakkor a KGB londoni „rezidense" volt, és akinek a *Le KGB dans le monde, 1917–1990*, i. m. című munkát köszönhetjük.

[17] Andrew – Mitrokhine, *Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, i. m.
[18] Uo.

TIZENKETTEDIK FEJEZET – **Andropov és a disszidensek**

[1] Cécile Vaissié, *Pour votre liberté et pour la nôtre. Le combat des dissidents de Russie*, Paris, Robert Laffont, 1999.
[2] Natalia Gorbanevskaïa, *Midi place Rouge*, Paris, Robert Laffont, 1970.
[3] Szolzsenyicin *A Gulag* című regényéből megismert rövidítés: zakljucsenynyij ('fogoly').
[4] Ilja Ehrenburg: *Olvadás*, Budapest, 1955–56.
[5] Cécile Vaissié, *Pour votre liberté et pour la nôtre. Le combat des dissidents de Russie*, i. m.
[6] Szinyavszkij az 'Abram Terc', Danyiel a 'Nyikolaj Arzsak' nevet használta.
[7] Andrew – Mitrokhine, *Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, i. m.
[8] A *Les Invisibles* (Paris, Fayard, 1992) című munkájában („Láthatatlan szövetségesek") Szolzsenyicin részletesen elmeséli, milyen fortélyok alkalmazásával tartotta a kapcsolatot a világ többi részével, amiben barátok, kollégák, diplomaták és tudósítók segítették.
[9] Andrew – Mitrokhine, *Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, i. m.
[10] Cécile Vaissié, *Pour votre liberté et pour la nôtre. Le combat des dissidents de Russie*, i. m.
[11] Nem tévesztendő össze az 1969 májusában tizenöt disszidens – közöttük Vlagyimir Boriszov, Musztafa Dzsemilev, Natalja Gorbanyevszkaja, Tatjana Hodorovics, Szergej Kovaljev, Leonyid Pljuscs, Tatjana Velikanova stb. – által alapított „Kezdeményező csoport az emberi jogok védelmére a Szovjetunióban" elnevezésű szervezettel.
[12] Erre vonatkozóan lásd még: Jean Chiama – Jean-François Soulet, *Histoire de la dissidence. Oppositions et révoltes en URSS et dans les démocraties populaires de la mort de Staline à nos jours*, Paris, Seuil, 1982.
[13] Idézi: Richard Lourie, *Sakharov, une biographie*, Paris, Noir sur Blanc, 2002.
[14] A *Folyó események krónikája* az 1968-as Ginzburg–Galanszkov-per nyomán született, első főszerkesztője Natalja Gorbanyevszkaja volt. Annak ellenére, hogy szinte valamennyi szerkesztőjét letartóztatták, a kiadvány 1982-ig fennmaradt.
[15] Vö.: „Qui était vraiment Iouri Andropov?", in: Bernard Lecomte, *Les Secrets du Kremlin*, i. m.

[16] Vö.: Alexandre Soljenitsyne, *Le Chêne et le Veau*, Paris, Seuil, 1975. (A tölgy és a borjú)
[17] Andrew – Mitrokhine, *Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, i. m.
[18] Evguenia Albats, *La Bombe à retardement*, i. m.
[19] A KGB-vezetők egyik 1976-ban tartott gyűlésén Andropov Szaharovot „első számú közellenségnek" minősítette (Andrew – Mitrokhine, *Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, i. m.)
[20] Ez nem felel meg a valóságnak. A Szolzsenyicin kiutasítása előtti napon Szaharov volt az egyik első disszidens, aki Szolzsenyicinékhez sietett, hogy gyámolítsa feleségét és megzavarja a civil ruhás rendőrök tevékenységét. A KGB Szaharovnak Szolzsenyicin: *Levél a Szovjetunió vezéreihez* című röpiratára adott válaszát használja föl, amelyben a fizikus kifejti, hogy nem mindenben osztja az író filozófiai és vallási nézeteit. Vö.: Andreï Sakharov, *Mémoires*, Paris, Seuil, 1990.
[21] Andrew – Mitrokhine, *Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, i. m.
[22] Andreï Gratchev, *Le Mystère Gorbatchev*, Paris, Éditions du Rocher, 2001.
[23] Uo.

TIZENHARMADIK FEJEZET – **A „Farewell"-ügy**

[1] E fejezet lényegében a szerző *Le Bunker* (Paris, JC Lattès, 1994) című könyvében közreadott és a *Les Secrets du Kremlin* (i. m.) című munkájában kiegészített kutatásait ismerteti.
[2] Raymond Nart – Jacky Debain, *L'Affaire Farewell vue de l'intérieur*, Paris, Nouveau Monde éditions, 2013.
[3] A DST A4-es részlege mindazokat a franciákat tartja szemmel, akik a szovjetekkel – diplomatákkal, üzletemberekkel, egyetemi oktatókkal, tudósokkal, újságírókkal, művészekkel stb. – közeli vagy távolabbi kapcsolatot ápolnak.
[4] Raymond Nart – Jacky Debain, *L'Affaire Farewell vue de l'intérieur*, i. m.
[5] A Külső Dokumentációs és Elhárító Szolgálat (SDECE) neve nemsokára Külső Biztonsági Főigazgatóságra (DGSE) változik.
[6] Marcel Chalet – Thierry Wolton, *Les Visiteurs de l'ombre*, Paris, Grasset, 1990.
[7] Utóbb kiderül, hogy Charles Hernut nemcsak társasági pletykázással, hanem a Szovjetunióval fönntartott kétes kapcsolatokkal is gyanúsították. Vö.: Jean-Marie Pontaut – Jérôme Dupuis, *Enquête sur l'agent Hernu*, Paris, Fayard, 1997.

[8] Raymond Nart beszélgetése a szerzővel.
[9] Vlagyimir beceneve.
[10] Raymond Nart beszélgetése a szerzővel.
[11] Henri Regnard, „L'URSS et le renseignement scientifique, technique et technologique", *Défense nationale*, 1993. december.
[12] *Le Bunker*, i. m.
[13] Pierre Favier – Michel Martin-Rolland, *La Décennie Mitterrand, t. I, Les Ruptures*, Paris, Seuil, 1990.
[14] A részletes jegyzéket lásd in: *Le Bunker*, i. m.
[15] Nyikolaj Csetverikov beszélgetése a szerzővel.
[16] Nyikolaj Csetverikov beszélgetése a szerzővel.
[17] Ezzel kapcsolatban lásd még: Sergueï Kostine – Éric Raynaud, *Adieu Farewell. La vérité sur la taupe qui a modifié le cours de l'histoire*, Paris, Robert Laffont, 2009.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET – **A nép ópiuma**

[1] A Népbiztosok Tanácsának (Szovnarkom) 1922. február 22-én kelt rendelete.
[2] Lenin levele Molotovhoz, 1922. március 15.
[3] Az adatok a következő műből valók: Antoine Wenger, *Catholiques en Russie d'après les archives du KGB, 1920–1960*, Paris, Desclée de Brouwer, 1998.
[4] Uo. Lásd még: Bernard Lecomte, „Un pape contre les soviets", in: *Les Secrets du Vatican*, Paris, Perrin, 2009.
[5] Idézi: Danièle és Pierre de Villemarest, *Le KGB au cœur du Vatican*, Paris, Éditions de Paris, 2006.
[6] Lásd: Jacques Amalric, „Le patriarche aux mains sales", *Le Monde*, 1990. május 5. és Bernard Lecomte, „Les grands prêtres du KGB" *L'Express*, 1992. május 15.
[7] Andrew – Mitrokhine, *Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, i. m.
[8] Uo.
[9] 1969-ben elhangzott kijelentése.
[10] Philippe Chenaux, *L'Église catholique et le Communisme en Europe, 1917–1989*, Paris, Cerf, 2009.
[11] Andrew – Mitrokhine, *Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, i. m.
[12] A KGB levéltára szerint Grigulevics és szabotőrcsapatai 1942 és 1944 között mintegy százötven, az Argentína és a náci Németország közötti kereskedelmi forgalmat lebonyolító német hajót robbantottak föl.

[13] Vajon a Lubjanka melyik funkcionáriusa érthette meg Adam Michnik *Kościół, lewica, dialog* (Egyház, baloldal, párbeszéd) című könyvét, amelyben a fiatal disszidens – két évvel a Solidarność előtt – egy a világi baloldalt és a katolikus egyházat egyesítő, totalitarizmusellenes tengely kialakulását tételezte föl Lengyelországban?
[14] *Le Monde*, 1990. március 4.
[15] Vladimir Boukovsky, *Jugement à Moscou. Un dissident dans les archives du Kremlin*, Paris, Robert Laffont, 1995.
[16] Minden titkosszolgálati szakértőnek el kellett ismernie, hogy a „bolgár hálózat" feltételezése nem állta ki a vizsgálatot, különben az állítólagos Antonov ügynök, a Balkan Air római alkalmazottja, másfél évvel az események után semmiképpen sem maradhatott volna a helyén. Erre vonatkozóan lásd: Bernard Lecomte, „Qui a voulu tuer Jean-Paul II?", in: *Les Énigmes de l'histoire du monde*, sous la direction de Jean-Christian Petitfils, Paris, Perrin, 2019.
[17] Andrew – Mitrokhine, *Le KGB contre l'Ouest, 1917–1991*, i. m.
[18] Erre vonatkozóan lásd: Roger Boyes – John Moody, *Le prêtre qui devait mourir. La tragédie du père Jerzy Popieluszko*, Paris, Albin Michel, 1987.
[19] Popiełuszko atya gyilkosainak a perére vonatkozóan lásd: Patrick Michel – Georges Mink, *Mort d'un prêtre. L'affaire Popieluszko*, Paris, Fayard, 1985.
[20] Ami persze nem jelenti azt, hogy nem fognak több papot meggyilkolni. 1990. szeptember 9-én Szergijev Poszadban, Oroszország egyik vallási központjában, a népszerű Alekszandr Men atyát templomába menet mészárolják le baltával ismeretlenek. A tetteseket soha nem találták meg.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET – **Andropovtól Gorbacsovig**

[1] Vagyim Bakatyin miniszter szerint 1991. októberben a KGB személyi állománya 488 000 alkalmazottat, ebből 220 000 határőrt foglalt magába, de az összes szakértő úgy vélekedik, hogy ezek az adatok alábecsültek. Forrás: Evguenia Albats, *La Bombe à retardement*, i. m.
[2] A Vlagyimir Kuzicsinnal készült interjú, a *Time* 1982. november 15-i számában. Az igazság azonban árnyaltabb: tény, hogy Andropov – GRU-s kollégájával, Pjotr Ivasutyin tábornokkal ellentétben – borúlátóan nyilatkozott az afganisztáni beavatkozásról, ám végül egyetértett Brezsnyev döntésével.
[3] Bernard Lecomte, *Gorbatchev*, Paris, Perrin, 2014.
[4] Uo.
[5] *Lityeraturnaja Gazeta*, 1988. január 27.

[6] *Izvesztyija*, 1988. szeptember 3.
[7] *The New York Times*, 1988. december 11.
[8] *Pravda*, 1987. január 9.
[9] *Argumenti i Fakti*, 1989. április 30.
[10] *Lityeraturnaja Gazeta*, 1989. május 7.
[11] Hasonlóképpen eltörölték az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság büntető törvénykönyvének – a disszidensek többségének elítélésére szolgáló – 70. cikkelyét.
[12] *Novoje Vremja*, 1989. június 8.
[13] A filmben – amelyet Elena Kovaljova és Sztaniszlav Beljanyinov rendezett – Agujev ezredessel, Kim Philby özvegyével, Jurij Mogyin ezredessel, számos külföldi újságíróval és magával Vlagyimir Krjucskovval készített interjúk láthatók.
[14] A *Moszkovszkije Novosztyi* 1989. május 7-én megjelentetett, a Szovjetunió különböző intézményeinek megítélését vizsgáló felmérésében a KGB a kilencedik helyen végzett (42% kedvező, 34% kedvezőtlen vélekedés), a sajtó, a Külügyminisztérium (MID) és a Legfelsőbb Tanács mögött, de az Aeroflot, a Goszplan és a Komszomol előtt.
[15] Natalja Gevorkjannak a *Moszkovszkije Novosztyi* 1990. július 2–8-i számában megjelent hosszú interjúja. Június 20-án Kalugin hasonló értelemben válaszolt a *Komszomolszkaja Pravda* kérdéseire.
[16] A szerző által készített, a *L'Express*ben 1990. július 27-én közölt interjú.

TIZENHATODIK FEJEZET – **1991 nyara: dupla vagy semmi**

[1] Az Alkotmány 6. cikke értelmében „A Szovjetunió Kommunista Pártja az az erő, amely vezeti a szovjet társadalmat és megszabja fejlődési irányát, politikai rendszerének, állami szerveinek, valamint társadalmi szervezeteinek a magja [...]".
[2] *Izvesztyija*, 1991. február 8.
[3] Michel Tatu, *Le Monde*, 1991. február 10.
[4] Idézi: Evguenia Albats, *La Bombe à retardement*, i. m.
[5] Alekszandr Jakovlev közlése Jevgenyija Albacnak (*La Bombe à retardement*, i. m.)
[6] Evguenia Albats, *La Bombe à retardement*, i. m.
[7] Utóbb kiderül. hogy a „111-es Objektum" Raisza volt.
[8] A Különleges Helyzet Állami Bizottságának (GKCSP) augusztus 19-én, reggel 6 órakor közvetített első hivatalos közleményét (1. számú rendelet) az ő részletes programjuk alapján állították össze.

[9] A *Komszomolszkaja Pravda* augusztus 17-i számában Alekszandr Jakovlev – aki korábban már erősen ajánlotta Gorbacsovnak, hogy ne hagyja el Moszkvát – „egy befolyásos sztálinista csoportra figyelmeztet, amely a párton belül egy puccsba torkolló megtorlás előkészületein munkálkodik". De hát ki figyel oda augusztus kellős közepén, hogy mit beszél egy hatalmától és hálózatától megfosztott ember?
[10] Lásd: Bernard Lecomte, *Les Secrets du Kremlin*, i. m.
[11] Lásd: Ulysse Gosset – Vladimir Fédorovski, *Histoire secrète d'un coup d'État. Moscou, 19 août 1991*, Paris, JC Lattès, 1991.
[12] Lásd: Bernard Lecomte, *Gorbatchev*, i. m.
[13] Másnap Krjucskovot, Lukjanovot, Jazovot és a „junta" – ahogy elnevezik őket – többi tagját vád alá helyezik. Pugóra is ez a sors várt, de hazaérkezve öngyilkosságot követett el.
[14] A *Svenska Dagbladet* című lap 1991. augusztus 29-i számában.
[15] *Le Monde*, 1991. október 13–14.
[16] Evguenia Albats, *La Bombe à retardement*, i. m.
[17] Primakov egyik első nyilatkozatában kifejti, hogy a titkosszolgálatok többé nem használhatják fedőszervként a sajtótudósítói irodákat.

UTÓSZÓ – **A történet vége**

[1] Vladimir Poutine, *Première personne, entretiens avec Natalia Guevorkian, Natalia Timakova et Andreï Kolesnikov*, Paris, So Lonely, 2016.
[2] „Mais d'où sort Monsieur Poutine?", in: Bernard Lecomte, *Les Secrets du Kremlin*, i. m.
[3] Vladimir Poutine, *Première personne*, i. m.
[4] Az FSZB igazgatói sorban a következők voltak: Viktor Barannyikov (1992. január – 1993. július), Nyikolaj Golusko (1993. július – 1994. február), Szergej Sztyepasin (1994. február – 1995. június), Mihail Barszukov (1995. július – 1996. június) és Nyikolaj Kovaljev (1996. július – 1998. július).
[5] Vladimir Poutine, *Première personne*, i. m.
[6] Putyin üstökösszerű felemelkedésére vonatkozóan lásd: Pierre Lorrain, *La Mystérieuse Ascension de Vladimir Poutine*, Paris, Éditions du Rocher, 2000; Frédéric Pons, *Poutine*, Paris, Calmann-Lévy, 2014; Vladimir Fédorovski, *Poutine, l'itinéraire secret*, Paris, Éditions du Rocher, 2014; Héléna Perroud, *Un Russe nommé Poutine*, Paris, Éditions du Rocher, 2018.

Függelék

1. FÜGGELÉK – **A Csekától az FSZB-ig (kronológia)**

1917. december 7.: Megalakul az ellenforradalom és a szabotázs ellen harcoló összoroszországi rendkívüli bizottság (Cseka, más néven Vcseka).

1918. október 21.: A hadsereg keretében létrehozzák a köztársaság műveleti parancsnoksága hírszerzési igazgatóságát (RazvedOupr), a GRU elődjét.

1922. február 6.: Megszüntetik a Vcsekát, és helyébe a Belügyi Népbiztosság (NKVD) alá rendelt Állami Politikai Hatóság (GPU) lép.

1923. november 15.: A Szovjetunió megalakulása után a GPU kiválik az NKVD-ből, és Egyesített Politikai Főigazgatóság (OGPU) néven működik tovább. Külügyi osztálya (INO) hosszú ideig az első főcsoportfőnöksége lesz.

1934. július 10.: Az OGPU-t átalakítják az Állambiztonsági Főigazgatósággá (GUGB), és újra a Belügyi Népbiztosság (NKVD) alá rendelik.

1941. február 3.: A GUGB-t kivonják az NKVD alárendeltségéből és Állambiztonsági Népbiztossággá (NKGB) alakítják, de a reformot 1941 júniusában visszavonják.

1942. február 16.: A Vörös Hadsereg vezérkarának a katonai hírszerzésért felelős negyedik főcsoportfőnöksége GRU-vá (Felderítő Főcsoportfőnökség) alakul. Hivatalosan: Oroszországi Föderáció Fegyveres Erői Vezérkarának Felderítő Főcsoportfőnöksége.

1943. április 16.: Az NKVD-t két népbiztosságra osztják fel. Akárcsak 1941-ben a GUGB-t Állambiztonsági Népbiztosság (NKGB) alakítják.

1943. április: A GRU a katonai kémelhárítás legfőbb szervévé (SZMERS) alakul, amely 1946-ig az Államvédelmi Bizottság elnökének, Joszif Sztálinnak a fennhatósága alá tartozik.

1946. március: Az NKVD Belügyminisztériummá (MVD), míg az NKGB Állambiztonsági Minisztériummá (MGB) alakul, amely a hírszerzést, a kémkedést és a politikai rendőrség munkáját irányítja.

1947. március: Az MGB és a GRU hírszerző szolgálatai egymással egyesülve új szervezetet, az Információs Bizottságot (KI) alkotják, amely a Minisztertanács, majd 1949 februárjától a Külügyminisztérium (MID) felügyelete alatt áll.

1952. január: A KI feloszlik, és az Állambiztonsági Minisztérium (MGB) ismét önállóvá válik. Az első főcsoportfőnökség (PGU) a külföldi hírszerzéssel foglalkozik.

1953. március 13.: A hírszerzést és valamennyi biztonsági szolgálatot néhány hónapra a Belügyminisztérium (MVD) alá rendelik.

1954. március: Az MGB Állambiztonsági Bizottsággá (KGB) alakul, és elvileg a Szovjetunió Minisztertanácsának közvetlen fennhatósága alá tartozik, ám valójában a Politbüró közvetlen ellenőrzése alatt áll.

1991. október 11.: Megszűnik a KGB. 1991. december 18.: A volt KGB első főcsoportfőnöksége az Oroszországi SZSZSZK Külső Hírszerző Szolgálatává (SZVR) alakul. A többi egységét az orosz Biztonsági Minisztérium (MB) alá rendelik.

1992. május: Az orosz hadsereg általános hírszerzési igazgatósága átveszi a korábbi GRU feladatait és állományát. 2010-ben Felderítő Főcsoportfőnökséggé (GU) alakul, de továbbra is GRU-ként lesz ismert.

1995. április 10.: Az 1993-ban szövetségi kémelhárítási szolgálattá (FSZK) szervezett MB kémelhárítási igazgatóság Szövetségi Biztonsági Szolgálattá (FSZB) alakul.

2. FÜGGELÉK – A KGB felépítése (az 1980-as évek elején)

A KGB szervezete megfelel a Szovjetunión belül és határain kívül gyakorolt hatásköreinek. Az 1980-as évek elején négy főcsoportfőnökségre, hét önálló csoportfőnökségre és hat önálló osztályra tagozódott. Ezek további irányító testületekre, osztályokra, igazgatóságokra vagy különböző nagyságú szolgálatokra osztódnak.

- **Az első főcsoportfőnökség** (PGU) a KGB minden, a Szovjetunió határain kívül végzett tevékenységéért felelős. A GPU külföldi részlegének, az INO-nak és az NKVD-nek az örököse.

A PGU három csoportfőnökségből áll, amelyek az „illegálisok" (rezidensek, ügynökök és külföldre telepített besúgók) tevékenységéért, a tudományos és műszaki kutatásért (ez a csoportfőnökség a VPK-tól, a miniszterelnök mellett működő, a technológiai és műszaki kérdéseket összpontosító Hadiipari Bizottságtól kapja az utasításokat), valamint a „tervezési és elemzési" szolgálat munkájáért felelősek.

A különböző külföldi rezidentúrákon szakosodott műveleti igazgatóságok osztják fel a munkát: K igazgatóság (kémelhárítás, „KR vonal"), T igazgatóság (tudományos és műszaki, „X vonal"), S igazgatóság (illegálisok, „N vonal") és számos technikai igazgatóság (tervezés, „R vonal"; informatika, „I vonal" stb.).

A PGU-nak két különleges részlege az információs (a rezidentúrákról küldött információkat elemző és továbbító), valamint a kémelhárítási (az ellenséges szolgálatok által beszervezési céllal megkörnyékezett szovjet állampolgárokat figyelő) tevékenységet végzi. Két további különleges részlege a IV-es és V-ös számmal jelölt: dezinformáció (propaganda, befolyásolás és a külföldi vélemények manipulálása), illetve a közvetlen akciók (gyilkosságok, emberrablások, szabotázs).

És végül van még tizenhat „rendes" osztálya is. Közülük tíz egy-egy adott földrajzi területért felelős: Egyesült Államok és Kanada, Latin-Amerika, Egyesült Királyság és Skandinávia, Németország és Ausztria, Franciaország és a latin világ stb. A többiek műveleti tevékenységet végeznek. A tizenegyedik a testvérországok titkosszolgálatait, a tizenkettedik a különleges műveleteket ellenőrzi. Az utolsó négy adminisztratív feladatokat (kommunikáció a rezidensekkel; hamis okmányok; irattár; személyzet) végez.

- **A második főcsoportfőnökség** a belügyekkel – ezen belül a Szovjetunióban lakó vagy tartózkodó külföldiekkel – diplomaták, turisták, újságírók, diákok stb. – kapcsolatos műveletekkel foglalkozik.
- **Az ötödik főcsoportfőnökség** (harmadik vagy negyedik nem létezik) az „ideológiai" ügyekben – társadalmi szervezetek, disszidensek, egyházak, kultúra, szeparatista csoportok stb. – illetékes.
- **A határőrizeti főcsoportfőnökség** 200 000 egyenruhás határőrével gondoskodik az államhatárok védelméről.
- **A hét önálló csoportfőnökség** közül a harmadik a fegyveres erőkért, a negyedik a közlekedésért és postáért, a hatodik a vállalkozásokért, a nyolcadik a hírközlésért és a rejtjelezésért, a kilencedik az állami vezetők védelméért, a többiek a személyzetért, a műszaki műveletekért vagy a közigazgatásért felelnek.
- **A hat önálló részleg** a speciális kutatásokat, a pénzügyeket, az operatív elemzéseket, a kormányzati kommunikációt, a létesítmények fizikai biztonságát, az irattárakat stb. ellenőrzi.

KGB csoportfőnökségek az egyes köztársaságok, kerületek és nagyvárosok minisztertanácsai mellett is működnek.

3. FÜGGELÉK – A GRU (katonai hírszerzés)

Egy évvel a bolsevik állam megteremtése után Lev Trockij felállította a „vörös" hadsereget, hogy minden ellenségétől „megvédje a forradalmat". Az új hadsereg – a Német Birodalom 1918 novemberében történt kapitulációjával megszabadulva külső ellenségétől – a polgárháborúban a belső ellenség legyőzését tekintette fő feladatának. Hírszerzési feladatokkal megbízott részlege 1926-ban alakult át a szovjet hadsereg vezérkarának IV. főcsoportfőnökségévé. 1942-ben a Felderítő Főcsoportfőnökség (Glavnoje Razvedivatyelnoje Upravlenyije) elnevezést kapja, melynek orosz betűszava: GRU. Innen ügynökeinek elnevezése: „grusnyiki" (ГРУшники).

A GRU – a Szovjetunió egész története során – a KGB katonai kiegészítő részlegeként – olykor alárendeltjeként, gyakran vetélytársaként – működött. És vajon hányszor használta együtt a két titkosszolgálatot a szovjet politikai hatalom, vagyis a kommunista párt? Hozzávetőleg 1926-tól, amikor a polgárháború emlékezete már ködbe veszett, a GRU-t minden esetben a Szovjetunió határain kívül vetik be.

Hasonlóan a Lubjanka épületében megtelepedett KGB-hez, a GRU is már a kezdetektől fogva egy régi barokk palotában, a moszkvai Znamenszkij utca 19. szám alatt ütötte fel főhadiszállását. Személyi állománya soha nem érte el a KGB létszámát (a GRU-nak körülbelül 40 000 tagja volt, közöttük 15 000 elit katona, úgynevezett „szpecnaz"), de hasonló, sőt, nagyobb erőforrások álltak rendelkezésére, hiszen a katonai kémkedés – különösen, ami a repülést, a haditengerészetet és az űrbeli tevékenységet illeti – mindig is tetemes költségeket emésztett fel.

A GRU-nak – akárcsak a KGB-nek – megvoltak a maga hősei és árulói. Az elsők között találjuk Richard Sorgét, a mesterkémet, aki 1941-ben Japánból figyelmeztette Sztálint a német támadásra. A második csoportból emlékezetes az 1963-ban kivégzett disszidens, Oleg Penkovszkij alakja. Megesik, hogy a GRU meg a KGB ügynökei együtt szerepelnek a történelem egy-egy epizódjában, amint például az atombombáért folytatott versenyben történt (lásd a 8. fejezetet), anélkül, hogy külön lehetne őket egymástól választani.

A GRU azért tudta az elmúlt esztendők zűrzavarát túlélni, mert csupán a védelmi minisztérium egyik igazgatóságaként tevékenykedik. Minden jel arra utal, hogy GRU-ügynökök készítették elő és felügyelték a Krím 2014-es megszállását; ők próbálkoztak azzal, hogy 2018 márciusában, Salisburyben megmérgezzék a disszidens Szergej Szkripalt – súlyos diplomáciai válságot váltva ki ezzel Oroszország és Nagy-Britannia között –, és ők segítik a Szíriában állomásozó szovjet erők tevékenységét.

4. FÜGGELÉK – A KGB fiókszervezetei a testvérországokban

A testvérországoknak a szovjet hadsereg katonái által, 1944–45-ben – ezen államok „felszabadítása" után – felállított titkosrendőrségei, előbb az NKVD, majd a KGB, pontosabban az első főcsoportfőnökség (PGU) részlegeit alkották, amelynek 11. osztálya kezdettől fogva felügyelte a szocialista tábor titkosrendőrségét.

A KGB Kínában, Észak-Koreában és Vietnámban is filiálékat hozott létre, amelyek azonban megszűntek, miután ezek az országok megszakították kapcsolataikat a Szovjetunióval. A háború alatt alapított, és a KGB-vel szemben nagyfokú önállóságot élvező jugoszláv (UDBA) és az albán (Sigurimi) titkosszolgálatok 1948-ban, illetve 1961-ben felmondták az együttműködést Moszkvával.

1956 után Nyikita Hruscsov új szabályt léptetett életbe, amely megtiltotta a KGB-nek a testvérországok utáni kémkedést. Ennek érvényét azonban az 1968-as prágai tavasz után hatályon kívül helyezték.

Ezekben az országokban a berlini fal leomlását követően minden politikai rendőri szervezetet feloszlattak. Csak egyes kémelhárító szolgálatok, nevezetesen a katonaiak, kapnak helyet ezen államok új intézményei között.

KELET-NÉMETORSZÁG – Állambiztonság vagy Staatssicherheit (Stasi)

Az NDK-ban 1945-ben felállított politikai rendőrség az összes többinél szorosabban kötődött Moszkvához. 1950-ben alakult Állambiztonsági Minisztériummá (Ministerium für Staatssicherheit – MfS), amelyet mindenki csak Stasinak nevezett, és amelyet az 1953-ban kitört kelet-berlini munkáslázadások után átszerveztek. Személyi állományát hamarosan 85 000 állandó alkalmazottra és 110 000 besúgóra becsülték (ennél jóval magasabb számok is előfordulnak), akik a 16 millió lakosból 6 milliót tartottak nyilván.

Ehhez még hozzá kell adni a hosszú időn át a mesterkém Markus Wolf irányítása alatt álló Központi Felderítési Főosztálynak (Hauptverwaltung Aufklärung, HVA) nevezett külső elhárítási igazgatóság alá rendelt 5-6000 kémet. Az elsősorban a Nyugat-Németország elleni kémtevékenységgel megbízott HVA rendszeresen küldött ügynököket a Nyugatra disszidált keletnémet menekültek közé. Azon tevékenységével is kitűnt, hogy – természetesen

nőtlen – „titkárokat" szivárogtasson be a nyugatnémet politika felsőbb szintjeire. A HVA szervezte meg a keletnémet ügynök, Günter Guillaume által végrehajtott műveletet is, melynek során beügyeskedte magát a nyugatnémet SPD-be, és 1974-ben még Willy Brandt kabinetjébe is beférkőzött (letartóztatják, Brandt pedig lemond). A HVA a NATO vezető köreibe is beépült.

A Stasi mellett a KGB is az NDK minden nagyobb városában – kezdve Kelet-Berlinnel – jelen volt. Putyin alezredes például Drezdában esett át a tűzkeresztségen. A berlini fal leomlása után a Stasi Nyugat-Németországban – jelesül Bonnban – kémkedésre használt eszközei és berendezései, valamint a lehallgatásra szakosodott tisztviselői a KGB állományába kerültek.

BULGÁRIA – Állambiztonság vagy Darzsavna Szigurnoszty (DSZ)

Az 1945-ben alapított Komitet za Darzsavna Szigurnoszty (Állambiztonsági Bizottság) mindig is szoros kapcsolatot ápolt az NKVD-vel, majd a KGB-vel. Legismertebb vezetője Trajcsko Szpaszov volt. Állománya akár 30 000 főt is számlálhatott.

A Lubjankával olyan szoros együttműködést alakított ki, hogy az – esetenként az ottani muszlim kisebbségből származó – bolgár kémekre támaszkodott, hogy bizonyos közel-keleti körökbe beszivárogjon.

1978. szeptember 7-én a bolgár szolgálatok azzal tűntek ki, hogy meggyilkolták Georgi Markov disszidens írót, a BBC bulgáriai adásvezetőjét, aki élesen bírálta országa rendszerét, különösen Todor Zsivkov diktátort. A bolgár ügynökök, akiket – Dimitar Sztojanov bolgár belügyminiszter nyomatékos kérésére – a KGB látott el méreggel (a ciánnál is hatásosabb ricinnel), egy apró, mérgezett golyót kilövellő végű esernyővel szúrták meg a disszidenst. Ugyanebben az évben, Párizsban, Vladimir Kosztov disszidens épp hogy csak túlélt egy hasonló támadást.

MAGYARORSZÁG – Államvédelmi Hatóság (ÁVH)

A magyar titkosrendőrséget (ÁVO, majd ÁVH) a Belügyminisztérium egyik – teljes egészében a szovjetek által ellenőrzött – részlegeként 1945-ben hozták létre. A kommunizmus első éveiben, különösen a vidék kollektivizálása során alkalmazott durva megtorló módszerei és kegyetlensége miatt egykettőre hírhedté vált. 1956-ban, a forradalom zűrzavara alatt megszűnt. A forradalom után megjelenő karhatalom tagjai, a „pufajkások" között sok volt ávóst találni, de az AVH mint önálló szerv soha nem éled újjá. Tevékenységét a Belügyminisztérium, azon belül is a III-as főcsoportfőnökség folytatja. Legismertebb osztálya a III/III-as csoportfőnökség, amely a belső elhárításért felelt.

LENGYELORSZÁG – Biztonsági Szolgálat vagy Służba Bezpieczeństwa (SB)

1944 áprilisában, még mielőtt a szovjet megszálló csapatok megvetették volna lábukat Lengyelországban, a Kreml parancsot adott az NKVD Biztonsági Iroda (Urząd Bezpieczeństwa, UB) nevű részlegének felállítására, amely aztán Sztálin halála után, 1956-ban – közvetlenül az új KGB-nek alárendelt – Biztonsági Szolgálattá (Służba Bezpieczeństwa, SB) alakult át. 1945-től a titkosrendőrségnek mintegy 24 000 tisztviselője volt.

Az SB-nek különösen a független szakszervezet, a Szolidaritás 1980-as megalakulását követően akadt sok dolga. Az 1981. decemberi hadiállapot bevezetésének egyik végrehajtójaként tevékenykedett, majd 1984-ben Popiełuszko atya, a varsói Szolidaritás káplánjának meggyilkolásában jeleskedve tett gyászos hírnévre szert. Ezután a felháborodás hullámai olyan magasra csaptak az országban, hogy az SB – még Jaruzelski tábornok kormánya előtt is – végérvényesen hitelét vesztette, jóval a lengyel kommunista rendszer 1989-ben bekövetkezett bukása előtt.

ROMÁNIA – Állambiztonság vagy Securitatea Statului (Securitate)

A Securitate, valódi nevén Állambiztonsági Minisztérium (Departamentul Securităţii Statului), a háború utáni időszak egyik legerősebb és legfélelmetesebb titkosrendőrségeként vonult be a történelembe. 1948-ban, az 1944-es kommunista hatalomátvétel előtti Állambiztonsági Hivatal (Siguranţa Statului) romjain hozták létre. Első főnökei mind szovjetek voltak.

Az országban mindenütt jelen lévő Securitate a „polip" gúnynevet kapta. Az ország legkisebb falujában is voltak besúgói. Az 1980-as évekig mintegy húsz fogolytábor fölött parancsnokolt. Romániában módszeres és kíméletlen hajszát folytattak a disszidensek után.

A Securitate személyi állománya 8400 tisztből, 150 000 alkalmazottból és négy-ötször ennyi besúgóból állt. Egyik külső részlege (DIE) az ország határain kívül – mindenekelőtt a francia nyelvű országokban – folytatott kémtevékenységet.

Az 1989. decemberi forradalom idején a Securitate a Moszkvához többé-kevésbé lojális csekista nagy testvér követői és a Szovjetuniót elítélő Ceauşescu nemzeti kommunistái között hasadt ketté. Néhány vezetőjük az új

hatalom hátterében tűnt fel, mint például Gelu Voican Voiculescu, aki azok között volt, akik ez év december 25-én megszervezték Ceauşescu perét és kivégzését.

CSEHSZLOVÁKIA – Állambiztonsági Szolgálat vagy Státní Bezpečnost (StB)

Az StB hosszú időn keresztül a KGB európai osztályának éltanulója volt. Az utolsó években mintegy 18 000 alkalmazottat foglalkoztatott. A KGB-vel karöltve számos külföldi műveletben vett részt. Külföldi részlegének, a HSR-nek az ügynökei többek között a kelet-európai repülőterek összes, kémtevékenységgel kapcsolatos műszaki berendezését felügyelték.

A prágai tavasz, majd a mozgalom 1968 augusztusában történt leverése megváltoztatta a helyzetet. A sztálinista Josef Houska parancsnoksága alatt tevékenykedő StB annyira alkalmatlannak és gyengének bizonyult, hogy Krotov tábornok, a KGB prágai fiókvezetője úgy döntött, teljesen felszámolja. A Lubjanka – ahogy korábban Budapesten is – a normalizáció éveiben közvetlenül irányította a csehszlovák titkosrendőrséget, majd főállású megfigyelőket telepített a Belügyminisztériumba, akik egészen az 1989 novemberében kitört bársonyos forradalomig ott terpeszkedtek.

Névmutató

A

Abakumov, Viktor 126, 181, 182, 312
Abel, Rudolf 247
Adamovics, Alesz 275
Adzsubej, Alekszej 195, 244
Afanaszjevszkij, Nyikolaj 235, 236
Agajanc, Ivan 196, 197
Aganbegjan, Abel 263
Agça, Mehmet Ali 249
Agejev, Genyij 288
Ageloff, Sylvia 102, 103
Ágoston atya 246
Akszelrod, Mojszej 104
Akulov, Ivan 52
Alamo, Carlos, lásd Makarov, Mikaël 111, 113
Albac, Jevgenyija 292, 318
Albam, Abraham 104
Alekszandra, Fjodorovna (cárné) 26
Alekszej, II. (pátriárka) 241
Alekszejeva, Ljudmila 212
Alijev, Gejdar 258
Allilujeva, Szvetlana 123, 196, 309
Amiel, Xavier 224, 225, 226, 229
Andrew, Christopher 173, 303
Andronikof, Constantin 163
Andropov, Jurij 189, 190, 197, 198, 199
Aragon, Louis 71, 305
Arisztov, Borisz 247, 251, 252
Aron, Raymond 160
Artuzov, Artur 41, 44
Astier de La Vigerie, Emmanuel d' 162
Attlee, Clement 137

B

Babickij, Konsztantyin 205
Baeva, Tatjana 205
Baez, Joan 65
Bagirov, Dzsafar 117
Bakatyin, Vagyim 275, 290, 291, 317
Baklanov, Oleg 283, 284, 285, 287, 288
Baldwin, Stanley 82
Barannyikov, Viktor 291, 319
Barbusse, Henri 66, 68, 71
Barnes, George 81
Barr, Joel 143, 144, 146, 149
Bazarov, Borisz 104
Bedia, E. 126
Begin, Menahem 218
Begun, Joszif 220
Bentley, Elizabeth 131, 177
Berberova, Nyina 163, 165, 311
Berezovszkij, Borisz 296, 297
Berg, Jozef, lásd Barr, Joel 149
Bergery, Gaston 71

Berija, Lavrentyij 47, 60, 77, 101, 103, 105, 106, 107, 115–131, 139, 149, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 257, 261, 298, 307, 308, 310, 341
Berkin, Viktor 266
Berle, Adolf 172
Berzin, Jan 111, 308
Beszedovszkij, Grigorij 197
Bethe, Hans 132
Bikov, Jurij 234
Bilak, Vasil 202
Bir, Izala 110
Bloch, Emanuel 147
Blohin, Vaszilij 184
Blumel, André (ügyvéd) 91, 94, 96, 162
Blunt, Anthony 76, 78, 79, 81, 83, 84, 87, 89
Blunt, Arthur (tiszteletes) 78
Bobkov, Filip 280
Bogoraz, Larisza 204
Bohlen, Charles 170, 311
Bohr, Niels 132, 136
Bokij, Gleb 41
Bolgyin, Valerij 282, 283, 284, 285
Bolsakov, Georgij 191
Boncs-Brujevics, Vlagyimir 15, 20
Bond, James 261, 312
Bonner, Jelena 212, 217
Bonnet, Yves 231, 232, 234
Borzov, G. 202
Bourdiol, Pierre 231
Bouteleau, Gérard 161
Boyle, Andrew 96
Brandt, Willy 326
Brecht, Bertolt 68, 72, 267
Brezsnyev, Leonyid 194, 195, 198, 199, 200, 202, 209, 211, 212, 215, 218, 219, 233, 249, 250, 255, 256, 257, 258, 262, 313, 317
Brik, Jevgenyij 182, 183
Brini, Mario 245
Brodszkij, Joszif 207
Bruguier, Michel (ügyvéd) 162
Buber-Neumann, Margaret 165, 305
Buharin, Nyikolaj 37, 43, 45, 50, 52, 54, 55, 79, 99, 157
Bukovszkij, Vlagyimir 207, 120, 250
Bulganyin, Nyikolaj 26, 27, 130, 130
Bullitt, William 170, 311
Burgess, Guy 76–82, 84, 88–91, 93–96, 306
Bush, George, id. 228, 278

C
Cairncross, John 76–82, 84, 88–91, 93–96, 306
Canaris, Wilhelm 112
Casey, Bill 228
Cassou, Jean 162, 164
Ceauşescu, Nicolae 198, 328
Çelik, Oral 249
Chalet, Marcel 226–231, 315
Chamberlain, Neville 80, 306
Chambers, Whittaker 171, 179, 312
Chaplen, Joseph 159
Chilston (vikomt) 171
Chmielewski, Waldemar 254
Chrysostome (püspök) 241
Churchill, Winston 82, 85, 87, 92, 133, 134, 178, 180, 306, 307
Ciliga, Anton 166, 301

Clarke, Carter 173
Clemenceau, Georges 34
Cohen, Leontine 150
Cohen, Morris 150
Colby, William 260
Corbin, Alfred 111, 113
Cot, Pierre 152, 162, 166
Courtade, Pierre 162
Currie, Lauchlin 177
Cvigun, Szemjon 199

Cs
Csalidze, Valerij 210
Csebrikov, Viktor 199, 219, 237, 258, 266, 267
Csernov, Viktor 18
Csernyenko, Konsztantyin 219, 255
Cserpickij, Nyikolaj 244
Csetverikov, Nyikolaj 234, 236, 316
Csicserin, Georgij 43
Csugunov, Konsztantyin 142
Csujev, Feliksz 59

D
Daladier, Édouard 79, 80, 306
Daniel, Juli 207, 314
Davies, Joseph 170, 311
Debain, Jacky 229, 230, 234, 315
Debray, Pierre 162
Defferre, Gaston 227, 234
Dekanozov, Vlagyimir 122, 123, 184
Delcassé, Théophile 33
Delebarre, Michel 234
Delone, Vagyim 205, 207
Deutsch, Arnold 77, 79, 81, 84, 85, 182
Dexter White, Harry 177
Dietrich, Marlene 72
Dimitrov, Georgi 71, 72, 74
Djilas, Milovan 123, 309
Dobb, Maurice 75, 76, 77
Dos Passos, John 66, 68
Douglas Hume, Alec 233
Draule, Milda 53
Dremljuga, Vlagyimir 205
Dubček, Alexander 199, 200, 202, 203, 209
Dubois, André, lásd Katz, Hilel 111
Dudko, Dimitrij 241
Duranty, Walter 46
Durkheim, Henri (bíró) 163, 165, 167
Dutourd, Jean 160
Dzerzsinszkij, Feliksz 15, 16, 18, 20, 21, 22, 26–32, 39, 40, 43–45, 47–51, 61, 62, 188, 257, 263, 264, 267, 272, 285, 289, 291, 298, 313
Dzsemilev, Musztafa 220, 314

E
Eberlein, Hugo 37
Eden, Anthony 171
Ehrenburg, Ilja 72, 206, 314
Ejdemann (tábornok) 98
Einstein, Albert 66, 148
Eisenhower, Dwight (tábornok) 148
Eisenstein, Szergej 72, 304
Eitingon, Leonyid (vagy Nahum) 100, 101, 103, 247
Elliot, Nicholas 95

F
Fajnberg, Viktor 205
Farges, Yves 164
Fedorcsuk, Vitalij 257, 258
Fedotov, Pjotr 185
Fekliszov, Alekszandr 138, 139, 141, 143, 145, 146, 149, 177, 192, 310
Feldman, Borisz (tábornok) 98
Fermi, Enrico 132
Ferrant, Madeleine 226
Ferrant, Patrick 226, 227, 228
Filaret (kijevi metropolita) 241
Filaret (minszki metropolita) 241
Fisher, Willie 182
Fityin, Pavel 106, 107, 139, 184
Fjodorova, Jelena 208
Fomin, Alekszandr, lásd Fekliszov, Alekszandr 138, 192
Footman, David 80
Fouchet, Max-Pol 160
Franco, Francisco (tábornok) 80, 100
Frolov, Vjacseszlav 233
Fuchs, Emil (tiszteletes) 141
Fuchs, Klaus 133–143, 145, 146, 147, 150, 151, 174

G
Galanszkov, Jurij 207, 314
Gamarnyik, Jan (tábornok) 98
Garaudy, Roger 166
Gardner, Meredith 92, 93, 174
Geladze, Ketevan (Jekatyerina)120
Gheorghiu-Dej, Gheorghe 200
Gibarti, Louis 66, 70
Gide, André 68, 71, 176
Gierek, Edward 248, 251
Gilbert, Jean, lásd Trepper, Leopold 111, 113
Ginzburg, Alekszandr 207, 212, 219, 314
Giscard d'Estaing, Valéry 233
Glemp, Józef (kardinális) 253
Goebbels, Joseph 62, 70
Goglidze, Szergo 121, 122, 184
Gold, Harry 135, 136, 140, 142, 145, 146, 147, 149, 193, 209, 215, 236, 289, 312
Golikov, Filip 107
Golos, Jakob 135, 177, 193, 217
Goloscsekin, Filipp 25
Golovinszkij, Matvej 33
Gomułka, Władysław 198
Gorbacsov, Mihail 7, 55, 215, 218, 219, 220, 255–259, 261–269, 271–286, 288–290, 297, 301, 313, 317, 319
Gorbanevszkaja, Natalja 205, 314, 318
Gordon, Borisz 104
Gorgyevszkij, Oleg 85, 313
Gorkij, Makszim 52, 66, 68
Gorlova, Zinajda 164
Gorszkij, Anatolij 81, 82, 84, 86, 93, 106, 306
Gracsov, Pavel 283
Granovszkij, Antonyin 239
Grebennyik, Kuzma 190
Grecsko, Andrej (marsall) 257
Greenglass, David 144, 145, 146, 147, 148, 151
Greenglass, Ethel, lásd Rosenberg, Ethel 143

Greenglass, Ruth 145
Grenier, Fernand 162
Grigorenko, Pjotr (tábornok) 212
Grigulevics, Joszif 103, 182, 246, 316
Grisin, Viktor 219
Gromiko, Andrej 212, 233, 257
Grossvogel, Leo 111
Groves, Leslie (tábornok) 132, 309
Grusko, Viktor 280
Guillaume, Günter 311, 326
Guth, Paul 160
Gutzeit, Pjotr 104
Guzenko, Igor 87, 94, 137, 176

Gy
György, VI. (király) 87, 96

H
Haïhanen, Reino 183
Halifax (lord) 171
Hall, Theodore 150, 150, 310
Hankey, Maurice 85, 86
Harnack, Arvid 108, 113
Heifetz, Grigorij 145
Heiszmann, Gilbert (ügyvéd) 162
Hemingway, Ernest 68
Herbigny, Michel d' 236, 245
Hernu, Charles 227, 315
Herriot, Édouard 46
Heydrich, Reinhard 112
Hiss, Alger 178, 179, 312
Hitler, Adolf 58, 67, 68, 70, 72, 73, 78, 81, 106, 107, 111, 112, 114, 123, 125, 126, 133, 134, 155, 157, 165, 169, 171, 172, 173, 183, 197, 240, 306, 309
Hodorovics, Tatjana 210, 314
Hodzsa, Enver 91
Hoover, Edgar 175, 177
Houska, Josef 328
Hruscsov, Nyikita 54, 58, 95, 123, 127, 129, 130, 1313, 150, 158, 184, 186, 188, 190, 191–195, 200, 205, 240, 244, 262, 275, 286, 309, 313, 325

I
Ignatyev, Szemion 182
Indra, Alois 202
Ioffé, Abram 139
Ivanyenko, Viktor 291
Izard, Georges (ügyvéd) 161, 162, 164, 311
Izbutszkij, Hermann 113

J
Jackson, Gardner 65, 209
Jacson Frank, lásd Mercader, Ramón 103, 332
Jagoda, Genrih 51, 52, 53, 54, 55, 56, 60, 99, 184
Jakir, Jona (tábornok) 98
Jakir, Pjotr 206, 211
Jakovlev, Alekszandr 220, 262, 275, 278, 279, 281, 318, 319
Jakubenko, Jurij 234
Jakunyin, Gleb 241
Jakusev, Alekszandr 36
Janajev, Gennagyij 278, 284, 285, 286, 287
János Pál, I. (pápa) 243, 244

János Pál, II. (pápa) 109, 247, 248, 249, 251, 262
János, XXIII. (pápa) 243
Jaruzelski, Wojciech (tábornok) 252, 254, 327
Jaspar, Jules 111
Jasztkov (hírszerzőtiszt) 145, 146
Jaurès, Jean 34
Jazov, Dmitrij (marsall) 278, 281, 282, 283, 285, 288, 319
Jefremov, Konsztantyin 113
Jegorov, Alekszej 282, 283
Jelcin, Borisz 48, 271, 277, 279, 287–292, 296–298
Jerram, Guy 66, 305
Jevdokimov, Grigorij 99
Jezsov, Nyikolaj 47, 54, 55–57, 59, 60, 99, 121–123, 184, 186, 298
Joliot-Curie, Frédéric 162, 305
Jurovszkij, Jakov 25
Juvenal (metropolita) 24

K

Kádár János 189, 327
Kaganovics, Lazar 54, 122, 191
Kalegyin (tábornok) 35
Kalinyin, Mihail 44
Kalisztratova, Szofja 212
Kalmükov, Valerij 223
Kalugin, Oleg 96, 271, 272, 273, 318
Kamenszkij, Alekszandr 234
Kamenyev, Lev 35, 50, 52, 54, 55, 99, 152
Kania, Stanisław 251, 252
Kantorowicz, Alfred 62, 72
Kapitancsuk, Viktor 241
Kaplan, Fanya 26, 336
Kappler, Herbert 245
Karbajnov, Alekszandr 273
Károlyi Mihály (gróf) 71
Karpuhin (vezérőrnagy) 289
Katz, Hilel 331
Katz, Otto 70, 72, 74, 111
Kaufman, Irving (bíró) 147
Kennedy, John Fitzgerald (elnök) 193
Kennedy, Robert 192
Kerdéland, Jean de 160, 161
Kerenszkij, Alekszandr 11
Khandzsian, Agassi 121
Kipling, Rudyard 75, 98
Kirijenko, Szergej 295
Kirilenko, Andrej 194
Kirov, Szergej 53, 54, 56, 99, 117, 155, 308
Kiszczak, Czesław 252, 253, 254
Kiszelev, Jakov 266
Klement, Rudolf 102
Klopstech, Johanna 137
Klugmann, James 85
Kobulov (tábornok) 184
Koestler, Arthur 62, 68, 69, 72, 166, 304, 305
Kolcov, Mihail 72
Kolder, Drahomir 202
Konsztantyinov, Konsztantyin 261
Kopácsi Sándor 189, 190, 313
Kopelev, Lev 206
Korepanov, Gennagyij 234
Kork, August (tábornok) 98
Korotkov, Alekszandr 107, 108, 109
Koszigin, Alekszej 195, 200

Kosztov, Vladimir 326
Kotljar, Georgij 209
Kotov, M. 101, 202
Kovaljev, Szergej 210, 314, 319
Kraszin, Leonyid 39, 71
Kraszin, Viktor 211
Krasznov, Pjotr (tábornok) 176
Kravcsenko, Viktor 152, 153, 154, 341
Kresztyinszkij, Nyikolaj 157
Krilenko, Nyikolaj 43
Krivickij, Valter 94, 105, 171, 306
Krjucskov, Vlagyimir 7, 97, 190, 199, 235, 252, 262, 267, 268, 269, 271, 272, 275, 275, 278, 279, 280–286, 288, 289, 290, 294, 318, 319
Krotenschlied, Borisz 86
Krotov, Borisz 91, 328
Kruckhoff, Adam 113
Kruglov, Szergej 126, 178, 187, 188
Krupszkaja, Nagyezsda 61
Kuczynski, Jürgen 134, 135
Kulikov, Viktor (marsall) 252
Kurcsatov, Igor 139
Kuroń, Jacek 248
Kurtna, Alexander 245
Kutyepov (tábornok) 36
Kuusinen, Otto 198
Kuznyecov, Eduard 207
Kvasznyikov, Leonyid 138, 139, 143, 145, 146

L

Lacaze, Jeannou (tábornok) 226
Lácisz, Martin 20, 27, 51, 302
Lakoba, Nesztor 121
Lalou, Étienne 160
Lamphere, Robert 172, 173, 312
Landa, Malva 212
Lang, Fritz 72
Lenart, Jozef 202
Lenin, Vlagyimir Iljics 5, 11–21, 23–31, 34, 35, 37–39, 43, 45, 47–52, 61, 63, 64, 96, 111, 116, 117, 156, 157, 238, 257, 265, 302, 303, 316
Liddell, Guy 83
Liebknecht, Karl 37
Ligacsov, Jegor 278
Litvinov, Makszim 123, 197, 205
Litvinov, Pavel 205
Ljalin, Oleg 232
Lubbe, Marinus van der 70
Lukjanov, Anatolij 286, 288, 319
Luxemburg, Rosa 37
Luzskov, Jurij 297
Lyons, Eugene 160

M

Maclean, Donald 78–81, 81, 83, 84, 86, 87, 89, 91, 93, 95, 96, 139, 174, 306
Maclean, Melinda 96
Macnamara, John 79
Majakovszkij, Vlagyimir 48, 206, 304
Majorova, Katya 270
Makajev, Valerij 182, 183
Makarov, Leonyid 218
Makarov, Mikaël 111, 329
Makszimov, Vlagyimir 216

Malenkov, Georgij 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 182, 191
Maleplate (orvos) 114
Maléter Pál 190
Malinovszkij, Roman 34, 35, 303
Malraux, André 68, 71
Mály Tivadar 76, 79, 80, 104
Mann, Heinrich 66
Marcellin, Raymond 223
Marcsenko, Anatolij 219
Marenches, Alexandre de 250
Markov, Georgi 326
Marling, Melinda 81
Martin-Chauffier, Louis 162
Martov, Julij 61
Mata Hari 36
Matarasso, Léo (ügyvéd) 162
Maxse, Marjorie 146, 180
Mayhew, Christopher 88
McCarthy, Joseph 146, 180
McNeil, Hector 88
Medvegyev, Filip 53
Menzies, Stewart 79, 91
Menzsinszkij, Vjacseszlav 51, 52
Mercader, Ramón 103, 332
Merkulov, Vszevolod 122, 182, 184
Michnik, Adam 248, 317
Miklós, II. (cár) 26, 32, 33
Mikojan, Anasztasz 195, 310
Milovzorov, Ivan 87
Milstein, Salomon 122
Mirbach, Wilhelm von 22
Mironkin, Jevgenyij 233
Mirov-Abramov, Alekszandr 74, 304
Mitrohin, Vaszilij 173, 306, 312
Mitterrand, François 227, 228, 231–234, 316
Modzelewski, Karol 248
Mogiljevszkij, Szolomon 118
Mogyin, Jurij 84, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 94–97, 138, 306, 318
Molotov, Vjacseszlav 44, 54, 59, 77, 89, 123, 125, 126, 129–131, 181, 191, 304, 307, 316
Montini (pap), lásd Pál, VI. (pápa) 245, 246
Moore, Fred 65
Morgan, Claude 162, 167
Morozov, Ivan 104
Morricone, Ennio 65
Moszkalenko, Kirill (tábornok) 130
Mounier, Emmanuel 162
Muhin, Jevgenyij 235
Müller, Heinrich 113
Münzenberg, Willi 61–76, 177, 304, 305, 341

N, Ny

Nadeau, Maurice 160
Nagornij, Jevgenyij 234
Nagy Imre 189, 190
Nart, Raymond 222, 224, 225, 229, 230, 231, 234, 315, 316
Nehru, Jawaharlal 66
Nekipelov, Viktor 212
Nikodim (metropolita) 242, 243, 244
Nin, Andreu 101
Nordmann, Joë (ügyvéd) 162
Novotny, Antonin 200
Nunn May, Alan 117
Nyikolajev, Leonyid 53

O

Ocskina, Ljudmila 230, 237
Ogorodnyikov, Alekszandr 220
Ogurcov, Igor 220
Oppenheimer, Robert 132, 134, 136, 145
Opperput-Sztaunyic, Alekszandr (Eduard), lásd Szeljanyinov, Pavel 35
Ordzsonikidze, Szergo 117, 119, 121, 156
Orlov, Alekszandr 100, 101, 105, 307
Orlov, Jurij 212, 218, 219, 307
Oszipov, Vlagyimir 207
Ovakimjan, Gajk 103, 104, 149, 172

P

Pacelli, Giulio 246
Pál, VI. (pápa) 243, 245, 246, 247
Pankin, Borisz 290
Panyuskin, Alekszandr 185
Pappé, Andrej 234
Parker, Dorothy 68
Paszov, Zelman 104
Pavlov, Szergej 223
Pavlov, Vagyim 247, 251, 252
Pavlov, Valentyin 278, 281, 282, 283, 285, 286, 288
Pavlunovszkij, Ivan 118, 119
Peierls, Rudolf 134, 135
Pękala, Leszek 254
Penkovszkij, Oleg 190, 192, 193, 313, 324
Perl, William 143, 144
Petersz, Jakov 51
Petrakov, Nyikolaj 278
Petrovszkij, Grigorij 26
Pfeiffer, Édouard 79
Philby, Harold (Kim) 75, 76, 77, 79, 80–84, 86, 88, 90–97, 140, 144, 175, 307, 318
Philby, Harry St. John 75
Philby, Litzi 76
Pietruszka, Adam 253, 254
Pimen (pátriárka) 241
Pinochet, Augusto (tábornok) 217
Piotrowski, Grzegorz 253, 254
Piscator, Erwin 68
Pitirim (volokolamszki érsek) 241
Pius, XI. (pápa) 239, 244
Pius, XII. (pápa) 148, 244, 245, 246
Pjatakov, Georgij 99
Pjatnyickij, Oszip 74, 79, 304
Płatek, Zenon 253
Plehanov, Jurij 284
Pljuscs, Leonyid 210, 342
Podgornij, Nyikolaj 195
Pompidou, Georges 233
Popiełuszko, Jerzy 317, 253, 254, 327
Popov, Blagoj 71
Popov, Gavril 277
Poretsky, Ignace, lásd Reiss, Ignace 105
Poszkrebisev, Alekszandr 127
Prelin, Igor 266
Preobrazsenszkij, Jevgenyij 99
Prévost, Jacques 221, 222, 224, 225
Priljukov, Vitalij (tábornok) 283
Primakov, Jevgenyij 292, 297, 298, 307, 319

Primakov, Vitalij (tábornok) 98
Proctor, Dennis 82
Prokofjev, Grigorij 43
Pugo, Borisz 278, 281, 282, 285, 287, 288, 319
Putna (tábornok) 98
Putyin, Vlagyimir 7, 293–299, 301, 319, 326

R
Racskovszkij, Pjotr 32, 33, 34
Radek, Karl 61, 63, 70, 74
Radó Sándor 114, 245
Raichman, Abraham 113
Rajk László 74
Ransome, Arthur 39
Reagan, Ronald 169, 214, 227, 228, 268
Redens, Stanislas 119
Regelszon, Lev 241
Reich, Wilhelm 62, 77
Reiss, Ignace 105
Ridiger, Alexis, lásd Alekszisz, II. (pátriárka) 241
Rizskov, Alekszej 262
Rizskov, Nyikolaj 278
Rjumin, Mihail 184
Robespierre, Maximilien de 15, 20
Rochet, Jean 233
Rogyin, Nyikolaj 88
Rolland, Romain 46, 66, 68, 71
Roosevelt, Franklin Delano (elnök) 82, 133, 172, 177, 178
Rosenberg, Ethel (szül. Greenglass) 142,146, 147, 148, 149, 180
Rosenberg, Julius 138, 142–150, 180
Rothschild (lady) 79
Rotman, Fejga, lásd Kaplan, Fanya 26
Roy, Jules 160
Ruckoj, Alekszandr 289
Rugyenko, Leonyid (tábornok) 164
Russell, Bertrand 66

S
Sacco, Nicola 64, 65, 71
Safarevics, Igor 241
Sandino, Augusto 66
Sándor, II. (cár) 15
Sándor, III. (cár) 15, 32
Saporin, Jurij 131
Sarant, Alfred 143, 146, 149
Satalin, Sztanyiszlav 278
Saypol, Irving 147
Scheer, François 234, 235, 236
Schellenberg, Walter 113
Schulze-Boysen, Harro 106, 109, 113
Schumann, Maurice 233
Schuster, Bernard Sebarsin, Leonyid 142
Scsaranszkij, Anatolij 212, 219
Scselokov, Nyikolaj 199, 209, 258
Sebarsin, Leonyid 282, 290
Sejmov, Viktor 250
Sejnyin, Lev 57
Seleszt, Pjotr 195, 201
Seljepin, Alekszandr 193, 194, 195, 196, 240, 243, 257
Senyin, Oleg 283, 284
Serge, Viktor 48, 301–303
Sevardnadze, Eduard 262, 274, 275, 277, 278, 279
Shaw, George Bernard 46

Sierra, Vincent, lásd Szukulov, Viktor 111
Silvermaster, Nathan 179
Simon, John 171
Siquieros, David Alfaro 103
Skardon, William James 141
Skuro, Andrej 176
Slansky, Rudolf 74
Sobell, Morton 144, 146, 148
Sorge, Richard 106, 107, 266, 324
Souvarine, Boris 166
Sperber, Manès 68, 69
Spiegelglass, Szergej 104
Stachura, Bogusław 251
Steinhardt, Laurence 170, 311
Stejnberg, Iszaak 18
Sterling, Claire 250, 260
Ström, Alter 110

Sz
Szadat, Anvar (elnök) 218
Szaharov, Andrej 209, 210, 213, 215, 217, 218, 219, 220, 227
Szaharovszkij, Alekszandr 185
Szavinkov, Borisz 35, 36
Szedov, Lev 102
Szeljanyinov, Pavel 35
Szemicsasztnij, Vlagyimir 192, 194, 195, 208, 257
Szemjonov, Szemjon 143, 149
Szerebrjakov, Leonyid 99
Szerebrjanszkij, Jakov 100, 101, 102, 104
Szergej (metropolita) 240
Szerov, Ivan 126, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 240, 313
Szilajev, Ivan 289
Szilárd Leó 132, 136
Szinyavszkij, Andrej 207
Szkripal, Szergej 325
Szlepak, Vlagyimir 212
Szluckij, Avram 56, 104
Szobcsak, Anatolij 277, 294, 295
Szokolnyikov, Grigorij 43, 99
Szokolov, Eduard 233, 234
Szolomonov, Jurij 233
Szolzsenyicin, Alekszandr 206, 208, 209, 211, 213, 215, 216, 217, 305, 314, 315
Szpaszov, Trajcsko 326
Szpiridonova, Marija 30
Sztahanov, Alekszej 155
Sztálin, Joszif 5, 24, 32, 44–47, 50, 53, 54, 56, 57, 59, 64, 68, 69, 73, 74, 77, 81, 82, 87, 89, 92, 98–100, 103, 106–108, 111, 114, 117, 119, 120–129, 131, 138, 139, 149, 154, 155, 157, 164, 165, 171, 173, 178, 181–184, 188, 189, 192, 195, 197, 205, 206, 210, 238–240, 242, 247, 257, 261, 265
Sztálin, Szvetlana, 128
Sztálin, Vaszilij 128
Sztarodubcev, Vaszilij 285, 287
Sztarosz, Filip, lásd Sarant, Alfred 146, 149
Sztojanov, Dimitar 326
Sztrunyin, Vlagyimir 266
Szudoplatov, Pavel 53, 103, 107, 184, 304, 307, 310, 312
Szukulov, Viktor 111
Szurjaninov, V. 202

Szuszlov, Mihail 194, 195, 251
Szvanidze, Budu 197
Szverdlov, Jakov 19, 25

T
Tanev, Vaszili 71
Thatcher, Margaret 96
Thomas, Sim 161, 166
Tisserant, Eugène (kardinális) 245
Togliatti, Palmiro 244
Tomszkij, Mihail 99
Tondi, Alighiero 246
Tonkonog, Anatolij 208
Travkov, Gennagyij 233
Trepper, Leopold 109
Trepper, Zakariás 109
Trilisszer, Mejr 40, 51
Trockij, Lev 13, 15, 18, 19, 23, 27, 30, 37, 38, 50, 51, 61, 99, 100–103, 116, 157, 246
Trockij, Natalja 103
Truman, Harry (elnök) 87, 92, 133, 148, 175, 180
Tuhacsevszkij, Mihail (marsall) 157
Tupoljev, Andrej (mérnök) 124

Ty
Tyihon (pátriárka) 238
Tyitov, Gennagyij 280
Tyizjakov, Alekszandr 285, 287

U
Uborevics, Ijeronyim 98
Ulbricht, Walter 74
Ulmann, André 166
Unschlicht, Joszif 25, 45, 51
Urickij, Mojszej 18, 22

V
Vaillant-Couturier, Paul 71, 73
Vansittart, Robert 79, 306
Vanzetti, Bartolomeo 64, 65, 71
Varennyikov, Valentyin 283, 284
Velikanova, Tatjana 210, 314
Vercors 162
Vetrov, Szvetlana 229
Vetrov, Vlagyimir 221–231, 234, 236, 237
Villemarest, Pierre de 250, 303, 316
Vilmos, II. (császár) 21
Vinogradov, Vlagyimir 128
Visinszkij, Andrej 57, 181, 264
Vivian, Valentin 82, 83
Vlaszik, Nyikolaj 127
Vlaszov, Andrej (tábornok) 197
Vlaszov, Jurij 268
Vogel, Lucien 71
Vogel, Marie-Claude (Vaillant-Couturier felesége) 71
Voican, Voiculescu 328
Volkov, Konsztantyin 91
Voroncov, Juli 178, 236
Vorosilov, Kliment 123, 125, 130
Vorotnyikov, Valerij 280

W
Webster, William 264
Weisband, William 175
Wells, H. G. 47
Wentzel, Johann 113

White, Dick 79, 83, 94
Willebrands, Johannes (püspök) 243
Williams-Ellis, Mary Amabel 68
Wojtyła, Karol, voir Jean-Paul (pápa) 247, 248
Wolf, Markus 325
Wurmser, André 162
Wyszyński, Stefan (kardinális) 247, 253

Z
Zajcev, Alekszandr 234
Zarubin, Georgij 88
Zarubin, Vaszilij 107, 139
Zaszlavszkaja, Tatjana 263
Zazubrin, Vlagyimir, lásd Zubcov, Vlagyimir 29, 102
Zborowski, Mark 102
Zevakin, Jurij 234
Zinovjev, Grigorij 17, 23, 35, 37, 42, 45, 50, 52, 54, 55, 61, 99, 157
Zubcov, Vlagyimir 29

Zs
Zsdanov, Andrej 126
Zsivkov, Todor 326
Zsizsin, Vjacseszlav 282, 283
Zsukov, Georgij (marsall) 125, 126, 130

Tartalom

Előszó 5

Gyakoribb rövidítések, betűszavak 9

ELSŐ FEJEZET
A Cseka születése 11

MÁSODIK FEJEZET
A kettős ügynökök kora 31

HARMADIK FEJEZET
Sztálin rémtettei 45

NEGYEDIK FEJEZET
A Münzenberg-hálózat 61

ÖTÖDIK FEJEZET
A „cambridge-i ötök" 75

HATODIK FEJEZET
A Vörös zenekar 98

HETEDIK FEJEZET
Berija elvtárs élete és halála 115

NYOLCADIK FEJEZET
Versenyfutás az atomért 132

KILENCEDIK FEJEZET
Kravcsenko az NKVD ellen 152

TIZEDIK FEJEZET
KGB kontra CIA 169

TIZENEGYEDIK FEJEZET
A desztalinizálás 186

TIZENKETTEDIK FEJEZET
Andropov és a disszidensek 204

TIZENHARMADIK FEJEZET
A „Farewell”-ügy 221

TIZENNEGYEDIK FEJEZET
A nép ópiuma 238

TIZENÖTÖDIK FEJEZET
Andropovtól Gorbacsovig 256

TIZENHATODIK FEJEZET
1991 nyara: dupla vagy semmi 276

UTÓSZÓ
A történet vége 293

Jegyzetek 301

Függelék
A Csekától az FSZB-ig (kronológia) 321
A KGB felépítése (az 1980-as évek elején) 322
A GRU (katonai hírszerzés) 324
A KGB fiókszervezetei a testvérországokban 325

Névmutató 329

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
3.
X 333863

Fotó © Bruno Klein

Bernard Lecomte francia újságíró, történész 1949-ben született. A nagy olvasottságú hetilap, a *L'Express* vezető riportereként alaposan megismerte a Szovjetuniót és a szocialista országokat. Kiküldött tudósítóként jelen volt II. János Pál pápa 1979-es történelmi jelentőségű lengyelországi látogatásán. Ez olyan nagy hatással volt rá, hogy azóta a kommunizmus mellett a katolicizmus is szenvedélyes kutatómunkájának tárgya: egymást váltva születnek a Kreml, illetve a Vatikán titkait feltáró munkái.
Ez az első könyve magyarul.

1917: Cseka néven megalakul a KGB elődje, azaz a szovjet titkosrendőrség, minden idők egyik legpusztítóbb erőszakszervezete. A bosszúálló Lenintől kezdve tömeggyilkosok hosszú sora vonul fel ezen történet véres lapjain: Sztálin, Berija, Jagoda, Dzerzsinszkij, Szerov; de felsorakoznak a kettős ügynökök és a mesterkémek is. Sokak számára bizonyára újdonság lesz a Münzenberg-hálózat, a „cambridge-i ötök", a Vörös zenekar vagy a „Farewell"-ügy krimibe illően izgalmas története. Átfogó képet kapunk a Vatikánról mint kémek tanyájáról, megismerjük a II. János Pál pápa elleni merénylet hátterét, és még sok száz elképesztően izgalmas eset leírását: vagyis a 20. század történelmét.

Nekünk, magyaroknak különösen tanulságos olvasni e könyvet, hiszen a szovjet politikai elit élet-halál harca évtizedeken át befolyásolta országunk történéseit, így áttételesen kihat a mai életünkre is.

9 789631 367904
4990 Ft

CORVINA KIADÓ
corvinakiado.hu
facebook.com/corvinakiado